

Matrikkel og motstand

Matrikkelarbeidet på 1720-tallet og eneveldets politiske kultur

Trond Bjerkås

Veileder

Knut Dørum

Masteroppgaven er gjennomført som ledd i utdanningen ved Universitetet i Agder og er godkjent som del av denne utdanningen. Denne godkjenningen innebærer ikke at universitetet innestår for de metoder som er anvendt og de konklusjoner som er trukket.

Universitetet i Agder, 2011

Fakultet for humaniora og pedagogikk

Institutt for religion, filosofi og historie

Forsidebilde:

Kopi av Åpent brev om den nye matrikkelens innrettelse, 7. juli, 1721.

i amtmann Wilhelm Resens kladdebok om matrikkelen.

-NB, håndskriftavdelingen, Ms. Fol. 125, Kladdebok.

Forord

En stor takk til min veileder Knut Dørum for konstruktiv kritikk og en sjenerøs vilje til å dele av sin kunnskap. Uten hans hjelp og engasjement hadde jeg ikke kommet i mål med denne oppgaven.

Jeg vil også takke mine medstudenter ved masterprogrammet på Universitetet i Agder for stimulerende faglig og sosialt fellesskap - ikke minst hyggelige julebord og sommerfester. Takk også til de ansatte ved instituttet på UIA som har gitt mange nyttige kommentarer og råd underveis i prosessen.

Sist men ikke minst, en stor takk til min samboer Brith Lene for å ha lest og kommentert oppgaven, og for å ha holdt ut med meg i perioder hvor jeg mentalt har befunnet meg mer på begynnelsen av 1700-tallet enn i nåtiden.

Trond Bjerkås

Kristiansand, 13.5.2011

Innhold

1. kapittel: Innledning	6
1.1 Tema og overordnede problemstillinger	6
1.2 Forskningssituasjon	8
1.3 Bondemotstand i Norge og Europa i tidlig-moderne tid	10
1.3.1 Maktstatsperspektiv og interaksjonsperspektiv	11
1.3.2 Statsvekst og disiplinering	14
1.4 Hva er politisk kultur?	16
1.4.1 Praksis	16
1.4.2 Ideologi	18
1.5 Former for motstand	20
1.6 Presisering av problemstillinger og oppgavens oppbygning	23
1.7 Kilder	25
1.8 Administrativ inndeling, folketall og eierforhold	29
2. kapittel: "et saadant megtig Verch" Organiseringen og gjennomføringen av matrikkelarbeidet	32
2.1 Matrikkelens hovedelementer: Skyldsetting og omregning til ny skyldenhet	33
2.2 Organiseringen av matrikkelarbeidet i Norge	35
2.2.1 Sentralt nivå	35
2.2.2 Matrikkelkommisjonen i Lister og Mandal	37
2.3 Gjennomføringen av matrikuleringen i Lister og Mandal	40
2.3.1 Høsten 1721: Problemer med kommisjonens sammensetning	40
2.3.2 Våren 1722: Arbeidet kommer i gang – og avbrytes	42
2.3.3 Sommer og høst 1722: Andre plikter kaller	43
2.3.4 Vår og sommer 1723: Arbeidet blir gjennomført	43
2.3.5 Høst og vinter 1723 og 1724: Etterspill: Wangensteensaken	45
2.4 Granskningskommisjonen høsten 1724	47
3. kapittel: "til Vorres kiere undersaatters beste" Legitimering av matrikkelen og eneveldets ideologi	49
3.1 Argumentasjonen i forordningen	50
3.2 Paternalisme	52
3.2.1 Interaksjonsvilje fra staten?	55
3.3 Enfoldige bønder	57
3.4 Hegemoni?	60
3.4.1 Den åpne interaksjonen	61
3.5 Konklusjoner	64
4. kapittel: "modstand og opsetsighed" Motstanden mot matrikkelen	66
4.1 Utsendinger til København?	67

4.2 Lovlig motstand.....	70
4.2.1 Supplikker på sentralt nivå	70
4.2.2 Klagemål til den lokale matrikkelkommisjonen.	73
4.3 Ulovlig motstand.....	77
4.3.1 Sabotasje.....	78
4.3.1 Uriktige angivelser	80
4.3.3 Hvor store var avvikene?.....	85
4.4 Var motstanden organisert?	94
4.5 Konklusjoner	97
5. kapittel: ”en ret Melance af frygt og kierlighed” Det lokale embetsverkets rolle.....	100
5.1 Straffereaksjoner mot motstanden.....	102
5.2 Kommisjonen som bøndernes talsmenn	104
5.3 Årsaker til det lokale embetsverkets fremgangsmåte.....	107
5.4 Økte kontrollmuligheter	110
5.4.1 Manglende festebrev	111
5.4.2 Ulovlige saker	113
5.5 Uenighet om bruken av opplysningene i matrikkelen.....	114
5.6 Konklusjoner	116
Kapittel 6: Konklusjoner	119
Litteratur og trykte kilder	125

Forkortelser i kildehenvisningene

ALM - Arkivet etter amtmannen i Lister og Mandal

CVNL – Christian Vs Norske Lov

DK - Danske kanselli

NB - Nasjonalbiblioteket

NHL – Norsk Historisk eksikon

RA – Riksarkivet

ROA- Realistisk ordnet avdelig

SAK - Statsarkivet i Kristiansand

STK – Arkivet etter stiftamtmannen i Kristiansand.

TBL - Tingbok for Lister

1. kapittel: Innledning

1.1 Tema og overordnede problemstillinger

I 1721 ble det satt i gang et stort arbeid med å lage en ny matrikkel for Norge. Over hele landet skulle gårdene skyldsettes på ny for å få et sikrere skattegrunnlag. Startskuddet for arbeidet med matrikkelen ble gitt med et åpent brev ”om een nye Matriculs indrettelse udi Norge” datert 7. juli 1721.¹

Etter den store nordiske krig var det behov for en oppdatering av skattegrunnlaget. Hovedbegrunnelsen for matrikkelarbeidet var å sikre skatteinngangen som et ledd i å rette opp statsfinansene.² Etter krigens slutt i 1720 hadde den dansk-norske staten stort behov for inntekter. Statsgjelden var 15 ganger større enn ved krigens utbrudd, og den gjeldende matrikkelen fra 1668 var utdatert.³ Det var behov for å lage en matrikkel som ga et mer realistisk bilde av gårdenes verdi, og dermed et mer realistisk grunnlag å beregne skattene på.

Arbeidet ble gjennomført i løpet av de neste tre årene, men ved kongelig reskript 8. des 1724 ble det erklært at den nye matrikkel ”ganske og aldeles skal være ophævet”, og at de vanlige skattebrev skulle gjelde.⁴ Matrikkelen hadde falt. Historikere som Halvdan Koht har hevdet at myndighetenes formål med matrikkelen var å øke skattenivået, og at den derfor ble møtt med motstand blant norske bønder.⁵ Likevel har vi begrenset kunnskap om omfanget av motstanden.

Innad i den dansk-norske administrasjonen var det uenighet om nytten og gjennomførbarheten av den nye matrikkelen, en uenighet som ble forsterket av personlige motsetninger.

Motstanderne av matrikkelen, bl.a. stattholderen Ditlev Wibe, oversekretæren for krigsrådet og medlemmer av Rentekammeret, utgjorde kommisjonen som i november 1724 innstilte på å avvise matrikkelen.⁶ De hevdet bl.a. at den utløste store protester fra bøndene i Norge. Men rapportene om protester fra norske bønder kan ha blitt overdrevet av granskningskommisjonen.

¹ SAK, ALM mappe 278-03. Åpent brev om matrikkelens innrettelse. 7. juli 1721.

² Supphellen, Steinar: *Den politiske bisp. Bartholomeus Deichman i norsk historie 1713-1730*, Tapir, 1989, s. 76.

³ Dyrvik, Ståle: *Norges historie, bind 8. Den lange fredstiden 1720-1784*, Cappelen, 1978, s. 370, 374.

⁴ Kongelig reskript av 8. des. 1724, Wessel Berg, Fr. Aug.: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge 1660-1813*, bd. 1, Kbh. 1841, s. 470-471.

⁵ Koht, Halvdan: *Norsk bondereising*. Pax Forlag, 1975 (opprinnelig utgitt i 1926), s. 276-277.

⁶ Supphellen(1989), s. 85-86; Rentekammeret, Realistisk ordnet avdeling (ROA), Matrikkelvesen, Matrikkelkommisjonen 1722-24. Kommisjonsrapporten til matrikkelens opphevelse 17. nov. 1724.

Hovedformålet med denne oppgaven er å undersøke nærmere hvordan motstanden mot matrikkelen har artet seg, og hvordan den ble møtt fra myndighetenes side. Oppgaven faller innenfor det bredere forskningsområdet politisk kultur og forholdet mellom allmue og øvrighet i tidlig-moderne tid. Politisk kultur omfatter normer og regler for hvordan innflytelse kan øves på beslutningsprosesser, samt mer allmenne forestillinger om politisk legitimitet. Det omfatter også politisk praksis, både den som er generelt akseptert og den som er omstridt.⁷

Matrikkelprosessen egner seg godt for en undersøkelse av politisk kultur fordi den var et sentralt initiert tiltak som var avhengig av allmuens samarbeid for å kunne gjennomføres. Derfor hadde allmuen i utgangspunktet en innflytelse på prosessen som eneveldet i teorien ikke innrømmet den. Matrikkelarbeidet gir oss mulighet til å studere politisk kultur på tre ulike plan: myndighetenes/lovgivernes legitimering og ideologi, det lokale embetsverkets praksis, som ofte kunne være mer liberal enn sentralmyndighetenes, og allmuens politiske handlingsrom og praksis.

I dette arbeidet vil jeg argumentere for at matrikkelarbeidet på Agder avdekker en politisk kultur som rommer elementer både av en autoritær maktstat, og en stat som var lydhør og viste vilje til å forhandle med allmuen. Statens politikk lå i brytningen mellom to strategier: makt og disiplinering på den ene siden, og forhandlinger og kompromiss på den andre. Her ser vi en forening av det som er blitt kalt maktstatsperspektivet og interaksjonsperspektivet. Videre vil jeg argumentere for at allmuen på Agder, gjennom både åpen og skjult eller ”hverdagslig” motstand, maktet å tilegne seg et handlingsrom innenfor en ideologi og et lovverk som i utgangspunktet ga lite rom for folkelig deltakelse. Vi møter en allmue som både var påvirket av regimets ideologi og lovverk, men som evnet å omtolke eller bruke den rådende ideologi til å fremme egne interesser overfor statens krav og pålegg. Motstandsformene vil vurderes i spenningsfeltet mellom riksstyrets ideologiske hegemoni og allmuens politiske handleevne og selvbevissthet.

Med utgangspunkt i kildemateriale fra Lister og Mandal amt vil jeg forsøke både å beskrive matrikuleringsprosessen på lokalplan, og undersøke hvilke holdninger de forskjellige aktørene hadde til prosessen og hvordan disse holdningene kom til uttrykk. Undersøkelsen gir oss et bilde av interaksjonsprosessen mellom allmue og øvrighet i overgangen mellom to faser i

⁷ Dørum, Knut: Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. Bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet, i *Historisk Tidsskrift* 3/2006, s. 408.

eneveldets historie. Krigens avslutning i 1720 markerte enden på et århundre med ”nødsår og krig”⁸. Den påfølgende ”lange fredstiden”⁹ er karakterisert av et mer moderat skattetrykk, befolkningsvekst og relativ velstandsøkning for mange samfunnsgrupper i Norge. Fraværet av krigshandlinger normaliserte på mange måter forholdet mellom staten og undersåttene. Prosessen rundt matrikkelen kan derfor være med på å belyse den politiske kulturen i en overgangstid mellom det unge og det veletablerte eneveldet.

1.2 Forskningssituasjon

Det foreligger ikke mye forskning på 1723-matrikkelen. I de verkene hvor den er omtalt, har fokuset som oftest vært på spørsmålet om hvorfor den falt. Vi kan skille mellom tre hovedforklaringer: 1) Matrikkelen falt som resultat av motstanden den ble møtt med fra bøndene i Norge, 2) Matrikkelen falt som følge av kongens og det øvre embetsverkets *frykt* for oppstand i Norge. Dette standpunktet tar ikke nødvendigvis stilling til om frykten var velbegrunnet eller ikke, og 3) Matrikkelen falt etter en maktkamp innad i den øverste politiske ledelsen. Bondemotstand spilte ifølge dette synet liten rolle for matrikkelens fall, annet enn som et argument brukt av matrikkelens motstandere i embetsverket. Det må påpekes at de ulike forklaringene kombineres hos flere historikere, men at vektleggingen ofte er ulik. Halvdan Koht ser bondemotstanden som hovedårsaken til matrikkelens fall. I *Norsk bondereising* skriver Koht at matrikkelen ”krenget so mange interesser, so det kalla fram klager og motstand på alle kantar.” Koht skriver at det utvilsomt var viktig for matrikkelens fall at ”bønderne i Noreg var so samstelt imot den nye skyldsettinga.” Ifølge Koht falt matrikkelen altså på grunn av felles kamp fra de norske bøndene.¹⁰

Et lignende syn finner vi hos Magnus Jensen som skriver at ”gjæringen i landdistriktene var så sterk at regjeringen bøydde unna. Den nye matrikkel, som hadde kostet så mye arbeid og penger, ble ikke tatt i bruk.” Jensen er ikke så klar som Koht på at matrikkelen faktisk ville være ugunstig for de norske bøndene. Men at den ble møtt med motstand, er også han enig i.¹¹

Koht bygger mye av sin fremstilling på beskrivelsen hos den danske historikeren Edvard Holm, men Holm trekker likevel litt andre slutninger. Holm beskrev i 1891 matrikuleringen på 1720-tallet om ”et ret mærkeligt Træk” ved finanspolitikken i Fredrik IV ti siste regjeringsår, og gir flere årsaker til matrikkelens fall: Arbeidet var på grunn av tidspress blitt

⁸ Mykland, Knut: *Norges historie, bind 7, Gjennom nødsår og krig 1648-1720*, Cappelen, 1977.

⁹ Dyrvik(1978)

¹⁰ Koht(1926), s. 276-277.

¹¹ Jensen, Magnus: *Norges historie, annet bind. Fra 1660 til våre dager*. Oslo, 1949, s. 61-62.

overfladisk gjennomført; på tross av kongens lovnader, ville matrikkelen føre til et økt samlet skattetrykk; og viktigst, selv om en fordomsfri overveielse nok kunne vise at den nye ordningen ville være mer rettferdig enn den gamle, ville uansett de som fikk skattene forhøyet bli forbitrede. Og ”saadanne Mænds Misstemning (var) mer højrøstet end deres Glæde, der havde faaet deres Afgifter formindskede.” Holm åpner i større grad enn Koht for at den nye matrikkelen faktisk kunne ha vært rettferdig og fornuftig, og at det var delte meninger om den blant bondebefolkningen.¹²

Både Magnus Jensen og Steinar Supphellen legger vekt på at kong Fredrik IV fryktet oppstand i Norge, og at dette var medvirkende til matrikkelens fall. Jensen og Supphellen setter denne frykten i sammenheng med Povel Juel-saken. Juel ble henrettet i 1723 for landssvik etter å ha konspirert med Russland. Han hadde hevdet at det i Norge var sterk misnøye med det danske styret, og at nordmennene ville vende seg mot kongen ved en russisk fremrykking. Kombinert med utregninger som syntes å vise at matrikkelen ville øke skattetrykket, ga dette grobunn for frykt for uro i Norge.¹³

Ståle Dyrvik skriver om matrikkelen i bind åtte av Cappelens Norgeshistorie.¹⁴ Dyrvik forklarer matrikkelens fall først og fremst som resultatet av en maktkamp blant noen av rikets ledende embetsmenn og mener at bøndenes aksjoner ikke hadde avgjørende innvirkning på utfallet. Stattholder Ditlev Wibe var motstander av den nye matrikkelen og han seiret til slutt i sin kamp mot den sentrale matrikkeldireksjonen, og særlig dens ledende skikkelse, biskopen i Akershus Bartholomeus Deichman.¹⁵ Slik sett fremstår utfallet av matrikkelens fall som resultatet av et toppolitisk renkespill.

Likevel sier Dyrvik at matrikkelens fall var en ”seier for bøndene” og at Stattholder Wibe i sin kamp mot matrikkelen ”trådte inn i rollen som de norske bøndenes talsmann overfor kongen.” Dyrvik mener at Wibe fremmet et inntrykk av en protestholdning i bygdeallmuene som et ledd i å undergrave Deichmans prosjekt.¹⁶

Som Dyrvik, legger Steinar Supphellen, i sin bok om biskop Deichman, vekt på maktkampen innad i det høyere embetsverket, men han gjør grundigere rede for de forskjellige aktørenes posisjoner. Naturlig nok er biskop Deichman også her fremstilt som matrikkelens fremste

¹²Holm, Edvard: *Danmark-Norges historie I, Fredrik IV's sidste ti regeringsaar (1720-1730)*, Kjøbenhavn, 1891, s. 505-510. Sitater, s. 505 og 509.

¹³Jensen(1949), s. 61-62; Supphellen(1989), s. 96-97

¹⁴Dyrvik(1978), s. 372-381.

¹⁵Dyrvik(1978), s.376-381.

¹⁶Dyrvik(1978), s. 379-380.

forsvarer, men stattholder Wibe spiller en mindre sentral rolle i Supphellens fremstilling. Deichmans hardeste motstandere og matrikkelens banemenn var heller lederne for de forskjellige danske sentralorganene, det Danske Kanselli, Rentekammeret og overkrigssekretæren. Supphellen viser hvordan konfliktlinjene gjenspeilte hoffintrigene og innflytelsen til den kontroversielle dronning Anne Sofie.¹⁷

Bondemotstand vektlegges altså i ulik grad som forklaring på matrikkelens fall. Men, som Ståle Dyrvik påpeker, er bøndernes egne aksjoner lite undersøkt.¹⁸ En undersøkelse av motstanden mot matrikkelen kan bidra både til besvarelsen av dette spørsmålet, og mer generelt bidra til kunnskap om hvilke muligheter allmuen hadde til å øve innflytelse på beslutningsprosesser og til å motstå statlige krav under eneveldet.

1.3 Bondemotstand i Norge og Europa i tidlig-moderne tid

Bondemotstand i tidlig-moderne tid blir gjerne sett i forhold til det som blir kalt maktstatens fremvekst i denne perioden. Dette er et forskningsfelt som har vært omfattet med økende interesse de siste tiårene, både i Skandinavia og Europa for øvrig. I det følgende vil jeg presentere noen sentrale trekk i denne utviklingen og de viktigste posisjonene som har gjort seg gjeldende i denne forskningen. Jeg vil fokusere på debatten i Skandinavia, da denne er mest relevant for mitt formål. Det er dog verdt å påpeke at forskningen har vært preget både av utstrakt samarbeid over landegrensene og komparasjon med kontinental forskning.¹⁹

Perioden for bondeopprør i Europa kan generelt sies å være fra slutten av det 14. århundre til begynnelsen av det 19. århundre med en topp på slutten av 1500-tallet, men med store regionale variasjoner.²⁰ I europeisk sammenheng preges norsk historie i tidlig-moderne tid av et relativt lavt konfliktnivå, i hvert fall hvis man med konflikt mener voldelige opprør. Særlig fra 1620-tallet av er bondeopprør et sjeldent fenomen. I en oversikt over bondeaksjoner i Norge regner Steinar Imsen opp 20 på 1400-tallet, 33 i løpet av 1500-tallet, og bare 8 imellom 1600 og 1660.²¹

¹⁷ Supphellen(1989), s. 90-96.

¹⁸ Dyrvik(1978), s. 379-380.

¹⁹ Bl.a. gjennom forskningsprosjektene *Sentralmakt og lokalsamfunn – avgjersprosess på 1700-talet* på 70- og 80-tallet og *Maktstatsprosjektet* på 80- og 90-tallet. Steinar Imsens arbeid om Norsk bondekommunalisme har også i stor grad vært inspirert av tysk forskning.

²⁰ Ylinkangas, Heikki: The Historical Connections of European Peasant Revolts, i *Scandinavian Journal of History*, vol 16, 1991s. 89-91.

²¹ Imsen, Steinar: Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca 1700, i *Heimen* 2, 1990, s. 88-92.

Etter innføringen av eneveldet og i hvert fall hundre år fremover var bondeopprør et marginalt fenomen i Norge. I sin artikkel om bondeopprør på 1700-tallet nevner Gustav Sætra tre ”opprørsbølger” i løpet av hele 1700-tallet og bare en før 1750, nemlig motstanden mot dagskatten under den store nordiske krig.²² Også i denne perioden var det likevel konflikter som ga seg utslag i bondemotstand. Et eksempel fra Agder er kampen om liggedagsordningen og Nedenes-privilegiene mellom 1723 og 1756.²³ Ifølge Halvdan Koht var konfliktnivået særlig høyt på Agder i denne perioden. Spesielt fremhever han konflikter mellom prestene og lokalbefolkningen i Agder og Telemark. På karakteristisk vis ser Koht også konfliktene i denne perioden i et bondereisningsperspektiv: ”I mest hundre år var det helst berre spreidd små-strid kringum i bygdene. [...] Men striden dovna ikkje reint burt i all denne tida. Tvert imot – det hørde med til fyrebuinga at det jamt og samt vart noko å klage på og strides um, so her og so der utyver lande.”²⁴

1.3.1 Maktstatsperspektiv og interaksjonsperspektiv

Det er til dels stor uenighet historikerne imellom om årsakene til den lave graden av voldelig motstand i Norge, og vi kan skille mellom to hovedsyn, et maktstatsperspektiv og et interaksjonsperspektiv. I *maktstatsperspektivet* fokuseres det på statens vilje og evne til å overføre ressurser fra befolkningen, det være seg i form av skatter eller soldater, og den disiplineringen av befolkningen som fulgte med disse prosessene. Historikere som Øystein Rian mener at mulighetene for organisert motstand var sterkt begrenset samtidig som skattetrykket økte igjennom 1600-tallet.²⁵ Rian skriver:

”The power state was a peculiar system, in which the resources of society were centralized in a state authority which apired to a monopoly on legislation, the public exercise of power, dicipline and doctrinal formation.”²⁶

Den mest pessimistiske historikeren på bøndenes vegne i Norge er kanskje Kåre Lunden, som kaller det dansk-norske eneveldet for et despoti, og mener at bondeaksjonene var dømt til å

²² Sætra, Gustav: Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten?, i *Historisk tidsskrift*, nr. 3 1998, s. 301-315.

²³ Sætra, Gustav: *Skutehandelen i Nedenes. Kampen om liggedagsordningen og Nedenes-privilegiene 1723-1756* i *Skog och brännvin*, Oslo, 1984, s. 303-344; Koht(1926), s. 306-308.

²⁴ Koht(1926), s. 269-271. Sitat s. 269.

²⁵ For en redegjørelse om skatteøkningen fra 1620-tallet og debatten om skattnivået i foreningstiden, se Rian Øystein: *Hvem og hva var staten i Norge? i Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser*, Odense, 1984, s. 74-77; og Rian Øystein: *Den frie og stolte norske bonden. Myter og realiteter*. i Winge, Harald (red.): *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden, ca. 1550-1750*, Oslo, 1992, s. 120-130.

²⁶ Rian Øystein: *Introduction: Government and Society in Early Modern Scandinavia 1560-1721*, i Jespersen, Leon (red.): *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*, Odense, 2000, s. 28.

tape mot det danske utbytterregimet.²⁷ ”Den avgjerande ’skattekrigen’ stod fram til ca. 1670, og den hadde bøndene på 1700-talet for lenge sidan tapt, nær grensa av det moglege,” skriver Lunden, og fortsetter: ”Det er visselig ei ’lov’, frå mellomalderen til slutten av 1700-talet, at opprørarane alltid tapte i hovudsaka.”²⁸

Ifølge maktstatsperspektivet ga den byråkratiske militærstaten som utviklet seg fra slutten av 1500-tallet lite spillerom for organisering blant bøndene. Riktignok fantes det institusjonaliserte kanaler for kontakt mellom myndighetene og allmuen, men disse fungerte i stor grad passiviserende. Supplikkinstitusjonen ga bøndene muligheter til å klage, men det var strenge restriksjoner på bruken. Klagene måtte dreie seg om enkeltsaker og de måtte gå riktig vei opp gjennom embetshierarkiet. Supplikker som kunne oppfattes som systemkritiske eller som inneholdt ”falske” klager ble motarbeidet og straffet.²⁹

I følge maktstatsperspektivet fungerte også bygdetinget mer som en arena for kunngjøringer av statlige pålegg enn et forum for dialog mellom styrte og styrende. Ole Gausdal hevder at kunngjøringer av åpne brev fra sentralmakten på tinget var sidestilt med lesing fra prekestolen. Meningsytringer fra allmuen i denne forbindelse kunne lett bli sett som oppvigleri.³⁰

Det motsatte synet på den milde bondemotstanden i denne perioden, *interaksjonsperspektivet*, kan sies å ha vært det dominerende i norsk forskning. Ifølge dette synet eksisterte det institusjoner som ga allmuen innflytelse og kontroll over sin egen hverdag. Knut Mykland har ment at myndighetene i enevoldstiden gikk langt i å komme bøndene i møte.³¹ Steinar Imsen mener at det norske statssystemet, med utstrakt bygdekommunal selvforvaltning, skapte funksjonelle og strukturelle bånd som kanaliserte konflikter inn i institusjonelle former. Viktig i denne sammenheng var bygdefellesskapets medansvar i rettspleien, den utstrakte bruk av bondeombudsmenn og bygdetinget som en kommunikasjonskanal mellom bønder og kongemakt.³² Supplikkinstitusjonen var lovfestet, og ofte fikk bøndene medhold i sine klager

²⁷ Lunden, Kåre: Norsk økonomi under dansk styre, i *Historisk tidsskrift*, 1980; Lunden, Kåre: *Norges landbrukshistorie II, 1350-1814. Frå svartedauden til 17. mai*, Oslo, 2002, s. 345, 351-353.

²⁸ Lunden(2002), s. 352-353.

²⁹ Supphellen, Steinar. Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet, i *Historisk tidsskrift*, 1978, s. 152-185; Lunden(2002), s. 347.

³⁰ Gausdal, Ole: *Bygdetingets betydning på begynnelsen av 1700-tallet. En undersøkelse av aktiviteten på tinget i Vats tinglag 1700-1714*. UiO, 2006, s. 113.

³¹ Bagge, Sverre og Mykland, Knut: *Norge i dansketiden*, Politikens forlag 1987, s. 257

³² Imsen, Steinar: Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca 1700, i *Heimen* 2, 1990a, s. 84-85.

mot korrupte embetsmenn.³³ Ifølge forskere som Ståle Dyrvik og Sølvi Sogner fungerte bygdetinget som et reelt forum for dialog også utover på 1700-tallet. Den utstrakte bruken av tinget blant bygdefolket selv, viser at allmuen oppfattet tinget som ”sitt eget”, ikke bare som en arena hvor staten fremmet sine krav.³⁴

Den kanskje mest sentrale eksponenten for interaksjonsperspektivet i Skandinavia er den svenske historikeren Eva Österberg. Hun har gjennom flere tiår i en rekke arbeider argumentert for at bondebefolkningen i Sverige hadde utstrakt innflytelse over sin egen hverdag.³⁵ Ifølge Österberg handler interaksjonsperspektivet om å anse alle grupper i samfunnet som subjekter som evne og vilje til å forme sin egen hverdag. Hun skriver:

”Poängen med begreppet interaktion är at det anger dialog mellan aktörer eller grupper av aktörer. Det låter bönderna bli subjekt med kommunikativ förmåga gentemot kronan/överheten, utan att därmed underskatta den underliggande konflikten i samhället eller överskatta böndernas makt.”³⁶

Maktstats- og interaksjonsperspektivene må forstås som idealtyper. De finnes knapt rendyrket hos noen enkelt historiker. På mange måter representerer de to perspektivene et fokus på ulike nivåer av det tidlig-moderne samfunnet. *Maktstatsperspektivet* fokuserer på staten som et system som søker å tilegne seg monopol på lovgivning og voldsutøvelse, og som også ønsker sterk kontroll på undersåttenes moralske og religiøse liv. *Interaksjonsperspektivet* fokuserer på den jevne befolkning, og dens oppfatning av sin egen situasjon. Interaksjonsperspektivet nærmer seg i den forstand ofte det som kalles ”peoples history” eller historie nedenfra.

Det er ikke nødvendigvis en motsetning mellom disse to perspektivene. Det ene fokuserer på statens vilje og evne til å kontrollere samfunnet, det andre på bøndernes mulighet for innflytelse og dialog mellom allmue og øvrighet. Uenigheten handler for en stor del om ulik vektlegging eller utgangspunkt.³⁷

³³ Supphellen, Steinar: *Administrasjon og avgjerdsprosess i dei nordiske landa på 1700-talet i komparativt perspektiv*, i Blomsted m.fl.(1982), s. 365-366.

³⁴ Dyrvik, Ståle: *Norsk historie 1625-1814. Vegar til sjølvstende*, Oslo 1999, s.180-181; Sogner, Sølvi, *Conclusion: The Nordic Model* i Österberg Eva, Sogner, Sølvi Bauge (Eds.), 2000, s. 271; se også Sandmo, Erling: *Tingets tenkemåter: kriminalitet og rettsaker i Rendalen 1763-97*, Tingbokprosjektet, 1992; Österberg, Eva: *Brott och sosial kontroll i Historisk tidsskrift*, 2, 1991.

³⁵ For eksempel Österberg, Eva, *Mentalities and Other Realities, Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History*, Lund University Press, 1991a; Österberg, Eva: *Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige i Scandia 1/1992*; Österberg, Eva: *Vardagens sträva samförstånd, Bondepolitik i den svenske modellen från vasatid til frihetstid* i Broberg m. fl. (red.): *Tänka, tycka, tro*, Stockholm, 1993, s. 126-146.

³⁶ Österberg(1993), s. 133.

³⁷ Lennersand, Marie: *Rätvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680-1730*, Uppsala, 1999, s. 30.

1.3.2 Statsvekst og disiplinering

Både i norsk og internasjonal sammenheng har altså bondemotstanden blitt sett i sammenheng med fremveksten av den moderne stat. Motstanden var en reaksjon på statens nye krav om skatter og soldater.³⁸ Det beskjedne omfanget av bondemotstand i Norge før 1620 har i tråd med dette blitt forklart med at skatte- og avgiftstrykket her var lavt sammenlignet med andre områder, og at norsk lov og sedvane i stor grad ble respektert.³⁹ Det var relativt lite uro fordi det var relativt lite å klage på. Men utover på 1600-tallet avtok motstanden mens skattetrykket økte. Fraværet av opprør i denne perioden må derfor i stor grad sees i sammenheng med statens økte disiplinering av befolkningen. Statens økte skattetrykk og hyppigere soldatutskrivning økte misnøyen, men gjorde også mulighetene for oppstand mindre og risikoen større.

Disiplineringen foregikk på flere områder. Utbyggingen av hæren var både hovedgrunnen til bøndernes økte byrder og statens viktigste maktmiddel ovenfor befolkningen. Trusselen om militærmakt begrenset bøndernes evne til motstand. Øystein Rian har hevdet at det dansk-norske eneveldet i årtiene omkring 1700 var en av Europas mest utpregede militærstater.⁴⁰

Bøndernes deltakelse i rettsvesenet ble trengt tilbake. Rettsreformene rundt 1590 markerer starten på en profesjonalisering av rettsvesenet, hvor domstolsfunksjonene ble overtatt av statlige embetsmenn. Sorenskriveren ble meddommer i 1634 og enedommer i 1687. Lagretten ble redusert til tingsvitner. Også andre folkelige elementer i rettspleien, som mededsinstituttet, forsvant med lovreformene på 1600-tallet.⁴¹

Lovverket ble standardisert mellom de to riksdelene, og det utviklet seg et gap mellom en tradisjonell ”restitutiv” rettspraksis og en statlig straffelov. Den gamle restitutive rettspraksis hadde en lokal horisont med formål om å reintegrere forbryteren i lokalsamfunnet. Den fremvoksende statsjustisen hadde som formål å kontrollere innbyggerne og å straffe i henhold til klart definerte kriminelle handlinger.⁴²

³⁸ Ylinkangas(1991), s. 100.

³⁹ Sandnes, Jørn: Norsk bondemotstand i hundreåret etter reformasjonen, i *Heimen* 2, 1989, s. 84-93.

⁴⁰ Rian(1992), s. 145.

⁴¹ Sandvik, Hilde: Rettsvesensets utbygging i Norge. Lokale konsekvenser og reaksjoner 1550-1750, i Winge, Harald (red.): *Lokalsamfunn og øvrighet i norden, ca. 1550-1750*, Oslo, 1992, s.83-102; Næss, Hans Eyvind: Mededsinstituttet. En undersøkelse av nektelsesedens utbredelse og betydning i norsk rettsliv på 1600-tallet, i *Historisk tidsskrift* 2, 1991; Lunden(2002), s. 345-346.

⁴² Österberg, Eva og Sandmo, Erling: *Introduction*, i Österberg, Eva, Sogner, Sølvi Bauge (Eds.), 2000, s. 16.

Rettsvesenets utvikling ikke ble nødvendigvis oppfattet som en rent negativ prosess fra bøndenes side. Statens økte kontroll rettet seg mot både embetsmenn og lokalbefolkning. Lovreformene ga også allmuen lovfestede rettigheter, som supplikkinstitusjonen.⁴³ Likevel er det store bildet at befolkningen mistet kontrollen over rettspleien. Loven ble brukt som adferdskontroll som streid med vanlige folks normer, særlig i morallovgivningen.⁴⁴

Kirken var også et viktig disiplineringsorgan. I kirketukten, som i lovgivningen, var moseloven et ideal etter reformasjonen. Reformasjonen hadde blitt gjennomført mot folks vilje, og i de første generasjonene etter 1536 strevde myndighetene med å få folk til slutte opp om gudstjenester og å hindre krypto-katolsk religiøsitet. Konflikter om vedlikehold av kirker og prestegårder var et gjennomgående stridstema. På 1600-tallet lyktes det likevel myndighetene å disiplinere befolkningen til oppmøte på gudstjenester og deltakelse i kirkelige ritualer. Resultatet var en ”stiv øvrighetskirke” med prestene som kongens talerør.⁴⁵

Tross de omfattende bestrebelsene med å disiplinere befolkningen var ikke allmuen uten innflytelse på sin egen hverdag under eneveldet. Konflikten om dagskatten under den store nordiske krig resulterte i at skattetrykket ble lempet som følge av protester,⁴⁶ og det lokale embetsverket hadde ofte forståelse for bøndenes materielle og økonomiske situasjon.⁴⁷ Og det fantes måter å gjøre motstand på selv om organiserte opprør ikke var en mulighet. Øystein Rian påpeker at selve begrepet ”bondeopprør” er villedende. De vanligste formene for opposisjon på 16- og 1700-tallet var dels organiserte former som å levere inn supplikker, og dels det vi kan kalle hverdagslig motstand i form av å nekte å utføre de oppgavene man var pålagt; skattenekt og lignende.⁴⁸

⁴³ Nissen, Harald A.: *Bondemotstand og statsmodernisering. Bjelkekommissjonen i Trondheim len 1632*, NTNU, 1996, s. 155.

Denne juridifiseringen av motstanden kunne også øke konflikter. David Luebke har vist hvordan konflikter innad i bondesamfunnet tangerte konflikter om hvilken metode – søksmål eller opprør – man burde anvende (Luebke, 1997, s. 73-74).

⁴⁴ Sandvik(1992); Rian Øystein: *Maktens historie i dansketiden*, Makt- og demokratiutredningen, 2003a.

⁴⁵ Rian(2003a)

⁴⁶ Mykland(1977), s. 405-410. Øystein Rian mener at dette synet er for optimistisk. Se Rian(1992), s. 121.

⁴⁷ Mykland(1977); Nilsen, Tore: *Forholdet mellom allmuen i Hallingdal og Ringerikes sorenskriveri og den lokale og sentrale øvrighet under 'den store nordiske krig', 1709-20*. Bergen, 1978; Lode, Asgeir: *Tilhøvet mellom styresmakt og almue i Jæren og Dalane sorenskriveri under den store nordiske krigen*, Bergen, 1978; Vigrestad, John: *Forholdet mellom almue og øvrighet i Indre Sogn sorenskriveri under den store nordiske krigen*, Bergen, 1978.

⁴⁸ Rian Øystein: *Embetsstanden i dansketida*, Samlaget, 2003b, s. 110-111.

1.4 Hva er politisk kultur?

Begrepet politisk kultur er anvendt ofte i historisk forskning de siste tiårene. Ifølge Harald Gustafsson betegner politisk kultur mer eller mindre allmenne forestillinger om hvordan politikk i vid forstand skal bedrives, og handlingene disse forestillingene manifesterer seg i.⁴⁹ For Eva Österberg er formålet med begrepet å vende søkelyset bort fra hendelser og ”tilfeldig taktikk” i politisk historie, og heller fokusere på dypereliggende strukturer og kontinuitet i oppfatninger om politisk handling.⁵⁰ Disse begrepsforståelsene kan man lett være enig i, men de står også i fare for å bli litt vage.

Jeg vil ta til orde for et begrep om politisk kultur som dekker både de rammene som samfunnet setter for ulike gruppers politiske innflytelse, og hvordan ulike grupper manøvrerer innefor og utenfor disse rammene for å påvirke beslutningsprosesser. Politisk kultur må med andre ord dekke både ideologi og praksis.

1.4.1 Praksis

I en klassisk formulering skiller Gabriel Almond og Sidney Verba mellom tre former for politisk kultur; ”parochial”, ”subject” og ”participant”.⁵¹ En ”parochial” politisk kultur viser få eller ingen tegn på aktiv orientering mot det politiske system, som oftest på grunn av fraværende sosial og politisk differensiering. Almond og Verba tenker her først og fremst på såkalt ”primitive” samfunn. En ”subject” eller passiv politisk kultur kjennetegnes av at individet anerkjenner et differensiert politisk system og en statsmakt, men er uten mulighet til å påvirke denne makten. En ”participant” eller deltakende politisk kultur kjennetegnes derimot av deltakende, aktive borgere. Disse formene presenteres som idealtyper som kan kombineres, slik at ulike samfunn kan beskrives som ”parochal-subject”, ”subject-participant” osv.⁵² Ifølge en slik inndeling vil f. eks. den dansk- norske helstaten på 1700-tallet kunne karakteriseres som en i høy grad passiv (”subject”) politisk kultur. Det statlige byråkratiet gjennomførte den eneveldige kongens befalinger uten at innbyggerne hadde særlig mulighet til å påvirke prosessene.

Denne definisjonen virker noe statisk, og står etter min mening i fare for å overse en rekke elementer som bør høre med til begrepet politisk kultur. De menneskene som levde under de europeiske eneveldene kan ha hatt en rekke muligheter til å påvirke sin situasjon og de har

⁴⁹ Gustafsson, Harald: *Political interaction in the old regime: central power and local society in the eighteenth-century Nordic states*, Lund, 1994, s. 21

⁵⁰ Österberg, Eva(1993), s. 127.

⁵¹ Almond, Gabriel A., Verba, Sidney: *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Sage publications, 1989 (3. Utgave).

⁵² Almond, Verba(1989), s. 16-19.

ikke nødvendigvis oppfattet seg som passive mottakere av ordre selv om den formelle innflytelsen på systemet var minimal.

Ifølge Nicholas Demertzis er ikke politiske strukturer, ideologier og institusjoner objektive størrelser som er der før individenes ”orientering” mot dem, slik Almond og Verba skisserer det. Demertzis definerer politisk kultur som ”the ensemble of schemes of perception, cognition and practice which in each society posit and actualize the political sphere.”⁵³ Politisk kultur er i denne definisjonen noe som konstitueres igjennom politisk praksis. Denne definisjonen bryter struktur-individ-dikotomien som preger Almond og Verbas syn, og den åpner i det hele tatt for en mye bredere forståelse av hvilke praksiser og verdier som inngår i begrepet politisk kultur.

Den svenske historikeren Karin Sennefelt skriver at alle typer politisk praksis, også opprør og andre illegitime praksiser, må inkluderes i begrepet politisk kultur. Sennefelt har i sin doktoravhandling gitt et nytt blikk på den svenske ”frihetstidens” politiske kultur gjennom en studie av Dalopprøret i 1743.⁵⁴ Hun kritiserer skillet som f. eks Eva Østerberg har fremmet mellom politisk taktikk på den ene siden og langsomt foranderlige normstrukturer på den andre.⁵⁵ Hun mener Østerberg i for stor grad er inspirert av annales-skolens begrep om *la longue durée*. Hvis man skiller skarpt mellom forestillinger om politisk legitimitet på den ene siden og opprør og andre illegitime praksiser på den annen, står man i fare for at opprørene blir stående som spontane oppløp, mens allmuen i alle årene mellom opprørene fremstår som relativt medgjørilig.⁵⁶

Sennefeldt støtter Demertzis’ betoning av praksis i begrepet politisk kultur. Alle former for politisk praksis, både i og utenfor de politiske institusjonene, må inkluderes når en studerer fortidens politiske kultur. Jeg støtter dette synet. Selv om allmuen f. eks hadde en viss mulighet til å påvirke forhandlingene på tinget⁵⁷ og å få gjennomslag for sine supplikker, var ureglementerte praksiser og aksjonsformer kanskje vel så viktige. I Norge har f. eks. Knut Dørum vist hvordan bøndene klarte å tilrive seg et større politisk handlingsrom enn det lovverket og eneveldets ideologi åpnet for. Ved hjelp av trenering og sabotasje klarte bøndene

⁵³ Demertzis Nicholas: *Cultural Theory and Political Culture, New Directions and Proposals*, Lund, 1985, s140, 142 og 159.

⁵⁴ Sennefelt, Karin, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Hedmora, 2001.

⁵⁵ Sennefelt(2001), s. 18. Se også f. eks. Østerberg(1991), s.114

⁵⁶ Sennefelt(2001), s. 19.

⁵⁷ Se f. eks. Næss, Hans Eyvind og Østerberg, Eva: *Sanctions, Agreements, Sufferings* i Østerberg, Eva, Sogner, Sølvi Bauge (Eds.) *People meet the Law, Control and Conflict-handling in the Courts*. Universitetsforlaget, 2000, Østerberg(1993) s. 133, 139, og Dyrvik(1999), s. 180-181.

å sterkt begrense mengden kull de måtte levere til Moss jernverk.⁵⁸ Også slike taktikker hører inn under et begrep om politisk kultur.

1.4.2 Ideologi

Politisk kultur omfatter også ideologi. Ideologi kan forstås som et sett med forestillinger som setter rammene for relasjonene i samfunnet.⁵⁹ Ideologiske forestillinger har en legitimerende funksjon; de begrunner og rettferdiggjør hvorfor maktforholdene i samfunnet er som de er. En måte å undersøke ideologi på, er å gjøre rede for hvordan disse forestillingene blir benyttet for å legitimere maktutøvelse. Ideologi betraktes da som et maktpolitisk instrument.

I enevoldsideologien ble samfunnet betraktet som en organisk helhet hvor hver del var avhengig av hverandre og alle hadde sin klart definerte plass og oppgave; samfunnet ble ofte fremstilt som en kropp hvor kongen var hodet. Nært knyttet til denne ideen var det hierarkiske prinsippet som preget undersåttens forhold til øvrigheten; det var et sterkt krav om lydighet og underordning. Kongen var Guds stedfortreder og derfor også øverste dommer; kongen skulle være både rettferdig og barmhjertig og balansere mellom strenghet og faderlig mildhet. Det patriarkalske idealet, hvor kongen ansås som far og undersåttene som barn, var en fremtredende forestilling. Enevoldsideologien hadde en sterk tendens til å identifisere de tre begrepene Gud-far-konge.⁶⁰

Ideologien kunne kommuniseres på ulike måter. Kongemaktens autoritet manifestertes i kunst og seremonier,⁶¹ men andre former for kommunikasjon, som å motta supplikker, understreket også kongens rolle som allmuens beskytter.⁶² De ulike kommunikasjonskanalene i samfunnet hadde derfor ofte en dobbel funksjon som arenaer for innflytelse for allmuen, og som legitimering av den statlige ideologien.

I historisk litteratur brukes begrepet ideologi av og til nærmest som et synonym for propaganda.⁶³ Men ideologi kan også ha en videre betydning. I sosiologien betegner ideologi mer generelt idekomplekser som bidrar til å opprettholde den eksisterende orden.⁶⁴ Det sosiologiske ideologibegrepet har sin opprinnelse hos Marx og Engels. For dem var i en forstand alle forestillinger ideologiske, ved at alle forestillinger er betinget av den materielle,

⁵⁸ Dørum(2006)

⁵⁹ Lennersand(1999), s. 21.

⁶⁰ Dette avsnittet er basert på Lennersand(1999), s. 21-26.

⁶¹ Burke, Peter: *The Fabrication of Luis XIV*, New Haven & London, 1992; Lennersand(1999), s. 31.

⁶² Rian(1992), s. 136; Lennersand(1999), s. 31.

⁶³ Burke(1992), s. 4,11: "Ideology, defined as a series of tricks intended to manipulate readers, listeners and viewers." (sitat, s. 11).

⁶⁴ Wirth, Luis: *Preface* i Mannheim, Karl: *Ideology and Utopia*, Routledge, 1991 (oppr. 1936), s. xxiii.

økonomiske og sosiale posisjonen til den som har forestillingen.⁶⁵ Derfor vil enhver ha en tendens til å bekrefte et verdensbilde som harmonerer med ens egne eller sin klasses interesser. Det ligger likevel en motsetning i det marxistiske ideologibegrepet. På den ene siden er det knyttet til *falsk bevissthet*, og betegner derfor selvbedrag og vrangforestillinger like mye som påstander med propagandaformål.⁶⁶ På den annen side knyttet Marx og Engels likevel ideologibegrepet særlig til *borgerlig ideologi*,⁶⁷ et skalkeskjul for makten som kunne avsløres av deres egne antatt ikke-ideologiske kritikk.

Karl Mannheim søkte å løse opp motsetningene i det marxistiske ideologibegrepet ved å fremheve at ideologi er et resultat av sosial posisjon heller enn vurderinger av personlig interesse. Undersøkelser av ideologi egner seg derfor for funksjonsanalyse, snarere enn en analyse av motiver.⁶⁸ Fokuset på funksjon istedenfor interesse, gjør at ideologisk analyse kan undersøke et større spekter av forestillinger enn de som inngår i en helt eller delvis offisiell ideologi som f. eks. *enevoldsideologien*.

Jeg vil ta til orde for et vidt ideologibegrep. Som et analytisk verktøy må det likevel avgrenses klart. En forestilling kan anses som ideologisk hvis den korresponderer til visse kriterier.

Sosiologen Sigurd Skirbekk sier at en ideologi må ha *systemsammenheng* og *interesseavhengighet*.⁶⁹ At en ideologi har systemsammenheng vil si at den ene påstanden bygger opp om troverdigheten til den andre, slik teorien om kongen av Guds nåde bygger opp om kongen som farsfigur. At den har interesseavhengighet betyr at den legitimerer interessene til den som fremmer påstandene (enten den som fremmer dem har dette som intensjon eller ikke). Jeg vil legge til at ideologi er *allmenngjørende*; den fremstiller en gruppe eller klasses særinteresser som allmenne samfunnsinteresser.

⁶⁵ Marx og Engels(2000a) s.119: "Produksjonen av ideer, forestillinger og bevisstheten er til å begynne med umiddelbart flettet sammen med den materielle virksomheten og med menneskenes materielle samkvem, som det virkelige livs språk. *Menneskenes forestillingsverden, tenkning og åndelige samkvem fremstår her ennå som et direkte utslag av deres materielle adferd*" (min utheving).

⁶⁶ Østerberg, Dag: *Innledende essay* i Marx, Karl: *Det kommunistiske manifest og andre ungdomsskrifter*, De norske bokklubbene, 2000, s. XXIV-XXVII

⁶⁷ Marx og Engels(2000b) s. 234: "Love, moralen og religionen er (for proletaren) borgerlige fordommer, skalkeskjul for like mange borgerlige interesser.

⁶⁸ Mannheim, Karl: *Ideology and Utopia*, Routledge, 1991 (oppr. 1936), s. 51-54. "We begin to treat our adversary's views as ideologies only when we no longer consider them as calculated lies and when we sense in his total behaviour an unreliability which we regard as a function of the social situation in which he finds himself." (sitat s. 54).

⁶⁹ Skirbekk, Sigurd, *Ideologi, myte og tro ved slutten av et århundre*. Aschehoug, 1999, s. 46-47. Skirbekk har i tillegg tre andre kriterier for hva som skal til for at forestillinger skal utgjøre en ideologi: Realitetsfordreining, en skadelidende part og selvimmunisering.

Forestillinger om sin egen eller andre samfunnsgrupper, som bidrar til å holde noen utenfor politiske beslutninger, kan tolkes ideologisk. Relevant i vår sammenheng er hvordan øvrighetens forestillinger om bonden bidro til å sette ham utenfor og under resten av samfunnet.⁷⁰ Som Peter Henningsen skriver, var det i samfunnets beskrivelse av bøndene at rangstatens hierarkiske kultur åpenbarte seg.⁷¹

Henningsen er inspirert av Pierre Bourdieus teorier om sosiale distinksjoner, men også Antonio Gramscis begrep om ideologisk hegemoni. De samfunnsgruppene som har makten til å sette den diskursive dagsorden, utøver makt gjennom begrepsbruk og fortolkninger. En hegemonisk situasjon oppstår når de herskendes tanker også blir de beherskedes tanker. Men dette er en kompleks prosess hvor både herre og undersått bidrar til skapelsen av hegemoniet.⁷² Ikke minst påvirkes elitens ideologi av befolkningens politiske praksis og alternative forestillinger om rett og legitimitet.⁷³ Ideologiske forestillinger kan dessuten utnyttes instrumentelt av undersåttene i et samfunn, slik at hegemoniet ofte er mer tilsynelatende enn reelt.⁷⁴

Politisk kultur omfatter derfor både ideologi og praksis. Ideologiske forestillinger setter rammer og begrensinger for politisk deltagelse, men kan også utnyttes instrumentelt av ulike grupper. Samtidig formes ideologi av politisk praksis og konkurrerende forestillinger om makt og legitimitet.

1.5 Former for motstand

Vi kan dele motstand inn i henholdsvis lovlige og ulovlige former. I et politisk system som eneveldet kan det virke selvmotsigende å snakke om lovlig motstand. Men aksepterte praksiser, som å sende supplikker, kan defineres som en form for lovlig motstand. Lovlig motstand vil i denne oppgaven betegne innsigelser fra allmuen, enten skriftlig eller muntlig, som øvrigheten anerkjente som legitime. Det avgjørende er selvsagt ikke om klagen fikk medhold eller ikke, men at den ble fremført på en måte som myndighetene aksepterte.

⁷⁰ Henningsen Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark I-II*. København, 2006.

⁷¹ Henningsen(2006), s. 557.

⁷² Henningsen(2006), s. 52. 59-61.

⁷³ Se f. eks. Rudé, George: *Ideology and popular protest*, London, 1980; Thompson, E.P: *Customs in common*, Penguin Books, 1991.

⁷⁴ Scott, James C.: *Domination and the Arts of Resistance. Hidden transcripts*, Yale University Press, 1990.

All annen motstand ble fra regimets side ansett som illegitim, og må derfor defineres som ulovlig. Ulovlig motstand innbefatter i prinsippet alt fra væpnet opprør til den skjulte, individuelle unndragelsen myndighetene aldri oppdager. I henhold til det begrepet om politisk kultur jeg har forsøkt å skissere ovenfor, vil et helt spektrum av handlinger tilhøre allmuens politiske praksis. Det vil være sentralt i denne oppgaven å prøve å få frem hvilke former for *hverdagslig* eller *skjult* motstand bøndene benyttet seg av.

Mange norske historikere har betont den rollen som hverdagsmotstanden hadde i Norge på 1600- og 1700-tallet. Øystein Rian skriver at hverdagsmotstand finnes mest typisk i i den uviljen folk la for dagen mot å følge lover og påbud fra styresmaktene.⁷⁵ Også Jørn Sandnes legger vekt på at bondeopposisjon tok mange forskjellige former, ”alt fra enkeltindividers udramatiske motstand i fredelige former mot øvrighetens påbud og krav, til åpne væpnete opprør med stor oppslutning og falne på begge sider.”⁷⁶

I sin avhandling om bondemotstand under den store nordiske krig, har den svenske historikeren Martin Linde undersøkt allmuens motstand mot byrdene den ble pålagt som følge av krigspolitikken til Karl XII.⁷⁷ Ifølge Linde var størstedelen av motstanden uutalt. Det dreiet seg om individuelle handlinger som hver for seg kanskje ikke hadde så stor betydning, men som samlet ble et problem for myndighetene. Handlingene kunne være å nekte å utstyre soldater, skyssnekt for forsyningene til fronten og skattenekt. Det var typisk for denne typen motstand, at når den ble påtalt, så unnskyldte man seg med manglende betalingsevne, syke dyr, osv.⁷⁸ Man kan altså ikke slutte fra det faktum at det ikke skjedde noe organisert opprør til at det ikke var misnøye. Men man kan heller ikke trekke den slutning at allmuen var ute av stand til å gjøre motstand overhode.

Linde støtter seg til teoriene om hverdagslig motstand, slik de er formulert av antropologen James C. Scott. Hverdagslig motstand er for Scott handlinger som relativt maktesløse grupper bruker som våpen mot de som krever skatt, arbeid, soldater osv – sabotasje, trenering, desertering, småtyveri, men også mer ”symbolsk” motstand som baktalelser, karakterdrap og

⁷⁵ Rian(2003b), s, 98.

⁷⁶ Sandnes, Jørn: *Bondeopposisjonen i Norden ved utgangen av middelalderen og tidlig ny tid* i Tønnesson, Kåre(red.): *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850*, Oslo, 1994, s. 45.

⁷⁷ Linde, Martin: *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Uppsala, 2000.

⁷⁸ Linde(2000) s. 138-148.

lignende.⁷⁹ Hverdagslig motstand er uformell, ofte skjult og søker å oppnå umiddelbare de facto lettelse. Den skiller seg fra institusjonell politisk motstand som er åpen og retter seg mot systematisk de jure endringer.⁸⁰

Man kan innvende at aktiviteter som skattenekt, baktalelser, løgn og lignende ikke egentlig er motstand. De er individuelle handlinger som fremmer egne materielle interesser. Jørn Sandnes skiller mellom enkeltpersoners nekting og gruppemotstand og sammenligner det første med moderne skatteunndragelse.⁸¹ Først når unndragelsen er organisert kan vi ifølge dette synet snakke om motstand.

Slike distinksjoner er nyttige. Man bør i analysen skille mellom organisert og individuell motstand, som man bør mellom revolusjonær, ”prinsipiell” motstand og motstand som søker umiddelbare, materielle lettelse. Men etter min mening er ikke dette skiller mellom motstand og ikke-motstand. Det er ulike former for motstand, og alle må tas med i analysen av den politiske kulturen. Det er to prinsipielle grunner til dette, slik jeg ser det. For det første er selv de mest organiserte oppstandene ofte i stor grad basert på ”uorganiserte” og ”individuelle” handlinger utført i ”egeninteresse”. Et eksempel som James Scott nevner, er den russiske revolusjon, som ikke kunne funnet sted uten deserteringen fra den russiske hæren i 1917. Den individuelle soldat hadde som oftest ikke en revolusjonær intensjon med deserteringen, men deres handlinger var likevel en forutsetning for revolusjonen.⁸² Den andre, og i denne sammenhengen mer relevante grunnen, er at i samfunn hvor muligheten for organisert motstand er så begrenset, overser man simpelthen en hel rekke handlinger som må betegnes som politiske, hvis man insisterer på å bare undersøke aktiviteter som er åpenbart organiserte. Jo strengere statsmakten slår ned på åpen motstand, jo flere hverdagslige handlinger må man være villig til å anse som motstand.

Begrepet om hverdagslig motstand er nyttig for å unngå et stereotypet bilde av det historiske bondesamfunnet. James Scott påpeker at historikernes tradisjonelle forkjærlighet for de store opprørene har gitt et inntrykk av en bondestand som veksler mellom lange perioder av knugende passivitet og korte, voldsomme (som oftest) fåfengte eksplosjoner av aggresjon.⁸³ Dette er et fortegnet bilde, men et som er forståelig nok. Både fordi man kan forstå

⁷⁹ Scott, James C.: *Weapons of the Weak. Everyday forms of peasant resistance*. Yale University Press, 1985, s. 25, 29.

⁸⁰ Scott(1985), s. 33.

⁸¹ Sandnes(1989), s. 87.

⁸² Scott(1985), s. 293.

⁸³ Scott(1985), s. 37.

fasinasjonen for de dramatiske hendelsene, men først og fremst fordi det metodisk er vanskelig å fange opp den daglige, udramatiske motstanden.

Det sier seg selv at slik uutalt motstand ikke alltid gir seg like godt til kjenne i kildematerialet. Tryggheten i slike handlinger ligger jo ikke minst i anonymiteten de gir. Det er ofte først når motstanden blir eksplisitt eller systemtruende at den dukker opp i de historiske kildene i form av rettsoppgjør, kommisjonsrapporter og lignende. Claus Bjørn påpeker at bonden på 1700-tallet var påpasselig med å vike unna før motstanden ble oppfattet som straffbar. Han visste at han ville tape en åpen konfrontasjon.⁸⁴ Derfor ligger de fleste handlingene så å si under radaren for historikerne.

Men av og til finner man spor som gjør det mulig å stille og forhåpentlig også svare på noen spørsmål: Hvilke handlinger bestod motstanden i? Hvor organisert var den? Undersøkelsen er viktig, for i et samfunn som i så stor grad begrenset mulighetene for åpen organisert motstand, vil bildet av bøndernes politiske kultur bli svært skjevt uten å ta i betraktning den skjulte motstanden.

1.6 Presisering av problemstillinger og oppgavens oppbygning

Denne oppgaven setter seg fore å undersøke eneveldets politiske kultur med utgangspunkt i matrikkelarbeidet på 1720-tallet. Jeg vil undersøke om allmuen klarte å tilrive seg større innflytelse enn den statlige ideologien la opp til og hvilken rolle det lokale embetsverket spilte i spenningsfeltet mellom ideologi og politisk praksis, eller norm og virkelighet.

I 2. kapittel blir matrikkelen plassert i en historisk kontekst. Der blir også matrikkelens hovedelementer og organiseringen av arbeidet på sentralt og lokalt nivå drøftet. Deretter følger en gjennomgang av prosessens ulike faser i Lister og Mandal amt. Fokuset her vil ligge på den praktiske gjennomføringen av arbeidet. Til slutt følger en gjennomgang av hovedinnvendinger mot matrikkelen som ble framsatt av granskningskommisjonen høsten 1724. Kapittelet er ment å gi en historisk og kronologisk ramme for analysen i de påfølgende kapitler.

I 3. kapittel vil det bli undersøkt hvordan myndighetene argumenterte for matrikkelen og hvordan argumentasjonen var tilpasset enevoldsideologien. Ut fra dette kan man si noe om hvilken rolle myndighetene tilegnet allmuen i prosessen, og hva dette forteller om statens syn

⁸⁴ Bjørn, Claus: *Bonde, Herremand, Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*, København, 1981, s. 103-104.

på allmuens deltagelse i samfunnslivet overhode. Særlig vil den paternalistiske ideologien som kommer til uttrykk drøftes. Denne la sterke føringer på undersåttens rolle i samfunnet. Myndighetenes forhold til interaksjonskanaler som supplikkinstitusjonen vil også vurderes. Spørsmålet om hvorvidt myndighetenes ideologi og normer var hegemoniske vil også bli drøftet i dette kapittelet. I hvilken grad delte allmuen forestillingene om en rettferdig hierarkisk samfunnsorden? Og hvilke begrensninger og muligheter for innflytelse på beslutningsprosesser ga myndighetenes ideologi?

I 4. kapittel blir omfanget og arten av motstand mot matrikkelen undersøkt. Et hovedspørsmål er om det var den lovlige eller den ulovlige motstanden som dominerte. Hvis lovlige motstand i form av supplikker var dominerende, kan det tyde på at allmuen forventet å bli hørt i sine klager, og at interaksjon med myndighetene ga resultater. Hvis den ulovlige motstanden dominerer, tyder det derimot på at allmuen ikke så de myndighetsgodkjente kanalene for interaksjon som reelle arenaer for innflytelse. Ulike former for ulovlig motstand vil bli undersøkt, i spennet mellom åpen motstand som sabotasje, og hverdagslig motstand som underrapportering av gårdenes verdi.

I 5. kapittel undersøkes det lokale embetsverkets rolle og reaksjoner på motstanden? Hvilke innrømmelser ble gjort ovenfor allmuen, og hvordan ble disse begrunnet ovenfor de sentrale myndighetene? Kapittelet vil også undersøke om matrikkelarbeidet økte embetsverkets kontrollmuligheter også i andre saker. Det vil bli lagt vekt på å undersøke det lokale embetsverket som en selvstendig aktør med egne interesser.

I 6. kapittel vil trådene samles til en konkluderende diskusjon om hvilke trekk ved eneveldets politiske kultur som kommer til uttrykk gjennom matrikkelprosessen.

Kapittelinnndelingen er ment å gjøre den analytiske fremstillingen så oversiktlig som mulig. Hovedprinsippet er at kapittel 3 drøfter legitimering og ideologi, kapittel 4 tar for seg motstanden, og kapittel 5 tar for seg det lokale embetsverkets fremgangsmåte. Men den historiske virkeligheten lar seg ikke alltid enkelt dele opp i slike kategorier. Derfor er noen diskusjoner tematisk beslektet på tvers av kapittelinnndelingen. For eksempel er diskusjonen om motstandens organisatoriske forutsetninger (kapittel 4.3.4) tematisk beslektet med diskusjonen om hegemoni (kapittel 3.4). Årsaken til at de er lagt til ulike kapitler, er at diskusjonen om hegemoni synes å måtte følge diskusjonen om myndighetenes ideologi. Samtidig hører en diskusjon om motstandens organisatoriske forutsetninger rimeligvis med i

kapittelet om motstand. Også i kapittel 4 og 5 går noen diskusjoner til dels på tvers av kapittelgrensene. Flere slike valg har blitt tatt. Om de er gode, må andre bedømme. De er i hver fall gjort i beste hensikt.

1.7 Kilder

Oppgaven har ikke et klart avgrenset kildemateriale. Det finnes ikke et kommisjonsarkiv for matrikkelen, slik det f. eks gjør etter Bjelkekommisjonen eller Lofthus-saken.⁸⁵ Sporene etter matrikkelen må derfor i større grad pusles sammen fra flere kilder. Dessuten finnes det, som Peter Henningsen påpeker, nå en gang ingen arkivpakker med titler som ”Kultur” eller ”Mentalitet”⁸⁶ Snarere gjelder det i kulturhistoriske undersøkelser, også undersøkelser av politisk kultur, å lese ulike kilder med klare spørsmål for øye.

Det har derfor blitt benyttet både embetskorrespondanse, matrikkelprotokoller, fogderegnskap, supplikkbøker, skifteprotokoller og tingbøker. De ulike kildene har ofte ulike kildekritiske og metodiske utfordringer som vil bli drøftet fortløpende på de relevante stedene. Her vil jeg bare gi en generell karakteristikk av de viktigste kildetypene og antyde noen generelle kildekritiske momenter.

Korrespondansen

Det meste av embetskorrespondansen befinner seg i arkivet etter amtmannen i Lister og Mandal, men også arkivet etter stiftamtmannen i Kristiansand er benyttet. Korrespondansen inkluderer kopibøker med både inn- og utgående brev, resolusjonsprotokoller og originale innkomne brev, både fra de forskjellige organene i sentraladministrasjonen og fra lavere embetsmenn som fogd, sorenskriver og prest.

En del av amtmannsarkivet fra Lister og Mandal må nevnes spesielt. Amtmann Wilhelm Resen samlet korrespondansen som omhandler matrikkelen i det som i praksis er et saksarkiv.⁸⁷ Dette inneholder, foruten kronologisk ordnede innkomne brev, en ”kladdebok”, som er en provisorisk kopibok med brev som vedrører matrikkelen. Den er ikke en egentlig protokoll, men bare sammenbundne, upaginerte folioark. Forsiden er datert 15. august 1721,

⁸⁵ For kildene etter Bjelkekommisjonen, se Nissen(1996), s. 21; for Lofthus-saken, se Fiskaa, Ingrid, *Statsmakta og Lofthusreisinga, Styresmaktene si handtering av allmugereisinga i Nedenes og Bratsberg 1786-87*, Oslo, 2009, s. 12-14.

⁸⁶ Henningsen(2006), s. 35.

⁸⁷ NB, Ms. Fol. 125.

og første innførsel er en kopi av det åpne brevet om den nye matrikkelen fra 7. juli samme år.⁸⁸

Dette ”saksarkivet” befinner seg på håndskriftavdelingen på Nasjonalbiblioteket, ikke på Statsarkivet i Kristiansand som resten av amtmannsarkivet. Årsaken til dette er at en del av amtmannsarkivet fra Lister og Mandal rundt 1770 ble avhendet til en privat samler, kanselliråd Halvor Anderssen. Anderssen donerte det videre i 1810 til et fremtidig norsk universitet⁸⁹. Blant disse papirene var Resens ”saksarkiv” om matrikkelen. Selv om det har vært kjent at det lå materiale fra Lister og Mandal på Nasjonalbiblioteket, har ikke innholdet i det vært godt kjent. Så vidt meg bekjent er det ikke tidligere benyttet i noen undersøkelser. Materialet på Nasjonalbiblioteket utgjør selvsagt en hovedkilde til denne oppgaven. Hvis man leter etter spor av matrikkelarbeidet i det ”ordinære” amtmannsarkivet for Lister og Mandal, får man et ganske begrenset inntrykk av prosessen.

Supplikkene

Supplikker, i betydningen bønneskrift eller klageskrift stilet til kongen eller annen øvrighet er kjent fra hele Europa i tidlig moderne tid.⁹⁰ Under eneveldet måtte supplikker prinsipielt rette seg til kongen, men i praksis kunne de bli behandlet på flere nivåer i forvaltningen. De kunne gjerne være adressert til andre enn kongen.⁹¹ Supplikker finnes både i egne supplikkprotokoller, særlig på sentralt nivå, men også i andre kildetyper som kopibøker og resolusjonsprotokoller. Ofte benyttes heller ikke ordet supplikk, men andre begreper som ”memorial”. Jo lenger ned i forvaltningshierarkiet man kommer, jo mer problematisk blir supplikkbegrepet, fordi avgrensingen mot memorialer og andre henvendelser da blir mer uklar.⁹² Jeg vil følge Steinar Supphellen, som er den som har undersøkt supplikkinstitusjonen i Norge mest inngående, og benytte en vid definisjon av begrepet supplikk. Supplikk betegner her alle henvendelser til kongen eller embetsverket med formål om å påvirke beslutninger som angår avsenderen.

Supplikker ble sendt fra alle stender og samfunnslag, men med store variasjoner både geografisk og standsmessig. Steinar Supphellen skiller mellom supplikker fra allmue, borgere

⁸⁸ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok.

⁸⁹ Se arkivkatalogen for amtmannsarkivet på SAK.

⁹⁰ Det finnes en omfattende litteratur om supplikker i Europa og Skandinavia. Se for eksempel Frohnert(1985). Davis(1987), Bregnsbo(1997),

⁹¹ Supphellen(1978), s 171.

⁹² Supphellen(1978), s 171.

og embetsmenn. Allmuesupplikker definerer han som supplikker fra bønder eller andre fra lavere stand på landet eller byfolk som ikke var borgere.⁹³

Matrikkelprotokollene

Det ble ført to typer protokoller i matrikkelarbeidet I *eksaminasjonsprotokollene* ble gårdenes beskaftenhet beskrevet og den nye skylden notert. I *taksasjonsprotokollene* ble den nye skylden omregnet til den nye skyldenheten hartkorn, og skattene ble så beregnet på grunnlag av hartkornskylden.⁹⁴

Tingbøkene

Matrikkelarbeidet kommer også til syne i tingbøkene. Forordningene om matrikkelen ble selvsagt kunngjort på tinget, og det ferdige resultatet ble opplest og godkjent på høsttingene 1723. Tingbøker er også tidligere blitt brukt som kilde til motstand mot statens skattelegging.⁹⁵ I en undersøkelse av motstand mot matrikkelen er tingbøkene likevel ikke en ideell kildetype. Matrikuleringen foregikk ikke på de sedvanlige tingsesjonene, men på egne samlinger hvor den lokale matrikelkommisjonen møtte oppsitterne. Siden kommisjonen bestod av hele det lokale embetsverket, ligner for så vidt samlingene på ekstrating, men matrikuleringssamlingene ble ikke protokollført i tingbøkene, eller i tilsvarende protokoller.

Likevel vil tingbøkene bli brukt til å utdype aspekter ved forholdet mellom allmue og øvrighet, og det er grunn til å reflektere litt over deres kildeverdi, både generelt og spesielt i Lister og Mandal. Det er vanlig å betrakte tingbøkene som kilder med stor nærhet i tid og rom til det som foregikk på tinget. Det var lovpålagt at sorenskriveren skulle føre protokollen der og da, slik at alt som foregikk på tinget ble rapportert. Tingbøkene har derfor blitt sett på som kilder som gir spesielt god informasjon om menneskers konkrete handlinger og tale.⁹⁶

Dette folkelivet finner man derimot lite av i tingbøkene fra Lister og Mandal. Det kan synes som om Ole Gausdal har rett i at allmuens synspunkter i liten grad kom til syne på tinget.⁹⁷

Likevel ser vi fra andre kilder at allmuen slett ikke oppførte seg etter øvrighetens ønske. Amtmann Resen klager flere ganger til fogden Nils Tostrup om at bøndene drikker og banner på tingene.⁹⁸ Tostrup mener han blir baktalt av sine ”uvenner” i Berg tingsted.⁹⁹ Den tverre

⁹³ Supphellen(1978), s. 174-175.

⁹⁴ Om omregningen til hartkorn, se kapittel 2.1.

⁹⁵ Lode(1978), Nilsen(1978), Vigrestad(1978)

⁹⁶ Sandmo, Erling: *Voldssamfunnets undergang*, Universitetsforlaget, 1999, s. 39.

⁹⁷ Gausdal, Ole(2006), s. 113.

⁹⁸ SAK, ALM, kopibok nr. 8, s. 80-83: Resen til Tostrup 2. feb, 1721; SAK; ALM, kopibok nr. 10, s. 85-87: Resen til Tostrup 5. feb. 1724.

oppførselen som rapporteres om fra matrikkelkommissjonen,¹⁰⁰ finner vi ikke særlig spor av i tingbøkene, og det er vanskelig å forstå hvorfor allmuen skulle ha større respekt for øvrigheten på de ordinære tingene enn på matrikkelsamlingene. Kort sagt gir embetskorrespondansen inntrykk av et mye høyere konfliktnivå enn tingbøkene gjør.

Dette fenomenet er også bemerket av Asgeir Lode i forbindelse med uroen om dagskatten i Jæren og Dalane i 1713. Også der gir embetskorrespondansen uttrykk for uroligheter på tinget som det ikke finnes spor av i tingboka. Lode forklarer dette litt vagt med at sorenskriveren ikke hadde villet eller våget å protokollføre opptrinnene.¹⁰¹

Hvorvidt sorenskriverne i Lister og Mandal våget å protokollføre opptrinn av oppsetsige bønder skal være usagt, men noen forhold tyder på at tingbøkene ikke er ført så grundig som loven forutsatte. Tingbøkene fra Lister sorenskriveri er i disse årene ført av minst to personer. Den ene er sorenskriver Iver Lem selv når han betjente tinget. Den andre håndskriften tilhører sorenskriverens fullmektig, Didrick Bøgvad, som betjente tinget ved sorenskriverens fravær.¹⁰²

I tillegg er lange innførsler i tingbøkene ført i pennen av sorenskriverens ”tjener” eller ”karl”. Denne håndskriften er mer regelmessig enn de andre. Den bærer likevel mange av kjennetegnene til fullmektig Bøgvads håndskriftskrift, og tilhører sannsynligvis også ham. Disse partiene med regelmessig skrift følger nesten uten unntak etter et avsnitt hvor det går frem at det følgende er ført inn i tingboken av tjeneren etter å ha blitt opplest av sorenskriveren.¹⁰³ Det heter for eksempel:

Effterskrevne afsigter og kiendelser af Sorenskriveren self forfadt og oplæst, er formedelst den korte tid tilbage var, af Sorenskriverens karl indskreven, elles hafdt det icke veret muelig, alt at kunde overvinde, saasom det tog for lang tid først at Sorenskriveren alt skulle Consipere og siden indføre.¹⁰⁴

Jeg forstår dette slik at innførslene er gjort på sorenskriverens diktat i etterkant av tinget. Det forklarer det regelmessige i skriften. Alternativt kan det tolkes som at innførslene fortsatt skjer på tinget, men at sorenskriveren på dette tidspunkt har overlatt protokollen til sin hjelper som noterer det sorenskriveren leser opp. Det er likevel vanskelig å se hvor tidsbesparende dette ville være. Og hvis dette var en effektiv arbeidsfordeling, er det underlig at den aldri ble

⁹⁹ SAK, ALM, mappe 0143: Tostrup til Resen 21. feb. 1724.

¹⁰⁰ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen, Vium, Lem til direktørene. 20. mars. 1722.

¹⁰¹ Lode(1987), s. 86-88

¹⁰² F.eks på høsttinget på Berg 1721. SAK, TBL: 45, s. 10a.

¹⁰³ Se f. eks SAK, TBL 45, s190b, 211b, 247a.

¹⁰⁴ SAK, TBL 45, s. 211b.

fulgt fra begynnelsen av tingsesjonene. Det synes altså som om deler av tingbøkene er ført i etterkant av tinget.

Dette tyder på at kravet fra Christian IVs store recess, som er gjentatt i Christian Vs Norske Lov,¹⁰⁵ om at tingbøkene måtte føres fortløpende på tinget, ikke ble fulgt konsekvent. På den annen side blir dette åpent erklært i tingbøkene, noe som tyder på at det var en praksis som ble akseptert.

Det ser altså ut som om tingbøkene er mer redigert enn lovverket la opp til. Derfor kan også mye krangling, uforskammethet og ”motstand” ha foregått som sorenskriveren har valgt å ikke protokollføre. Dette er viktig å ha in mente fordi det betyr at fravær av spor etter motstand på tingene ikke nødvendigvis skyldes at den ikke var der, men heller at den ikke ble nedtegnet i protokollen. Først når den hverdagslige motstanden ble så alvorlig at rettsapparatet ble satt i verk, dukker den opp i tingbøkene, som den store saken om baktalelser og ”skanderiske vers” (nidviser) om både amtmann, lensmann og andre øvrighetspersoner som kom opp ved en ekstrarett i 1730.¹⁰⁶

1.8 Administrativ inndeling, folketall og eierforhold

Opgavens undersøkelsesområde, Lister og Mandal amt, er først og fremst bestemt av kildematerialet. Særlig materialet som befinner seg på Nasjonalbiblioteket og som er diskutert ovenfor, har gjort Lister og Mandal til et egnet område å undersøke. Valg av område springer ikke ut av et spesielt ønske om å skrive om matrikkelarbeidet i *Lister og Mandal*. Det springer ut av en interesse for hvordan interaksjonen mellom øvrighet og allmue kom til uttrykk i matrikkelarbeidet, og da har jeg valgt å lete der hvor kildene synes å ha mest å fortelle. Jeg har derfor også i visse tilfeller beveget meg ut av Lister og Mandal når kildematerialet fra andre områder har kunnet belyse problemstillingene.¹⁰⁷ For eksempel har supplikker på sentralt nivå fra andre områder blitt tatt med i analysen, og rapporter om motstand fra sogn utenfor Lister og Mandal har også blitt trukket inn.

Selv om lokalsamfunnet ikke er selve studieobjektet, er det grunn til å ha in mente noen administrative, geografiske, sosiale og økonomiske aspekter ved undersøkelsesområdet.

¹⁰⁵ CVNL 1.8.3.

¹⁰⁶ Ekstrarett på Berg 1. mai, 1730. SAK, TBL 50, s.292a-299b. Se kapittel 4.3.4.

¹⁰⁷ Jfr. Linde(2000), s 34.

Under lensreformene på 1590-tallet ble de fire lenene Lista, Mandal, Nedenes og Råbyggelag samlet under Agdesida, et av ti nye hovedlen. Etter overgangen fra len til amt i 1671 ble Agdesida len hetende Agdesiden Hovedamt. I 1677 ble Kristiansand stiftsby til fordel for Stavanger og hovedamtet ble da hetende Christiansands Stifts hovedamt.¹⁰⁸ Christiansands Stiftsamt besto av Nedenes amt, Lister og Mandal amt, Stavanger amt og Bratsberg amt.¹⁰⁹

Frem til 1694 var Lister og Mandal amt delt inn i to fogderier, som da ble slått sammen til ett. Denne ordningen varte til 1783, da fogderiet igjen ble delt.¹¹⁰ I den aktuelle perioden for denne undersøkelsen var det altså én fogd i Lister og Mandal, Niels Tostrup. Amtet var delt i to sorenskriverier. Sorenskriveren i Lister var Iver Lem; i Mandal, Friderich Anderssen.

Folketallet på Agder i 1665 var ifølge T.H. Aschehoug 48.580. Tallet var fordelt mellom de fire lenene på følgende måte: Nedenes 13.190, Råbyggelag 6.420, Mandal 9.860 og Lister 17.110. I løpet av de påfølgende hundre årene økte folketallet jevnt, men det var store forskjeller mellom lenene. Råbyggelag hadde befolkningsnedgang, mens Nedenes nesten doblet folketallet. I Lister og Mandal kan vi regne med en jevn økning. Økningen var større i Mandal enn i Lista, noe som nok skyldes at Lista omfattet mange innlandsbygder. Det store bildet er altså at befolkningsøkningen var sterkest i kyststrøkene, mens det i innlandsområdene var stagnasjon eller tilbakegang.¹¹¹

Graden av selveiende bønder var usedvanlig høy på Agder. I Lister og Mandal var selveiergraden 50,3 % i 1661, 68,0 % i 1721 og 76,4 % i 1751.¹¹² Graden av selveie var altså over 50 prosent allerede før den store overgangen til selveie satte inn i landet som helhet på 1700-tallet. Den viktigste årsaken til dette er nok at de største områdene på Agder besto av næringsfattig og oppstykket jord som aldri hadde vært interessant for kongen, adelen og kirken.¹¹³ Dette forhold kan også forklare at den sosiale strukturen har vært relativt flat i bondesamfunnet i regionen. Husmannsvesenet ble for eksempel langt mindre utbygd enn på

¹⁰⁸ Løyland, 1992, s. 29.

¹⁰⁹ Norsk Historisk Leksikon(NHL), s. 16-17.

¹¹⁰ NHL, s. 122.

¹¹¹ Løyland, , Margit: *Slagsmål, leiermål og bøtelagte egder 1600-1700*. Tingbokprosjektet Oslo, 1992, s. 26-28.

¹¹² Dyrvik, Ståle, *Overgangen til sjølveie i Norge. Nokre nye data for 1700-talet*, i Supphellen, Steinar og Imsen, Steinar (red.): *Studier i norsk historie 1537- ca 1800. Tvillingriket 1660- ca 1800*, Universitetsforlaget, 1984, s. 253.

¹¹³ Sogner, Sølvi, *Kort oversikt over økonomiske og administrative forhold. Det tidligere Mandal prestegjeld, ca. 1660-1837*, sitert i Løyland(1992), s. 24-25.

Østlandet, siden gårdene rett og slett ikke kunne bære husmannsplasser. Tvert imot var mangel på dyrkbar jord flere steder årsaken til at unge mennesker flyttet ut av området.¹¹⁴

¹¹⁴Sogner, Sølvi: Hva betydde overgangen til selveie for endringene i den sosiale struktur i det norske bondesamfunn på 1700-tallet? i Supphellen, Steinar og Imsen, Steinar (red.): *Studier i norsk historie 1537- ca 1800. Tvillingriket 1660- ca 1800*, Universitetsforlaget, 1984, s 243; Mykland, Knut: Et historisk problem i ei bygd i Råbygdelaget, i Supphellen, Steinar og Imsen, Steinar (red.): *Studier i norsk historie 1537- ca 1800. Tvillingriket 1660- ca 1800*, Universitetsforlaget, 1984, s.129-137.

2. kapittel: "et saadant megtig Verch"

Organiseringen og gjennomføringen av matrikkelarbeidet

Matrikkelarbeidet på 1720-tallet var ikke uten historiske forbilder. På 1660-tallet foregikk en omfattende nyordning av skattesystemet som endte opp med en ny matrikkel.¹¹⁵ Prosjektene har mye til felles, både når det gjelder formål og praktisk gjennomføring. I begge tilfeller var den umiddelbare foranledningen en kostbar krigsperiode, og derfor et behov for å sikre statsinntektene.

I et lengre historisk perspektiv er det også en grunnleggende kontinuitet mellom de to prosjektene. Matrikkelarbeidene er uttrykk for maktstatens bestrebelser på å kontrollere samfunnets ressurser. Da Landkommisjonen ble nedsatt i 1661, med formål om å lage en fullstendig oversikt norske gårders verdi og beskaffenhet "ingen slags Herlighed eller Rettighed udeladt"¹¹⁶, signaliserte dette det nye eneveldets vilje til å styrke kontrollen over skattesystemet. Det manifesterte, som Halvdan Koht skriver, regjeringens vilje til "å få gjennomført den nye styringsskipnaden, med sterk embetsmakt på alle kantar".¹¹⁷ Den betraktningen kan gjelde også for arbeidet på 1720-tallet, som kan sees på som et forsøk på å ferdigstille arbeidet som ble startet i 1661.

Også på det organisatoriske plan var Landkommisjonen et forbilde. Landkommisjonen besto i praksis av ti lokale kommisjoner, en for hvert lagdømme, som møtte oppsitterne i sitt distrikt.¹¹⁸ Det samme opplegget ble fulgt på 1720-tallet. Arbeidet ble organisert ved at lokale kommisjoner i hvert amt møtte oppsitterne på gårdene, gjennomførte besiktigelser og beregnet den nye skylden. Disse kommisjonene rapporterte til og fikk instruks fra en sentral matrikkeldireksjon i København og Christiania. Mens matrikkelarbeidet som sådan var et uttrykk for maktstatens ønske om kontroll over ressursene, utgjorde møtene mellom den lokale kommisjonen og allmuen potensielle arenaer for interaksjon mellom allmue og øvrighet.

I dette kapittelet vil det gis en beskrivelse av hovedelementene i den nye matrikkelen og organiseringen av arbeidet på sentralt og lokalt nivå. Det blir gitt en kort presentasjon av de involverte personene, særlig i den lokale kommisjonen.

¹¹⁵ Mykland(1977), s. 335-337.

¹¹⁶ Commissionens Instrux af 17de Januar 1661, I *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv, Bidrag til Norges historie af utrykte kilder*, Første bind. Christiania, 1870, s. 53.

¹¹⁷ Koht(1926), s. 173.

¹¹⁸ *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv, Bidrag til Norges historie af utrykte kilder*, Første bind. Christiania, 1870, s. 50-53.

Deretter følger en gjennomgang av de ulike fasene av matrikkelarbeidet i Lister og Mandal. Fremstillingen er relativt beskrivende. Formålet er først og fremst å gi en kronologisk ramme om analysen som følger i de neste kapitlene. Fokuset ligger på den praktiske gjennomføringen av matrikuleringen, og de utfordringene kommisjonen møtte i arbeidet.

Til slutt i kapitlet skal vi se på de viktigste innvendingene som ble anført mot matrikkelen av granskningskommisjonen som ble nedsatt høsten 1724, og som førte til matrikkelens fall.

2.1 Matrikkelens hovedelementer: Skyldsetting og omregning til ny skyldenhhet

Utarbeidelsen av matrikkelen innebar to hovedelementer; en ny skyldsetting av alle gårdene i Norge og deretter en omregning av den nye skylden til en ny skyldenhhet, hartkorn. Hartkorn var fra slutten av 1600-tallet felles skyldenhhet i Danmark¹¹⁹, og myndighetene ønsket nå å innføre denne også i Norge.¹²⁰ I matrikkelarbeidene på 1660-tallet hadde det vært planlagt å forenkle skattesystemet ved å redusere antall skyldenheter til tre, men dette hadde ikke lyktes.¹²¹ I 1721 gjenopptok man altså denne ideen, og gikk samtidig lenger ved å redusere alt til én ny skyldenhhet.

Det ble derfor, som nevnt, ført to typer protokoller i matrikkelarbeidet.¹²² I *eksaminasjonsprotokollene* ble gårdenes beskaffenhet beskrevet og den nye skylden notert. I *taksasjonsprotokollene* ble den nye skylden omregnet fra gammel skyldenhhet¹²³ til hartkorn, og skattene ble så beregnet på grunnlag av hartkornskylden.

I forordningen om den nye matrikkelen ble det eksplisitt gjort klart at formålet ikke var å øke skattenivået. Omregningen til den nye skyldenheten ble begrunnet med at én felles skyldenhhet for hele landet ville gjøre skattesystemet mer oversiktlig, både for skatteyteren og den som skulle revidere regnskapene.¹²⁴ Likevel førte omregningsmåten til en økning i skattene som gikk utover økningen i den faktiske skyldsettingen av gårdene. Årsaken var at en hud i den gamle matrikkelen ble omregnet til 1 tønne, 2 skippund hartkorn i den nye.¹²⁵

¹¹⁹ NHL, s. 153: *Hartkorn*.

¹²⁰ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Instruks fra kongen til amtmann Resen og Niels Pedersen, 21. juli, 1721, post 2.

¹²¹ Mykland(1977), s. 336.

¹²² Se kapittel 1.7

¹²³ For Lister og Mandals vedkommende var den vanlige skyldenheten *huder*.

¹²⁴ SAK, ALM mappe 278-03: Åpent brev om matrikkelens innrettelse. 7. juli 1721.

¹²⁵ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 31. juli. 1723.

Vi kan eksemplifisere effekten av denne omregningsmetoden ved å se hvilke utslag dette fikk for leilendingsskatten i Lister og Mandal. Leilendingsskatten var hovedskatten på landbefolkningen i Norge under eneveldet.¹²⁶ Leilendingsskatten var i Lister og Mandal beregnet til 2 riksdaler pr. hud, dvs. at en gård som var skyldsatt til 1 hud, betalte 2 riksdaler i leilendingsskatt. Vi bruker gården Austad i Nes sogn som eksempel. Austad var i den gamle matrikkelen skyldsatt til 3 huder og betalte derfor 6 riksdaler i leilendingsskatt. Etter skyldsettingen i 1723 ble skylden uendret, fortsatt på 3 huder. Men ved omregningen til ny skyldenhet ble de 3 hudene omgjort til 3 tønner, 6 skippund hartkorn. Leilendingsskatten ble nå beregnet til 2 riksdaler pr. tønne hartkorn. Den nye leilendingsskatten for Austad ble derfor 7 riksdaler, 2 ort.¹²⁷ På tross av at gården ifølge skyldsettingen ikke hadde økt i verdi, økte altså leilendingsskatten med en og en halv riksdaler, eller 25 %.¹²⁸

Samlet for Nes sogn økte leilendingsskatten i den nye matrikkelen fra 149, 5 til 194, 25 riksdaler, eller med 33 %, mens skyldøkningen før omregningen bare økte med i overkant av 4 %.¹²⁹ Det var altså omregningen til ny skyldenhet, heller en den nye skyldsettingen som utgjorde en fare for bøndene.

Omregningen til hartkorn må derfor kunne sies å bryte med formuleringen i forordningen om at ”ved denne Reduction (til hartkorn) udj deris Valliue derved hverkken nogen til eller afgaar, mens udj deres Taxt blive uforandrede.”¹³⁰

Det har vært en vanlig oppfatning at formålet med matrikkelen ikke først og fremst var å øke skattene, men å gjøre skattesystemet mer rettferdig og enkelt.¹³¹ Men omregningens skatteøkende virkning synes å være tilsiktet. En av matrikkelens forkjempere, Hans Nobel, kommenterte til kongen at omregningen til hartkorn ville ”vinde søndenfjelds aarligen store Summer”.¹³² Omregningsmetoden ble dessuten beholdt på tross av at dens virkning på skattenivået ble påpekt av det lokale embetsverket.¹³³ På den annen side ble skatteøkningen av

¹²⁶ NHL, s. 255-256. *Leilendingsskatt*.

¹²⁷ 1 riksdaler = 4 ort. Se. NHL, s. 304: *Ort*.

¹²⁸ SAK, lesesal: kopi av Taksasjonsprotokoll for Lister, s. 141.

¹²⁹ Kilder: Taksasjonsprotokoll for Lister: Nes sogn, s. 140-154, eksaminasjonsprotokoll for Lister: Nes sogn, s. 76b-84a. Se også kapittel 4.

¹³⁰ SAK, ALM mappe 278-03: Åpent brev om matrikkelens innrettelse. 7. juli 1721.

¹³¹ Dyrvik(1978), s. 375; Supphellen(1989), s.76.

¹³² Holm(1891), s. 509, n. 17.

¹³³ Se kapittel 5.

granskningskommisjonen brukt som argument for å forkaste matrikkelen.¹³⁴ Dette synes å avdekke en splittelse i sentraladministrasjonen om hvorvidt man skulle bruke matrikkelen til å skru til skatteskruen.

2.2 Organiseringen av matrikkelarbeidet i Norge

2.2.1 Sentralt nivå

Til å lede arbeidet med matrikkelen ble det satt ned en sentralkommisjon, eller direksjon, i København. Den bestod i utgangspunktet av Christian Frederik von Holstein, dronningens overhoffmester, og Hans Nobel, kanskje den største pådriveren for den nye matrikkelen.¹³⁵ Med seg fikk de en sekretær, Andreas Hojer,¹³⁶ og det var disse tre som ledet arbeidet med matrikkelen i organiseringsfasen høsten 1721 og våren 1722. Det var også planen å knytte til seg personer i Norge som skulle hjelpe til med arbeidet. Spesielt nevnt er kasserer Weibye, som fikk plass i Slottsloven.¹³⁷ Likevel var det direktørene i København som var pådriverne i arbeidet det første året. Prosjektet møtte langt mindre entusiasme blant de ledende menn i Norge.¹³⁸

Denne manglende entusiasmen var en av grunnene til at det ble foretatt omorganiseringer i direksjonen fra sensommeren 1722. Da ble Hans Nobel bedt om å dra til Christiania for å lede arbeidet derfra. Til hjelp i arbeidet skulle biskopen i Akershus, Bartholomeus Deichman, tre inn i direksjonen. Selv om Deichman var tiltenkt en assisterende funksjon, overtok han snart ledelsen av prosjektet, mens Nobel ble satt på sidelinjen.¹³⁹ Endringene i ledelsen kan observeres tydelig i korrespondansen som matrikkelkommisjonen i Lister og Mandal førte med direksjonen. Mens den fram til sommeren 1722 rapporterte til og fikk instruks fra Holstein, Nobel og Hojer i København, kom instruksene deretter fra Christiania, først fra Deichman og Nobel sammen, deretter kun fra Deichman.¹⁴⁰ Fra høsten 1722 er Deichman utvilsomt lederskikkelsen i matrikkelarbeidet i Norge.

¹³⁴ Supphellen(1989), s. 96; Rentekammeret, Realistisk ordnet avdeling (ROA), Matrikkelvesen, Matrikkelkommisjonen 1722-24. Kommisjonsrapporten til matrikkelens opphevelse 17. nov. 1724.

¹³⁵ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Instruks til borgermester Schrøder, 18. juli, 1721; Instruks fra kongen til Resen og Niels Pedersen, 21. juli, 1721, post 13; Dyrvik(1978), s. 376; Supphellen(1989), s. 78.

¹³⁶ Supphellen(1989), s. 78.

¹³⁷ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Instruks fra Holstein og Nobel til Resen, 23. juli, 1721; Supphellen(1989), s. 79.

¹³⁸ Supphellen(1989), s. 79.

¹³⁹ Nobel dro tilbake til Danmark på våren 1723. Supphellen(1989), s. 82.

¹⁴⁰ I korrespondansen er brevene adressert til lagmann Peter Vogt i tillegg til Deichman. Vogt hadde vært involvert i arbeidet fra starten, men det var utvilsomt Deichman som var den ledende skikkelsen.

Hvilke funksjoner hadde den sentrale matrikkeldireksjonen? Vi kan si at den hadde to hovedfunksjoner: den skulle instruere det lokale embetsverket om gjennomføringen av arbeidet, og den skulle føre kontroll med resultatet og sikre at de lokale kommisjonene ikke utnyttet arbeidet til egen vinning.

Instruksjonsfunksjonen kom til uttrykk både gjennom de detaljerte instruksene som ble utstedt til de lokale kommisjonene, og gjennom den kontinuerlige korrespondansen hvor direksjonen svarte på spørsmål og oppklarte uklare aspekter ved arbeidet. Som eksempel på det siste er flere brev fra Deichman til kommisjonen i Lister og Mandal hvor han klargjør hvordan leidangen og tingholdspenger skal beregnes, om omregningen til hartkorn og lignende.¹⁴¹ Disse brevene er gjerne svar på konkrete spørsmål fra den lokale kommisjonen.¹⁴²

De detaljerte instruksene ble først og fremst utstedt i etterkant av forordningene av 7. juli 1721 og forordningen av 19. oktober 1722. I juli 1721 ble det utstedt to instruks; en signert av direktørene Nobel og von Holstein, og en av kongen.¹⁴³ Direktørene har helt sikkert bidratt til utformingen også av kongens instruks. Den beskriver i 15 punkter hvordan den lokale kommisjonen skal gå frem i arbeidet med matrikkelen. Her går det fram hvilke opplysninger som skulle ligge til grunn for den nye skylden, hvordan protokollene skulle føres, hvordan omregningen til hartkorn skulle gjøres og om beregningen av skattene. I begge instruksene går det fram at den lokale kommisjonen skulle rapportere fortløpende til direksjonen.¹⁴⁴

I april 1723 mottok amtmann Resen en ny, omfattende instruks fra Deichman og Nobel¹⁴⁵. Denne hadde opprinnelig blitt sendt 1. januar, men hadde kommet bort i posten.¹⁴⁶ Instruksen har 17 punkter, og må sees som en presisering av den nye forordningen om matrikkelen av 19. okt. 1722.

Like viktig som å instruere, var det for direksjonen å kontrollere arbeidet og det lokale embetsverket. Etter hvert som sognene ble ferdig matrikulert, ble det sendt inn protokoller til

¹⁴¹ F. eks. NB, Ms. Fol. 125: Deichman og Vogt til Resen og Løvenstjerne. 27. aug. 1723; Kladdeboken: Deichman og Vogt til Resen. 24. sept. 1723.

¹⁴² F. eks. NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 8. sept. 1723; Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt, 23. nov. 1723.

¹⁴³ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Instruks fra kongen til Resen og Niels Pedersen, 21. juli 1721; Instruks fra Holstein og Nobel til Resen og Niels Pedersen, 23. juli, 1721.

¹⁴⁴ Ibid.

¹⁴⁵ NB, Ms. Fol. 125: Deichman og Nobel til Resen og Løvenstjerne, 2. april, 1723.

¹⁴⁶ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Deichman og Vogt. 27. april. 1723.

direksjonen til gjennomsyn.¹⁴⁷ Direktørene og kongen var opptatt av at det lokale embetsverket ikke skulle skjele til personlig vinning i utførelsen av arbeidet. Alle som var involvert måtte derfor sverge en ed som var vedlagt instruksene fra direktørene.¹⁴⁸ Ønsket om kontroll kommer videre til uttrykk ved at allmuen ble oppfordret til å sende inn supplikker til direksjonen hvis den mente seg urettmessig behandlet av den lokale kommisjonen.¹⁴⁹

2.2.2 Matrikkelkommisjonen i Lister og Mandal

I kongens instruks står det at kommisjonen i Lister og Mandal skulle gjennomføres av amtmann Wilhelm Resen og konstituert lagmann Niels Pedersen sammen med sorenskriver og seks lagrettemenn.¹⁵⁰ Men det var samtidig klart at kommisjonen kunne assisteres av flere embetspersoner. Samme dag som forordningen om matrikkelen kom, ble det utstedt et eget åpent brev om ”at alle Høye og Nedrige Geistlige, Verdslige og Militair betientere udi gandske Norges Rige skulle gaade til den Nye Matriculs Indrettelse Committerede Personer i alle billige og muelige Tilfælde tilhaande.”¹⁵¹ I prinsippet skulle altså et samlet embetsverk bidra til den nye matrikkelens utarbeidelse.

I Lister og Mandal kom den faste kommisjonen til å bestå av amtmann, konstituert lagmann, sorenskrivere og fogd. Med den faste kommisjonen menes de som deltok på alle samlingene i alle sognene. Fogden spiller slik sett en tydeligere rolle enn det som går fram av instruksene, hvor han merkelig nok ikke er nevnt, men det ville vært ganske utenkelig at en ny matrikkel skulle lages uten fogdens medvirking. Den faste kommisjonen ble supplert av lagrettemenn og

¹⁴⁷ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt, 13. juli. 1723; Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 31. juli, 1723.

¹⁴⁸ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Instruks fra Holstein og Nobel til Resen og Niels Pedersen, 23. juli, 1721. Eden lyder som følger: ”Jeg NN Sverger og lover for dend allmechtige Gud og min Allernaadigste Konge at Jeg vil af ald min formue og Efne efterkomme den mig Gifne Allernaadigste Instruction angaaende en Ny Matriculs indrettelse i det kongerige Norge saa og at Jeg i samme mig anbefalede forretninger vil handle udj alle Stycker Redeligen uden nogen henseende til Ringeste privat Nytte eller fordeel for mig eller mine i Nogen Maade saa at ingens Vendskab, eller had, Skienck, Gave eller løffte af Skienck eller Gave Skal derj formaa det Ringeste hos mig, meget mindre Skal Jeg bruge nogen hemmelig forstaaelse, eller overensstemmelse med nogen, som kunde være min allernaadigste Konges Interesse, det almindelige beste og undersaaternes Conservation og lighed i nogen maade prejudiserlig eller Skadelig, mens at Jeg derimod udj alt som Concernerer og hensigter til denne mig anbefalede forretning skal handle effter min samvittighed og beste Skiønsomhed. Saa sandt Hielpe mig Gud og hans hellige Verd.

¹⁴⁹ SAK, ALM mappe 278-03: Åpent brev om matrikkelens innrettelse. 7. juli 1721. Se også kapittel 3.

¹⁵⁰ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Instruks fra kongen til Resen og Niels Pedersen, 21. juli 1721.

¹⁵¹ SAK, ALM mappe 278-03: Åpent brev om geistlige, verdslige og militære embetsmenns bistand i matrikkelarbeidet.

etter hvert sogneprester i de respektive sognene.¹⁵² Lensmennene har også spilt en rolle, i hvert fall som forkynnere av kommisjonens befalinger til allmuen.¹⁵³

Kommisjonens medlemmer

Wilhelm Resen var sjøoffiser fram til han ble amtmann i Lister og Mandal i 1718. Hans tittel som Schoutbynacht vitner om det. I 1705 ble han kaptein som 30-åring. Han var altså aktiv under den store nordiske krig, både som innrulleringssjef på Fredrikshald og som kaptein i Gyldenløves flåte. I 1716 avløste han C.C. Gabel som viceadmiral.¹⁵⁴ Stillingen som amtmann kan derfor sees på som gjenytelse for krigsinnsatsen. Det var ikke uvanlig at amtmannsposisjoner ble forært menn som hadde utmerket seg i krig eller bistått staten finansielt under krigen.¹⁵⁵ Resen var amtmann i Lister og Mandal til sin død i 1745.

Ifølge instruksen fra kongen skulle lagmannen være med i kommisjonen. Lagmann på Agder var på dette tidspunkt Christian Braumann.¹⁵⁶ Men Braumann satt i matrikkelkommisjonen for Nedenes og Råbygdelaget sammen med stiftamtmann Lillienpalm. Derfor måtte det konstitueres en egen lagmann til kommisjonen i Lister og Mandal. Dette bød på visse utfordringer som er beskrevet nedenfor. Men i 1723, da matrikuleringen i all vesentlighet ble gjennomført, var kommerseråd Johan Adolph Løvenstjerne konstituert lagmann og medlem av kommisjonen. Løvenstjerne het opprinnelig Stuve, før han ble adlet i 1715. Han var tysk av fødsel, antagelig fra Rostock. Fra 1716 bodde han i Norge, først i Christiania og fra 1721 i Kristiansand, hvor han blant annet var konstituert stiftamtmann fra februar til oktober 1722. Han praktiserte ellers som prokurator og var på et tidspunkt assessor i Overhofretten. Hans ettermæle er noe frynsete. ”Hans pengeforhold vare meget mislige”, skriver E.A. Thomle, men ”Han har derhos vistnok været en Mand med selskabelig Routine og et vindende Væsen.”¹⁵⁷ På grunn av juridiske problemer rømte han i 1728 først til England og deretter til Holland. I 1733 var han tilbake i Danmark, men ble senere dømt og landsforvist for polygami

¹⁵² NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok Resen til superintendenten (biskopen). Ber om at sogneprestene i amtet skal innfinne seg på matrikkelksamlingene, 7. juni. 1723

¹⁵³ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til lensmennene. Befaling om fri skyss for de kommitterede, 24. feb. 1722; Resen til Tostrup: Ber fogd og lensmann kunngjøre på kirkebakken at ingen i sognet må reise fra deres gårder før forretningen er avsluttet, så fremt de ikke vil ”vorde anseet og straffed”.; Resen til Tostrup. 7. juni. 1723

¹⁵⁴ *Dansk biografisk lexicon for tidsrummet 1537-1814*, Kjøbenhavn, 1887-1905, s 576-577.

¹⁵⁵ Noe som også var tilfelle med stiftamtmann Lillienpalm i Kristiansand. Se Nagel, Anne-Hilde: *Styringsapparatet i Norge på 1700-tallet* i Blomsted m.fl, 1985, s. 128.

¹⁵⁶ Kvernvoll, Olav: *Lagmenn på Agder*, i *Bidrag til Agders Historie*, XXI, 1938, s. 33.

¹⁵⁷ Thomle, E.A.: Commerceraad Johan Adolph Løvenstjerne, i *Personalhistorisk tidsskrift, anden Række*, 5. bind, København, 1890, s 131-160. Sitater henh, s. 146 og 144.

og ”forargerlig levnet.” Han døde i Amsterdam ”i smaa Kaar som skriver paa et Handelscontoir”.¹⁵⁸

På tross av Løvenstjernes fargerike historie, tegner medlemmene av matrikkelkommisjonen i Lister og Mandal på mange måter et representativt bilde av det norske sivile embetsverket i første halvdel av 1700-tallet. Mens de høyere embetsmennene var danske (eller tyske), tilhørte fogden og sorenskriverne norske embetsfamilier og dynastier som ble stadig mer vanlig fra siste halvdel av 1600-tallet.¹⁵⁹

Fogden Nils Tostrup hadde overtatt stillingen etter sin svigerfar, Andreas Nielssen Toldorph i 1705 og satt til sin død i 1730. Stillingen ble da overtatt av Søren Hanssen, men allerede i 1731 ble han fjernet og Andreas Tostrup, Niels’ sønn ble utnevnt til stillingen.¹⁶⁰

Sorenskriver i Lister, Iver Andersen Lem, var sønn av prosten i Romsdals prosti,¹⁶¹ og overtok stillingen etter sin onkel Christoffer Lem i 1722. I praksis hadde han da fungert som sorenskriver noen år på grunn av onkelens dårlige helse. Allerede i 1715 måtte Christoffer forlate tinget fordi han ikke ”var vell”. Tingsesjonen ble da overtatt av Iver, som da betegnes som ”installerede successor”.¹⁶² Senest fra 1717 ser det ut til at Iver Lem fungerte fast som sorenskriver. Han satt i stillingen til sin død i 1743.¹⁶³

Sorenskriver i Mandal, Friderich Anderssen, satt i stillingen fra 1696. Han tilhørte en sorenskriverslekt som innehadde embetet i 135 år, fra 1664 til 1799. Han var adoptivsønn av sin forgjenger og ble etter fulgt av sin sønn i 1731.¹⁶⁴

Arbeidsdelingen innad i kommisjonen ble bestemt av medlemmenes kompetanse. Lagmannen og amtmannen var helt klart lederne, og det var de som korresponderte med direksjonen i København og Christiania.

Sorenskriveren skulle føre protokollene. I den forbindelse var det også hans ansvar å skaffe skrivematerialer. Dette kan synes som en selvfølge, men amtmannen har ved flere anledninger

¹⁵⁸ Ibid. s. 155-159. Sitat s. 159.

¹⁵⁹ Dyrvik(1978), s. 334; Næss(red.)(1991), s. 32-34. Rian(2003b), s. 49-53.

¹⁶⁰ Finne-Grønn, S.H: *Familien Tostrup fra Lister*, Christiania, 1897, s. 6-9.

¹⁶¹ SAK, Kopibok nr. 9, s. 244: Lem til Resen, 1 feb. 1723.

¹⁶² SAK, TBL 39, s. 11b

¹⁶³ Næss, Hans Eyvind (red.): *For rett og rettfærdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge 1591-1991*, Justisdepartementet, 1991, s. 221.

¹⁶⁴ Næss(red.)(1991), s. 40-41, 220.

funnet det nødvendig å påpeke det,¹⁶⁵ sannsynligvis fordi protokoller og skrivematerialer var en utgiftspost som sorenskriveren selv måtte bære.

Fogden hadde ansvar for en del praktiske forhold, som å skaffe skyss til kommisjonen¹⁶⁶ og finne egnede steder å holde matrikkelforretningene. Før arbeidet skulle starte i Oddernes, ba amtmann Resen fogden Niels Tostrup om å finne ”een smuk bundegaard” som kunne være beleilig til arbeidet.¹⁶⁷ Til og med mat og underholdning ble fogden bedt om å ordne.¹⁶⁸ Dette var oppgaver han delegerte videre til lensmennene, men det var han selv som sto ansvarlig overfor amtmannen.¹⁶⁹ Men først og fremst hadde fogden ansvaret for oppebørselen og regnskapene og det var derfor han spilte en viktig rolle i matrikuleringsprosessen.

2.3 Gjennomføringen av matrikuleringen i Lister og Mandal

Forordningen om matrikkelen av 7. juli 1721, ble startskuddet for en prosess som skulle bli preget av utsettelse og uforutsette problemer. Myndighetene hadde håpet at arbeidet i det minste skulle kunne begynne samme høst og ferdigstilles så fort som mulig. Men i Lister og Mandal amt skulle det gå over to år før den nye skyldsettingen av gårdene var ferdig. Og selv da var ikke amtmann Resen og de andre kommisjonsmedlemmene ferdig med saken. Den fikk et etterspill med konflikter innad i embetsverket som varte inn i året 1724.

2.3.1 Høsten 1721: Problemer med kommisjonens sammensetning

I slutten av juli 1721 mottok amtmann Wilhelm Resen instruksene undertegnet av kongen, hvor han befaltes å foreta matrikuleringen sammen med konstituert lagmann Niels Pedersen, sorenskriveren og seks lagrettemenn på hvert sted.¹⁷⁰ Åpenbart ville matrikuleringen forutsette et tett samarbeid mellom amtmann og lagmann, men Resen hadde aldri hørt om noen ved navn Niels Pedersen. Han henvendte seg til stiftamtmann Lillienpalm i Kristiansand, som mente at det kunne dreie seg om en tidligere konstituert fogd i Nedenes. Denne Niels Pedersen skrev derimot til Resen at han ikke hadde mottatt noen instruks fra København og at

¹⁶⁵ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til sorenskriver Lem, 20. feb. 1722 ”Saa haver da Kongl. May. Sorenskriver samme dag iche alleneste self at Comparere paa steden, men end og med sig bringe saa mange fornødne Skrif Materialer, som hand formeener at Kunde med udkomme og Være ansvarlig.” Lignende i NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til sorenskriver Anderssen, 27. april 1723; Resen til sorenskriver Anderssen, 4. mai, 1723; Resen til sorenskriver Anderssen, 7. juni, 1723.

¹⁶⁶ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Tostrup, 20. feb. 1722.

¹⁶⁷ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Tostrup, 27. april. 1723.

¹⁶⁸ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Tostrup, 7. juli 1723.

¹⁶⁹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Tostrup, 20. feb. 1722.

¹⁷⁰ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: kongen til Resen, 21. juli, 1721;

han dessuten ikke kunne gå i gang med noe slikt arbeid, da han var så gammel og svak ”at han kan knapt skrive sitt eget navn.”¹⁷¹

Den 16. september skrev Resen til matrikkeldireksjonen i København og spurte om det virkelig var denne Niels Pedersen som var konstituert som lagmann. Dette fikk han bekreftet, sammen med en advarsel om at kongen var svært misfornøyd med at arbeidet flere steder ennå ikke var kommet i gang.¹⁷² Resen skrev igjen til direktørene og ba om at de måtte finne en erstatte til Pedersen.¹⁷³ Direktørene må ha innsett at arbeidet stod i stampe, og overdirektør von Holstein ga borgermester Schrøder i Kristiansand i oppdrag å finne en erstatte for Pedersen. Schrøder hadde allerede blitt bedt om å overvære matrikuleringen i både Nedenes og Lister og Mandal.¹⁷⁴ Han samrådet seg med stiftamtmann Lillienpalm og lagmann Christian Braumann, altså matrikkelkommisjonens ledere i Nedenes, og 25. oktober informerte han Resen om at Peder Pedersen Wium var konstituert som lagmann.¹⁷⁵

Problemene med å få konstituert en lagmann tyder på at sentralmyndighetenes ønske om å styre beslutningene på lokalt nivå ofte var større enn deres kjennskap til lokale forhold. Den opprinnelige utnevnelsen av Niels Pedersen forsinket oppstarten av arbeidet med flere måneder. Hvis man i utgangspunktet hadde latt det lokale embetsverket finne en egnet lagmann, slik man uansett endte opp med å gjøre, kunne matrikuleringen muligens ha kommet i gang samme høst. Når kommisjonens medlemmer nå endelig var på plass, hadde det gått over tre måneder og vinteren nærmet seg.

Fra København presset man fortsatt på for å få arbeidet i gang, og ingen ønsket å bli stilt i et dårlig lys ved å sakke akterut i forhold til resten av landet. Amtmann Resen ivret derfor for å komme i gang med arbeidet snarest. Han foreslo for Schrøder å starte arbeidet rett etter høsttingenes slutt i midten av november, og å holde på så lenge været tillot.¹⁷⁶ Dette ble det ikke noe av og 9. desember skrev Resen til Wium med forslag om å starte arbeidet på hellig

¹⁷¹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Lillienpalm. 25. aug. 1721; Lillienpalm til Resen. 30. aug. 1721; Niels Pedersen til Resen., 26. aug. 1721.

¹⁷² NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til matrikkelkommisjonen, 16. sept. 1721; Sekretær Hojer til Resen, 20. sept. 1721.

¹⁷³ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Hojer. 6. okt. 1721;

¹⁷⁴ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Schrøder til Resen. 18. okt. 1721

¹⁷⁵ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Schrøder til Resen. 25. okt. 1721

¹⁷⁶ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Schrøder. 28. okt. 1721

tre kongers dag (6. januar) ”for å vise flid og villighet”.¹⁷⁷ Han ville begynne på Vanse, fordi det der var lite snø.

Resens iver viste seg å være urealistisk. Arbeidet kom ikke i gang vinteren 1721-22. Likevel hadde han en viss grunn til å være fornøyd med seg selv. Den 15. november sendte Rentekammeret ut et brev til alle amtmennene i Norge hvor det uttrykte kongens misnøye med den manglende fremgangen i matrikuleringen.¹⁷⁸ Men i et brev datert samme dag, forsikret Andreas Hojer, sekretæren for den sentrale matrikkeldireksjonen, om at det ikke var Resen spesielt de var misfornøyd med. Tvert imot hadde de merket seg hans flid.¹⁷⁹

2.3.2 Våren 1722: Arbeidet kommer i gang – og avbrytes

Matrikuleringsarbeidet, hvor kommisjonen måtte besøke hvert sogn i amtet, var sesongavhengig, og kunne ikke komme i gang før vinteren slapp taket. Men i februar 1722 var forberedelsene i gang igjen. Resen sendte instruksjer til fogden Nils Tostrup og sorenskriver Iver Lem om å møte på Lister den 16. mars for å starte arbeidet. Sorenskriveren ble bedt om å skaffe noen ærlige menn ”om nogen findes”, som kunne utnevnes til lagrettemenn. Også Wium og Schrøder skulle være til stede.¹⁸⁰ Arbeidet skulle begynne på den vestligste gård i Vanse sogn, altså vest i amtet. Lensmennene skulle sørge for fri skyss for kommisjonsmedlemmene, og det skulle kunngjøres på kirkebakken at ingen i sognet måtte forlate sine gårder før forretningen var avsluttet.¹⁸¹

14. mars rapporterte Resen til direktørene i København om arbeidets begynnelse. Han skrev at han håpet arbeidet vil være ferdig i løpet av året. Samme dag skrev han til stiftamtmannen i Akershus, Wilhelm Tønsberg. Han håpet på nærmere instruksjer etter et planlagt møte i direksjonen på Akershus. Han var oppglødd over å ta del i et ”saadant megtig Verch” som den nye matrikkelen var.¹⁸²

Iveren ble imidlertid raskt snudd til frustrasjon. Fire dager etter at arbeidet var startet i Vanse, rapporterte kommisjonen at de måtte avbryte arbeidet på grunn av vrangvillighet fra allmuen.

¹⁷⁷ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Wium. 9. des. 1721

¹⁷⁸ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Rentekammeret til Resen og Wium. 15. nov. 1721; SAK, STK, Innkomne brev: Rentekammeret til Lillienpalm og Braumann. 15. nov. 1721; Supphellen(1989), s. 80.

¹⁷⁹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Hojer til Resen. 15. nov. 1721

¹⁸⁰ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Tostrup, 20. feb. 1722; Resen til Iver Lem. 20. feb. 1722; Resen til Schrøder. 24. feb. 1722

¹⁸¹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til lensmennene. 24. feb. 1722; Resen til Tostrup. 5. mars. 1722.

¹⁸² NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til direktørene. 14. mars. 1722; Resen til stiftamtmann i Akershus stiftamtmann de Tønsberg. 14. mars. 1722.

De nektet å oppgi sine gårders verdier, og kommisjonen ble derfor oppløst i påvente av utvidede fullmakter i behandlingen av gårdbrukerne.¹⁸³ Arbeidet hadde stanset opp nærmest før det var begynt.

2.3.3 Sommer og høst 1722: Andre plikter kaller

Sommeren og høsten 1722 ser det ikke ut til å ha blitt gjort noe særlig i forbindelse med matrikuleringen. Amtmannens ”kladdebok” om matrikkelen har ingen innførsler mellom 20. mars 1722 og 27. april 1723, altså over et år. Det må ha vært en stor utfordring å få tid til matrikuleringen imellom alle andre gjøremål. Siden hele det lokale embetsverket var involvert, måtte arbeidet foregå når det ikke ble holdt ting, og å foreta matrikuleringen i løpet av vinteren var som nevnt utelukket pga værforholdene.

I mai og juni var amtmann Resen opptatt med forberedelsene til innrulling og sesjon, som ble gjennomført i slutten av juni.¹⁸⁴ Resen var for øvrig på reise i Danmark fra sist i juni til august og overlot innrulling og traktingen av den nye stattholderen, Ditlev Wibe, til fogden Niels Tostrup.¹⁸⁵

Det finnes likevel ett viktig dokument i forbindelse med matrikkelen fra denne høsten. Den 19. oktober 1722 ble det utstedt en ny forordning angående matrikkelen. Den inneholder seks poster som skulle hjelpe til en ”hastigere og tilforladeligere fuldbyrdelse” av matrikuleringen.¹⁸⁶ Igjen var amtmann Resen optimistisk på arbeidets vegne. I et brev til Wium etter å ha mottatt forordningen, skrev han at han mente arbeidet kunne starte straks etter høsttingenes avslutning, og at det kunne pågå enten det var sommer eller vinter.¹⁸⁷

2.3.4 Vår og sommer 1723: Arbeidet blir gjennomført

Men igjen må vinteren ha kommet i veien. Etter brevet til Wium 10. november dukker ikke matrikkelen opp i kildene igjen før i april året etter. Sommeren 1723 skulle til gjengjeld arbeidet endelig komme i gang.

Forberedelsene tok til etter at Resen og den nye lagmannen Johan Adolph Løvenstjerne, som hadde overtatt for Wium, mottok en detaljert instruks fra matrikkeldirektørene Deichman og

¹⁸³ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen, Wium, Lem til direktørene. 20. mars. 1722. Se kapittel 4.

¹⁸⁴ Flere brev, bl.a. SAK, ALM, Kopibok nr. 9: s. 148: Resen til Iver Lem, 6. juni, 1722.

¹⁸⁵ SAK, ALM, Kopibok nr. 9: s. 152-153: Resen til Tostrup. 15. juni, 1722; s. 162: Resen til I. Lem. 13. aug. 1722 (signert i Lyngdal. Var altså da tilbake i Norge).

¹⁸⁶ SAK, ALM, Mappe 0278 -03: Forordning om matrikkelen av 19. okt, 1722.

¹⁸⁷ SAK, ALM, Kopibok nr. 9: s. 192: Resen til Wium. 10. nov. 1722.

Nobel.¹⁸⁸ Resen ønsket å starte matrikuleringen den 19. mai, denne gangen i Oddernes, altså helt øst i amtet.¹⁸⁹ Igjen ble arbeidet utsatt pga innrulleringen som Resen nå ble beordret å overvære sammen med stattholderen.¹⁹⁰ Innrulleringen skulle skje mellom 19. mai og 18. juni. Etter det var det igjen tid for sommertingene. Resen avgjorde derfor at tingene skulle avvikles uten verken amtmann, lagmann, fogd eller sorenskriver tilstede. I praksis ble alle sakene som skulle opp på sommertinget utsatt til høsttinget, som ville bli forlenget med den nødvendige tiden.¹⁹¹

På tross av de detaljerte instruksene som innkom fra direktørene, var det uklarhet og uenighet i kommisjonen om en del sider av den praktiske gjennomføringen. Resen ville starte arbeidet på Ve i Tveit, og forflytte seg fra sogn til sogn, mens Løvenstjerne ville at matrikuleringen skulle foregå på de faste tingstedene. Tingstedet i Oddernes lå på Lahelle, som var nærmere byen. Det ville være praktisk i tilfelle de trengte å søke råd hos stiftamtmannen, mente han. Det ville jo også innebære mye mindre reising for kommisjonen om de slapp å besøke hvert eneste sogn i amtet. Løvenstjerne ville også utsette arbeidet ytterligere pga at generalmønstringen foregikk samtidig. Han truet med å trekke seg fra arbeidet hvis han ikke fikk medhold av Resen.¹⁹²

Amtmannen var uenig. Hva generalmønstringen angikk, ville ikke den ha noen innvirkning på matrikuleringsarbeidet, og man kunne ikke nøye seg med å be allmuen møte på tingstedene. Lahelle var for langt unna for mange bønder, da man ikke kunne vite hvor mange gårder som kunne avgjøres hver dag. De vil dessuten alltid bli besværet av en del drukne mennesker som gir gale opplysninger. Forsinkelser kunne derfor lett forekomme. Det var best å foreta matrikuleringen på et nytt sted for hvert sogn. Ingen bønder skulle trenge å være der mer enn én dag, nå som innhøstingen nærmet seg. Da ville dessuten kommisjonen være nær gårdene når de måtte ut på granskning.¹⁹³ Å holde matrikkelsamlinger i hvert sogn ville derfor gagne både bøndene, som slapp å reise så langt, og kommisjonen, som da lettere kunne kontrollere bøndenes opplysninger.

¹⁸⁸ NB, Ms. Fol. 125: Deichman og Nobel til Resen og Løvenstjerne, 2. april, 1723.

¹⁸⁹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Tostrup. 27. april. 1723

¹⁹⁰ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Notert i kladdeboken, 1. mai, 1723.

¹⁹¹ SAK, ALM, Kopibok nr. 10: s. 44-45. Resen til lensmennene i Mandals amt. 25. juni, 1723.

¹⁹² NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Løvenstjerne til Resen. 12. juni. 1723

¹⁹³ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Løvenstjerne. 14. juni. 1723.

Resen fikk viljen sin. Utsettelsen av sommertingene gjorde at matrikuleringen kunne gjennomføres i løpet av juni og juli. Første sogn var Tveit, hvor arbeidet ble startet 21. juni.¹⁹⁴ Fra da kan vi følge arbeidets progresjon etter hvor brevene fra amtmannen er undertegnet. Den 13. juli rapporterte kommisjonen fra Søgne til Deichman og Vogt i Christiania at syv sogn var tilendebrakt: Tveit, Oddernes, Vennesla, Øvrebø, Hægeland, Greipstad og Søgne. Den 31. juli var hele Mandals amt ferdig matrikulert.¹⁹⁵

I løpet av august ble alle sognene i Lister også ferdig matrikulert. Resen rapporterte om arbeidets ferdigstilling i brev til direktørene i Christiania og København den 8. sept.¹⁹⁶ Fortsatt gjensto det å renskrive protokollene, og Resen beklaget seg i flere brev om de store utgiftene han hadde hatt i arbeidet. Men stemningen blant kommisjonsmedlemmene var god i september 1723. Uenighetene var glemt og Resen takket ”mon cher amy” Løvestjerne for det gode vennskapet.¹⁹⁷

Vennskapet hindret likevel ikke amtmannen i å fremheve seg selv på lagmannens bekostning ovenfor sine overordnede. Samme dag som han omtalte Løvenstjerne som ”cher amy” og ”cher frere” sendte han et brev til Hoyer som illustrerer i hvor stor grad selvhevdelse og selvskryt var akseptert og forventet av embetsverkets medlemmer. Med henvisning til uenighetene fra noen måneder tidligere skrev han:

”Og maa Mssr. Secreterer være persvaderit at dersom ieg icke hafde beflittet mig paa at holde saa god enighed med betienterne og med den constituerede Laugmand hr. Commerseraad Løvenstjerne, saa hafde sandeligen dette considerable arbeide aldrig kundet komme til saa goed og hastig een ende. Thi da ieg først begynte der med d. 21 juny var baade Løvenstjerne og betienterne udi gandske andre tanker og siuntes lige som dette arbeyde var ugiørlig [...] mens ieg derimod Protesterede icke at vilde forlade verkit førend fuldkommen ende. Derpaa loed de sig endelig befalde og følgede mig.”¹⁹⁸

2.3.5 Høst og vinter 1723 og 1724: Etterspill: Wangensteensaken

Den påfølgende tiden jobbet sorenskriverne med å renskrive protokollene.¹⁹⁹ Men omregningen til hartkorn bød på utfordringer; Resen var bekymret for at den ville føre til økte

¹⁹⁴ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Løvenstjerne. 7. juni. 1723; Resen til sogneprest i Oddernes Lars Wangenstein. 23. juni. 1723.

¹⁹⁵ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 13. juli. 1723; Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 31. juli, 1723.

¹⁹⁶ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 8. sept. 1723; Resen til direktørene (i København). 8. sept. 1723.

¹⁹⁷ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Løvenstjerne. 21. sept. 1723

¹⁹⁸ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Hoyer, 21. sept. 1723.

¹⁹⁹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til sorenskriver Lem, 8. sept, 1723.

byrder for bøndene.²⁰⁰ Dessuten hadde det kommet inn klager fra flere oppsittere som krevde granskning av gårdene sine. Resen ga likevel uttrykk til biskop Deichman for at det ferdige resultatet jevnt over ble møtt med bifall blant allmuen.²⁰¹ Protokollene ble underskrevet av kommisjonen med lensmann og lagrettemenn og publisert på høsttingene 1723.²⁰² Den endelige ferdigstillelsen tok tid, men det ser ut til at de siste protokollene ble levert i slutten av januar eller begynnelsen av februar 1724.²⁰³

Den 19. november 1723 ble Resen gjort kjent med noen alvorlige beskyldninger som var fremsatt om kommisjonens arbeid og skyldsettingen av gårdene.²⁰⁴ Den 12. oktober hadde presten i Oddernes, Lars Wangensteen, skrevet et brev til overdirektør von Holstein. Her påstod han at han riktignok hadde underskrevet matrikkelforretningen, men at han ikke kunne gå god for den. Han hadde ikke blitt forelagt noen instruks og bøndene hadde ikke sverget noen ed. Lagrettemennene hadde riktignok sverget en ed, men Wangensteen tvilte på at den var blitt etterlevd. Verst av alt, oppsitterne ga konsekvent feil opplysninger om gårdenes verdi. Han hevdet at i noen sogn oppga alle feil opplysninger, det ble kanskje bare oppgitt en fjerdedel av den reelle verdien.²⁰⁵ Dette var harde beskyldninger mot amtmannen og de andre kommisjonsmedlemmene. De hadde forsømt sin plikt ved å unnlate å lese opp instruksene. Hvis skyldsettingen var så feil som Wangensteen hevdet, ville grunnlaget for den nye matrikkelen være sviktende.

I kapittel 4 vil troverdigheten i Wangensteens påstander vurderes. Her skal bare nevnes at amtmann Resen satte alt inn på å gjendrive påstandene. Han innhentet forsikringer fra fogd, sorenskriver og de andre prestene i amtet på at alt hadde gått riktig for seg.²⁰⁶ Den 18. januar 1724 ble det holdt undersøkelse om saken på Lahelle tingsted,²⁰⁷ men allerede den 15. januar skrev von Holstein til Resen at han var sikker på at Wangensteens beskyldninger var ubegrunnede.²⁰⁸ Matrikkelens forsvarere i København var slett ikke interessert i å høre om

²⁰⁰ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 31. juli. 1723.

²⁰¹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 23. nov. 1723

²⁰² Taksasjonsprotokoll for Lister;

²⁰³ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Deichman til Resen og Løvenstjerne. 28. jan. 1724.

²⁰⁴ NB, Ms. Fol. 125: Innkommet brev fra Deichman og Vogt til Resen og Løvenstjerne. 19. nov. 1723.

²⁰⁵ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Prest i Oddernes Lars Wangensteen til Holstein, 12. okt. 1723.

²⁰⁶ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Claus Brodersen, hr. Taaen Schive, Magist. Peder Schytte. Hr. Søren Schive, rector Claus Dius Tobiesen og sorenskriveren Sr. Friderich Anderssen. 30. nov. 1723.

²⁰⁷ SAK, STK, resolusjonsprotokoll, s. 619-620: Memorial fra Løvenstjerne til Lillienpalm. 15. jan. 1724

²⁰⁸ NB, Ms. Fol. 125: Innkommet brev fra Holstein til Resen. 15. jan. 1724.

misnøye og slett arbeid i Norge. Det er uklart hvilke konsekvenser saken fikk for Wangensteen, som døde senere i 1724.²⁰⁹

2.4 Granskningskommisjonen høsten 1724

Wangensteensaken markerte avslutningen av matrikkelarbeidet i Lister og Mandal. Elleve måneder senere ble matrikkelen forkastet og protokollene lagt i arkivet etter anbefaling av en kongelig oppnevnt granskningskommisjon. Kommisjonen bestod av stattholder Wibe, oversekretær i krigskollegiet Christian Gabel, baron Christian Gyldenchrone, konferanseråd Caspar Bartholin og etatsråd Joh. Schrader.²¹⁰

Med granskningskommisjonens rapport 17. november 1724 var matrikkelens skjebne beseglet. Rapporten er en 60 siders knusende dom over prosjektet.²¹¹ De viktigste ankepunktene mot matrikkelen var disse:

For det første påpekte kommisjonen at skattene ville bli forhøyet med den nye matrikkelen, særlig på grunn av omregningen til hartkorn, noe som strider mot forordningen av 7. juli, 1721. Kommisjonen beregnet at skatteøkningen for Akershus alene ville vært på over 20 000 rdl. Uten at jeg kan vurdere rimeligheten i det tallet, gir det et bilde som stemmer overens med det som er vist i dette kapittelet, at omregningen til hartkorn økte skattene kraftig. Kommisjonen påpeker også at ordet hartkorn ikke passer til norsk skikk og bruk og at det derfor ville forvirre bøndene i stedet for å gjøre skattesystemet mer oversiktlig.

Kommisjonen hevder videre at å øke skattene ”med bondens skade og ruin” ville virke mot sin hensikt fordi skatteinntektene da i praksis ville bli mindre. Kommisjonen viser her til uttalelser fra stiftamtmann de Tønsberg og amtmann Werenskjold i Smålenene om at bøndene ikke kan svare de nye skattene.

Videre hevder kommisjonen at fundamentet for skyldsettingen var usikkert, fordi det var basert på muntlige beretninger av bøndene selv. Naboene var heller ikke til å stole på fordi gårdene i Norge ligger spredt og de handler ut fra vennskap, hat og andre pasjoner.

²⁰⁹ Bolling, Reidar: *Kyrkjeliv i Christiansands stift i attande århundret*, Oslo, 1947, s. 402

²¹⁰ Rentekammeret, Realistisk ordnet avdeling (ROA), Matrikkelvesen, Matrikkelkommisjonen 1722-24. Kommisjonsrapporten til matrikkelens opphevelse 17. nov. 1724; Supphellen(1989), s. 85-86.

²¹¹ Rentekammeret, Realistisk ordnet avdeling (ROA), Matrikkelvesen, Matrikkelkommisjonen 1722-24. Kommisjonsrapporten til matrikkelens opphevelse 17. nov. 1724.

Generelt mente kommisjonen altså at matrikkelen stred mot kongens intensjon, ville føre til den norske bondens ruin, og til proprietærenes, prestenes og kirkeeiernes store fordel og gevinst, og dessuten føre til uendelige forvirringer, klagemål og andre problemer. Likevel kommer det ikke frem i rapporten at det har vært store protester i Norge, bare at dette kan forventes.

Isteden for til å være til nytte for både konge og undersåtter, hevdet altså kommisjonen at matrikkelen ville være til skade for begge parter. På bakgrunn av denne rapporten valgte kongen å forkaste matrikkelen i desember 1724.²¹²

²¹² Kongelig reskript av 8. des. 1724, Wessel Berg, Fr. Aug.: *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Norge 1660-1813*, bd. 1, Kbh. 1841, s. 470-471.

3. kapittel: *”til Vorres kiere undersaatters beste”* Legitimering av matrikkelen og eneveldets ideologi

Myndighetene ga offisielt uttrykk for at formålet med den nye matrikkelen var å reformere det ordinære skattesystemet man falt tilbake på etter krigen. Man ville fordele skattebyrdene bedre, og på den måten sikre det samlede skatteinntaket. Dette har også blant historikere blitt fremhevet som hovedformålet med matrikkelen.²¹³ Men som vi har sett i forrige kapittel, brukte den sentrale matrikkeldireksjonen omregningen til ny skyldenhets som et middel til en kraftig skatteskjerpelse for alle.²¹⁴ Det synes derfor som om myndighetene sa én ting og gjorde noe annet. Samtidig var skatteøkningen et av hovedargumentene som granskningskommisjonen fremla mot matrikkelen, og kongen tok til slutt innvendingene til følge. Det kan synes som om det var uenighet i statsledelsen om formålet med matrikkelen.

Å snakke om myndighetene som én instans med én vilje kan derfor synes å forenkle bildet. I dette kapitlet kan likevel en slik forenkling forsvares fordi temaet her er myndighetenes argumentasjon for og legitimering av matrikkelen. Utad fremsto myndighetene som én vilje, kongens vilje. Dette var et sentralt aspekt ved enevoldsideologien, som ga all makt til kongen alene. Kongens vilje kommer særlig til uttrykk gjennom forordninger og andre meddelelser fra kongen til undersåttene. Vi må derfor undersøke forordningene som angår matrikkelen, for å vise hvordan myndighetene legitimerte matrikkelen overfor allmuen.

Matrikkelen ble presentert som et prosjekt som var til alles felles beste. Samtidig var argumentasjonen tilpasset ideologiske forestillinger som la sterke føringer – og begrensninger – på allmuens innflytelse på politiske prosesser. Den paternalistiske enevoldsideologien førte til at bedyrelsen av omsorg for allmuens beste i liten grad innebar noen innrømmelse av medbestemmelse for allmuen. Det fantes kanaler og institusjoner som ga allmuen mulighet til å bli hørt – det gjelder supplikkinstitusjonen og lagrettemennenes rolle i prosessen – men fra myndighetenes side ble disse like mye brukt til å legitimere den nye matrikkelen.

Mer generelle forestillinger om bonde og allmue kan også ha lagt føringer på allmuens handlingsrom. I underkapittel 3.3 diskuteres den ideologiske funksjonen til øvrighetens forestillinger om allmuen, ut fra det vide ideologibegrepet som er gjort rede for i 1. kapittel.²¹⁵

²¹³ Dyrvik(1978), s. 375; Supphellen(1989), s. 76-77.

²¹⁴ Kapittel 2.1.

²¹⁵ Om ideologibegrepet, se kapittel 1.4.2.

Selv om ideologi la sterke begrensninger på allmuens politiske handlingsrom, er det ikke sikkert at allmuen delte øvrighetens ideologi. Spørsmålet om ideologisk hegemoni, dvs. hvorvidt allmuen inkorporerte statens ideologiske forestillinger, vil bli drøftet mot slutten av kapittelet. Det vil vises eksempler på hvordan allmuen måtte forholde seg til øvrighetens retorikk, men det vil også bli argumentert for at dette ikke nødvendigvis betyr at den hadde overtatt øvrighetens tanker og ideer.

Diskusjonene i dette kapittelet har som formål å vise hvordan myndighetene presenterte matrikkelen overfor undersåttene, men også å klargjøre hvilke rammer for ytringer og ”motstand” myndighetene innrømmet allmuen. Myndighetene godtok og til en viss grad oppfordret til supplikker, samtidig som det ble lagt begrensninger på hva man kunne klage på. Forordningene forsikret om at skattebyrdene ikke skulle økes, men ga allmuen lite rom for innvirkning på utfallet. Kravet om underdanighet og lydighet la sterke føringer på hvordan allmuen kunne henvende seg til øvrigheten. Samtidig åpnet føringene også for muligheter for de som visste å bruke øvrighetens forestillinger og forventninger til egen nytte.

3.1 Argumentasjonen i forordningen

Det åpne brevet av 7. juli 1721 er utformet som et argument for at det ville være til alles beste å gjennomføre en ny matrikkel. Man kan si at det er et forsøk på å allmenngjøre statens interesser ved å fremstille dem som felles samfunnsinteresser. Brevet konstaterer fra første stund at det nåværende skattesystemet er til skade både for konge og folk. Kongen

”[...]Gjøre alle vitterlig at os fra vores regierings første begyndelse ved mangfoldige klagemaal er forebragt og desforuden eenhver bekendt hvor stor ulighed og forandring i skatter og udgifter over alt udi vort Rige Norge befinder, og hvorledes derved ej alleniste vores indkomster sættes i een bestandig u-ordning og u-vished, men fornemmelig vore kiære undersaatte holdes i een steds varende Uvidenhed, hva de aarlig bør eller ikke bør betale...”²¹⁶

De store forandringer i skatter og utgifter som omtales må antas å referere til ekstraskattene under krigen, som nå skulle fjernes. Disse førte både til uvisshet om statens inntekter og undersåttenes uvitenhet om hva de hvert år måtte betale. Brevet antyder nærmest at matrikkelen kommer i stand på allmuens oppfordring. Det vises til de mangfoldige klagemål som er forebrakt regjeringen, og dessuten er det ”eenhver bekendt” hvor stor ulikhet det er i undersåttenes utgifter. Det finnes ingen annen måte å få til en ”lighed og fast vished udi Vore skatter” enn ” ved nye og Riktige Matriculers Indrettelse over heele Riget”.

²¹⁶SAK, ALM, mappe 278-03: Åpent brev om matrikkelens innrettelse. 7. juli 1721.

Matrikkelen skulle overhodet ikke føre til økte byrder:

”[...]Vi aldeles ikke ville at Vores kiære undersaatere efter een saa lang og besværlig Krig og deri beviiste allerunderdanigste Troskab og berømmelige tapperhed i nogen maade paa nye skulle betynges. Ej heller nogen nye skat eller paalæg af hva Navn det være kunde ved denne nye Matriculering Riget eller undersaatterne paaføres, eller de gamle sædvanlige Skatter undersaatterne til tynges eller besværing forhøyes.”²¹⁷

Undersåttene har gjort sin plikt ved tappert å kjempe for kongen under krigen. Kongen vil derfor fjerne ekstraskattene og ikke tynges med nye byrder.

I tillegg til en ny angivelse av alle gårdene i landet, kunngjør brevet flere endringer som alle begrunnes med allmuens beste. Alle ordinære skatter skal forbli i den stand de befinner seg, bortsett fra leidangsskatten som skal endres ”til Vorres kiere undersaaters beste”, så like gårder betaler lik skatt (3. post). Korntienden skulle heretter betales i penger, ikke naturalia, så bonden skulle slippe å frakte kornet langt av gårde, og for å hindre uriktigheter i utregningen (4. post).

Foruten ny skyldsetting av gårdene var det viktigste aspektet ved den nye matrikkelen som nevnt²¹⁸ at en ny skyldenhets enhet, hartkorn, erstattet de mange gamle. I post 5 heter det således at

”... saasom de mange Jordebøgernes Species som Skippund, Spand, Tønder, Huder, Vaager og deslige, forvolde dennem som skal revidere Regnskaberne meget tidsspilde, umage, og arbeide, formedelst den ulighed der er udj bemelte Jordskyld: Thi have Wii besluttet at Reducere alle disse mange Species til hartkorn paa den maade som her udj Dannemark brugelig er, dog saaledes at Proprietariernes Jordebøger ved denne Reduction udj deris Valliue derved hverkken nogen til eller afgaar, derved udj deres Taxt blive uforandrede...”²¹⁹

Den nye matrikkelen skulle altså ikke bare gjøre skatteinnkrevingen mer rettferdig. Ved innføringen av en felles skyldenhets enhet skulle systemet også bli mer rasjonelt og forutsigbart. Igjen poengteres det at taksten skulle forbli uforandret.

Nå var jo forordningen utstedt som et åpent brev, og den ble lest opp på bygdetingene for hele allmuen. Det er derfor ikke særlig overraskende at den inneholder forsikringer om at ingen skulle lide noen overlast med den nye matrikkelen. Retorikken viser like fullt at matrikkelen måtte legitimeres med henvisninger til allmuens beste. Dette var heller ikke uvanlig. Nye

²¹⁷ Ibid. Post 1.

²¹⁸ Kapittel 2.1.

²¹⁹ Åpent brev om matrikkelens innrettelse. 7. juli 1721. SAK, ALM mappe 278-03. Post 5

tiltak ble regelmessig begrunnet med det alminnelige beste.²²⁰ Men dette preget er kanskje særlig tydelig i forordningen fra 1721. Endringer i skattesystemet ble møtt med bekymring for at det ville medføre skatteøkning. Derfor gjøres det med en gang klart at dette ikke var tilfelle med den nye matrikkelen. Skepsisen hos allmuen kunne i dette tilfellet være forsterket av erfaringen om ekstraskattene under krigen. Det har vært viktig for myndighetene å poengtere at matrikkelen ikke var nok et forsøk på å øke skattene, men tvert imot et bidrag til å gjøre byrdene jevnere og mer rettferdig.

3.2 Paternalisme

Allmuen ble forsikret om at matrikkelen var til dens eget beste, men dette innebar ikke nødvendigvis at allmuen ble innrømmet innflytelse på prosessen eller på utfallet. De ideologiske rammene rundt forholdet mellom styrt og styrende under eneveldet, som kan betegnes med begrepet paternalisme,²²¹ la sterke føringer på allmuens rolle. Paternalisme som ideologi kjennetegnes generelt ved at forholdet mellom styrende og styrt ansees som et forhold mellom far og barn. Ifølge Peter Henningsen gikk far-barn-forholdet igjen i alle den eneveldige statens relasjoner.²²²

Paternalismen kjennetegnes av individenes plikt til å underordne seg samfunnets autoriteter, eller øvrigheten. Plikten til å lyde øvrigheten var teologisk begrunnet i Luthers trestandslære. I husstanden var husfaren øvrigheten som alle - kvinner, barn og tjenestefolk - skulle lyde. I øvrighetsstanden skulle alle undersåttene lyde kongen og hans representanter, og i lærestanden (pretestanden) skulle alle lyde prestenes autoritet.²²³ Stendene var funksjonelle i den forstand at hver stand hadde sin egen øvrighet som andre skulle lyde. I prinsippet var også kongen en undersått i lærestanden. Likevel var de "høye" i hver stand stort sett identiske med de i politisk forstand privilegerte stender, og språkbruken dem imellom var ofte uklar.²²⁴

I henhold til luthersk teologi var det å adlyde øvrigheten det samme som å adlyde Gud, fordi stendene var innsatt av Gud. Den lutherske trestandslæren, som ble preket i rikets kirker,

²²⁰ F. eks i kunngjøringen om nedsettelsen av Landkommisjonen i 1661. Se *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv*, første bind, 1870, s. 62-65.

²²¹ Eller andre tilsvarende begrep som *patriarkalisme* eller *patrimonialisme*. Se Bregnsbo, Michael: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen*, København, 1997, s. 100.

²²² Henningsen(2006), s. 171.

²²³ Bregnsbo(1997), s. 99-105.

²²⁴ Aronsson, Peter: *Mentalitet, norm, verklighet – Hustavlän i lokalsamhället i Hilding Pleijel Symposium*, Lund, 1995, s. 52.

sidestilte dermed oppsetsighet mot kongen med opprør mot Gud.²²⁵ Den paternalistiske betoningen av undersåttens plikt mot øvrigheten fikk slik en sterk teologisk forankring. Den svenske kirkehistorikeren Hilding Pleijel har betegnet Sverige etter reformasjonen som ”Hustavlans värld”, og mener Luthers standslære dominerte alle sider av folks liv.²²⁶ Poenget i Pleijels tese er at staten gjennom kirken fremmet en ideologi om et hierarkisk samfunn som ble en integrert del av bøndenes forestillingsverden. Bøndene i det tidlig-moderne samfunnet godtok derfor sin stilling på bunnen av samfunnshierarkiet som naturlig og rettferdig.

Denne tesen har blitt kritisert fra flere hold. En hovedinnvending har vært at Pleijel forveksler det statlig/kirkelige ideologiske prosjektet med den folkelige mentaliteten. Han tolker kildematerialet fra øvrigheten deskriptivt istedenfor normativt, og står derfor i fare for å beskrive statens idealiserte forhold mellom øvrighet og undersått, snarere enn hvordan dette forholdet fortonet seg fra undersåttens synspunkt.²²⁷ Som en beskrivelse av statens ideologi er likevel standslæren og beslektede forestillinger om samfunnets hierarkiske struktur treffende.

Kildene etter matrikkelarbeidet gir noen gode eksempler på hvordan lydighetskravet ble religiøst begrunnet. Selv i et verdslig prosjekt som en ny matrikkel spilte prestene en ideologisk rolle. Biskop og matrikkeldirektør Deichman skrev vinteren 1722/23 en instruks om hvordan de lokale matrikkelforretningene burde gå for seg. Ved oppstart i hvert sogn skulle:

”Af præsterne gjøres een kort tale til Almuen, hvorudi den foreholdes deres pligt effter deres samvittighed i dette fald og de velsignelser de kunde forvente sig af Gud over deres ager, creature, fiskerier og anden handteering, naar de iche besviiger og foruretter deres konge, der haver saa stor og naadig een forsorg for dem, og derhos hva straff de have sig baade af Gud og Kongen at forvente, om de handle svigagtig og u-reedelig.”²²⁸

Her ser vi at kongens og Guds vilje anses som identiske, og at en forurettelse mot kongen er å anse som en forurettelse mot Gud, helt i tråd med hustavleideologien. Sannferdighet i matrikkelarbeidet kobles direkte til menneskenes overlevelse. Gud kan velsigne åker, husdyr og fiskerier – Gud kan sikre livsgrunnlaget. Men det forutsetter at man ikke foruretter Guds

²²⁵ I hustavlens, som var føyet til den lille katekisme heter det: ”Enhver skal være lydig mot øvrigheten, for øvrigheten er, overalt hvor den finnes, innsatt av Gud. Den som setter seg opp mot øvrigheten, setter seg opp mot Guds ordning, og den som gjør det, skal få sin dom.” Luther, Martin: *Lille og store katekisme*, De norske bokklubbene, 2001, s. 31.

²²⁶ Pleijel, Hilding: *Hustavlans värld: kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm, 1970.

²²⁷ Österberg(1992), s. 91-92; Aronsson(1995).

²²⁸ NB, Ms. Fol. 125: Instruks fra Deichman og Nobel til Resen og Løvenstjerne, 2. april, 1723. Post 1 (opprinnelig sendt 1. jan, 1723).

representant, kongen, ved å unndra seg skatt. Peter Henningsen har skrevet at 1700-tallsbondens forestillingsverden var preget av en virkelighet hvor økonomien var statisk og subsistenstanken dominerte. Ideer om at lykken og skjebnen råder som de vil, var en integrert del av førmoderne agrarsamfunns verdensbilde.²²⁹ Uår og avlingssvikt var en del av livsbetingelsene, de var skjebnebestemt. I sitatet ovenfor ser vi hvordan den statlige ideologien kobler denne skjebnetroen til kongemakt og religion.

Lydighetskravet overfor allmuen kommer mer indirekte til uttrykk ved at statlige forordninger var formet som uttrykk for kongens personlige vilje. Kongen ”giøre alle vitterlig”, han erklærer hvordan han vil ha det. Og befalingene avsluttes gjerne med nok en understrekning av at det er alles plikt å følge kongens vilje. Forordningen om den nye matrikkelen 7. juli 1721 har følgende avslutning: [Dette har] enhver efter sin maade derefter at rætte. Herved skeer Vor alvorlige allernaadigste villie”²³⁰

Dette var faste formularer, og ikke særegne for denne forordningen. Men nettopp ved å være faste formularer, var de med på å understreke den fundamentale forskjellen mellom herre og undersått. Retoriske gester som tituleringer²³¹ fungerer som distinksjoner, på samme måte som fysiske gester, klesdrakt og parykker. De understreker kontinuerlig hvem som står over hverandre i samfunnshierarkiet. I eneveldet sto ikke kongen bare øverst i hierarkiet, han var den som garanterte for hele systemet. I forhold til kongen var alle undersåtter, ens plass i rangordningen ble bestemt av ens forhold til kongen.²³² Hele samfunnsordenen var i teorien et resultat av kongens vilje. På samme måte var all lovgivning også uttrykk for den kongelige vilje som det var alles plikt å lyde. Den faste, bydende formen som kongens befalinger hadde, virket i seg selv legitimerende, og forordningene iscenesatte slik det hierarkiske forholdet mellom herre og undersått.

De språklige formularene som eneveldets forordninger er preget av, er symbolske uttrykk for kongens myndighet, retoriske kroner og sceptere. Slik sett kan de tolkes som uttrykk for Jürgen Habermas’ begrep om en *representativ offentlighet* i motsetning til en *borgerlig offentlighet*. Den *borgerlige offentlighet* kjennetegnes bl.a. av at staten legitimeres ved å representere det felles gode (allmennyten), ved å inngå i en diskusjon med undersåttene (eller

²²⁹ Henningsen(2006), s. 936.

²³⁰ SAK, ALM mappe 278-03: Åpent brev om matrikkelens innrettelse. 7. juli 1721.

²³¹ Som kongens selvtitulering: Vi Frederich den fierde af Guds Naade konge til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, Hertug udi Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken, Greve udi Oldenburg og Delmenhorst. Ibid.

²³² Se Henningsen(2006), s. 303-324 om eneveldet som rangsystem og rangkultur.

borgerne) og ved å stå til rette for opinionens domstol. Den *representative offentlighet*, derimot, ”representerer sitt herredømme ’foran’ folket og ikke for folket.” Den karakteriseres av ord som ”storhet, høyhet, majestet, ry, verdighet og ære.” Makten legitimeres her ved en ”aura” av overhøyhet, ikke ved argumentasjon. Nettopp det ikke-argumenterende, bydende understreker fyrstens autoritet.²³³ De faste formularene i forordningene om matrikkelen har en slik retorisk funksjon; de understreker kongens legitime krav på lydighet fra undersåttene.

Den første forordningen om den nye matrikkelen preges altså av to ulike tendenser. På den ene siden hadde myndighetene et sterkt behov for å forsikre om at prosjektet var til allmuens eget beste. På den annen side uttrykker forordningens form at dette er en befaling som alle har å rette seg etter. Mens den sedvanlige utformingen av forordningen uttrykker den kongelige viljens lovgivende kraft og undersåttenes lydighetsplikt, vitner innholdet om at kongen hadde behov for å legitimere matrikkelen ved å appellere til undersåttenes gode vilje.

3.2.1 Interaksjonsvilje fra staten?

Hvilke påvirkningsmuligheter var så myndighetene villige til å innrømme allmuen? Gjennom lagrettemennene fikk bondebefolkningen en viss innflytelse. I instruksene til den lokale kommisjonen heter det at gårdenes skyld skulle settes etter dens og lagrettemennenes rimelige skjønn.²³⁴ Embetsmennene besatt ikke den nødvendige kunnskap om lokale forhold som skulle til for å sette en riktig skyld på hver enkelt gård. Lagrettemennene skulle derfor både kontrollere oppsitternes opplysninger og være med å bestemme den nye skylden. De hadde en kunnskap som arbeidet krevde og som ga dem innflytelse.

Men lagrettemennenes deltagelse i kommisjonen ga også matrikkelen en legitimasjon som myndighetene ønsket. Det var en del av legitimeringen av matrikkelarbeidet at allmuens representanter var delaktige. Myndighetene var opptatt av å ansvarliggjøre allmuen ved å trekke dem inn med i beslutningsprosesser. Tidligere forskning har vist hvordan myndighetene brukte kommisjoner nettopp for å ansvarliggjøre allmuen og på den måten skaffe legitimitet til regjeringens politikk.²³⁵ Ved sin underskrift bekreftet lagrettemennene på allmuens vegne at de gikk god for resultatet.

Lagrettemennenes innflytelse ble etter hvert snart forsøkt begrenset. Etter hvert som arbeidet med matrikkelen gikk i stå i 1722, økte mistanken om at lagrettemenn saboterte arbeidet, noe

²³³ Habermas, Jürgen: *Borgerlig offentlighet*, Gyldendal, 1971 (3. utgave 2002). (1971), s. 6-7.

²³⁴ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Instruks fra kongen til Resen og Niels Pedersen, 21. juli, 1721, Post 2.

²³⁵ Se f.eks Nissen(1996);Lennersand(1999)

som antydes i rapporter fra de lokale kommisjonene.²³⁶ I den nye forordningen om matrikkelen av 19. oktober, 1722 ble det bestemt at sogneprestene skulle delta i matrikkelarbeidet. Dette ble begrunnet med at de hadde god kjennskap til gårdene i sognet, og at de derfor var godt skikket til å kontrollere bøndernes angivelser.²³⁷ De overtok altså en av de viktigste funksjonene lagrettemennene hadde hatt. Og i en ny instruks til de lokale kommisjonene ble det minnet om at vrangvillige lagrettemenn når som helst kunne byttes ut:

”Skulle noget laugræt findes uvillig eller for meget passioneret, saa kand det, saa offte fornødes giøres, omvexles og eet andet igien andordnes.”²³⁸

Lagrettemennenes posisjon svektes dermed til fordel for en ny gruppe embetsmenn, prestene, som fra da av var aktive i matrikkelarbeidet. Likevel var lagrettemennene hele tiden med i arbeidet, og underskrev de ferdige protokollene. Matrikkelens legitimitet var avhengig av lagrettemennenes godkjenning, noe som i seg selv må ha gitt dem en viss innflytelse.

Regimets holdninger til supplikker.

Den klareste innrømmelsen fra myndighetene om allmuens påvirkningsmulighet var supplikkinstitusjonen. Myndighetene la opp til et matrikkelarbeid som åpnet for at allmuen skulle kunne klage, for å dempe frykt og motvilje. Det går tydelig fram av forordningen av 7. juli, 1721 at supplikker ønskes velkommen:

”Skulle nogen af Vorres undersaatte imod forhaabning finde sig imod samme af Commissionen i nogen maade forurettet, da skal det være samme tillat at andrage det udj en Memorial som stædets sorenskriver uden nogen betaling maa skrive og opsette for dennem.”²³⁹

Sorenskriverne pålegges å sette opp supplikker gratis. Dette var en særegen bestemmelse i denne forordningen. Normalt kunne sorenskriveren ta betalt åtte skilling for å føre supplikker i pennen.²⁴⁰ At allmuen i denne sammenheng skulle slippe å betale, tyder på at myndighetene anså supplikkinstitusjonen som en viktig kontrollinstans i matrikkelarbeidet. Det forsterker inntrykket av at forordningen skulle forsikre allmuen om at byrdene ikke skulle økes. Oppfordringen om å sende supplikker kan også tolkes som at myndighetene la ansvaret for allmuens eventuelle økte byrder over på det lokale embetsverket. Det er den lokale kommisjonen man oppfordres til å klage på. Hvis man ble ”forurettet”, var det den lokale

²³⁶ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 31. juli, 1723.

²³⁷ SAK, ALM, Mappe 0278 -03. Forordning om matrikkelen av 19. okt, 1722. Post 2.

²³⁸ NB, Ms. Fol. 125:Instruks fra Deichman og Nobel til Resen og Løvenstjerne, 2. april, 1723. Post 16.

²³⁹ SAK, ALM, mappe 278-03:Åpent brev om matrikkelens innrettelse. 7. juli 1721.

²⁴⁰ CVNL: 1-24-5.

kommisjonen som hadde ansvaret. Det var ikke åpning for å bruke klageretten til å komme med innvendinger mot regjeringens politikk, bare mot embetsverkets gjennomføring av denne politikken. Slik sett tegner sentralmyndighetene også et bilde av kongen som bøndernes beskytter mot overgrep fra embetsmennene.

Videre ble det advart mot misbruk av supplikker:

”Mens skulle det derimod befindes, at nogen uden ald skiel og Aarsage allene af ondskab og fortrædelighed skulle ville angive Commisjonen, da skal samme andre til Exempel med vedbørlig straf blive anseed.”²⁴¹

Denne dobbeltheten er typisk for myndighetenes forhold til supplikkb Bruken. Steinar Supphellen har vist at myndighetene på den ene siden oppmuntret til bruk av supplikkinstitusjonen, på den andre siden ble det lagt strenge restriksjoner på bruken.²⁴² Forordningen om matrikkelen er et godt eksempel på denne dobbeltkommunikasjonen. At avsenderen måtte bevise klagens riktighet og ellers risikere straff, må ha gjort terskelen for å klage ganske høy.

Supplikkinstitusjonen føyer seg inn i enevoldsregimets paternalistiske selvforståelse. Som Øystein Rian sier, skulle monarkiet tilveiebringe landsfaderlig harmoni. Derfor fantes det et grunnleggende ideologisk forsvar for klageretten.²⁴³ Senere på 1700-tallet, når opplysningsidealene om en kritisk opinion hadde gjort sitt inntog, og den representative offentlighet ble utfordret av idealet om en borgerlig offentlighet, ble supplikkinstitusjonen tolket som slavisk underdanighet og ikke som frie menneskers korrektiv til makten. Korsør-kapellanen M.G. Birckner ga uttrykk for dette i 1790-årene:

“Hovedforskjellen mellem Slaven og den frie, myndige Statsborger, er da ene den, at den sidste veed at hans Stemme virkelig gielder noget, ikke blot som en ydmyg Begiering, thi ogsaa Slaven har Lov til at fremkomme med ydmyge Begieringer”²⁴⁴

3.3 Enfoldige bønder

Øvrighetens forestillinger om allmuens egenskaper kunne ha en ideologisk funksjon. Paternalismen forutsatte en nedvurdering av bøndene som fungerte legitimerende for kongens herredømme. Peter Henningsen har vist hvordan det han kaller 1700-tallets ”bondediskurs”

²⁴¹ . SAK, ALM mappe 278-03: Åpent brev om matrikkelens innrettelse. 7. juli 1721

²⁴² Supphellen(1978), s. 162.

²⁴³ Rian(1992), s. 136.

²⁴⁴ Birckner: Saml. Skr. I 63. Her sitert fra: Seip, Jens Arup: Teorien om det opinionsstyrte enevelde, *Historisk tidsskrift* 38 (1957-58), s. 421.

utstyrte de danske bøndene med en rekke negative karakteristikk; de var late, feige, drikkfeldige osv, kort sagt i sine sansers vold.²⁴⁵ Eksempler på slike negative karakteristikk finner vi også i kildematerialet fra Lister og Mandal. Amtmann Resen omtaler for eksempel bøndene som drikkfeldige²⁴⁶ og svikefulle.²⁴⁷

Det er særlig ett aspekt ved bondediskursen det er verdt å legge vekt på i denne sammenheng; ideen om at bonden ikke kunne ta vare på seg selv. Siden bøndene var enfoldige, trengte de hjelp og beskyttelse av en faderlig hånd. ”En bonde vil tvinges”, hevdet amtmannen i Falster i 1738. Bonden kunne ikke overlates til å styre seg selv fordi han var uvant med å tenke og ta selvstendige beslutninger.²⁴⁸

Lignende ideer kommer også til uttrykk i korrespondansen før matrikkelarbeidet ble iverksatt. Den 14. desember 1720 sendte Rentekammeret ut et brev om den nye matrikkelen til amtmennene og stiftamtmennene. Kammeret ba om deres betenkning angående den foreslåtte omregningen til hartkorn. Det påpekes også her at omregningen til hartkorn verken skal forhøye eller senke utgiftene. Videre vektlegges det at omregningen skal være åpen og tydelig, med kvittering til bonden, så han ikke skal ha noen grunn til mistenksomhet mot fogden.²⁴⁹

Vi har ikke bevart amtmann Resens svar til Rentekammeret, men i sin betenkning viser stiftamtmannen i Kristiansand, Johan Sigismund Lillienpalm, stor entusiasme for forslaget. Han mener at omregningen til hartkorn vil gjøre det lettere for bonden, ”som er eenfoldig” å få oversikt over hva han skal betale, og dette vil hindre en hel rekke ubeleieligheter:

”... Een deel forgotten sine bøger og breve hiemme, Een del iche haver kundet med bringe de rette bøger eller breve fordj de kunde iche læse eller schrive og der over taget feiel, een del paa saadan Reise til bereignings tinget gandske forkommet og bortkast sinne kræfter, og een deel ved saadane aarlig Reiser udsledt og fordervet sine brever, hvilchet alt haver givet een stor besværig omkostning og Confusion for dend fattige Eenfoldige bonde...”²⁵⁰

²⁴⁵ Henningsen(2005), s. 557-584.

²⁴⁶ SAK; ALM, kopibok nr. 10, s. 85-87: Resen til Tostrup 5. feb. 1724.

²⁴⁷ SAK, ALM, Kopibok nr. 10, s. 94-95: Resen til sorenskriver Iver Lem, 26. feb. 1724. Se også kapittel 5.2.

²⁴⁸ Henningsen(2005), s. 566-567. Sitat, s. 566.

²⁴⁹ SAK, ALM, Kopibok nr. 8, s. 37-38. Rentekammeret til Resen, 14. des, 1720.

²⁵⁰ SAK, STK, Kopibok, s. 258-259: Lillienpalm til Rentekammeret, 3. jan. 1721.

Forenklingen av systemet skulle altså være en lettelse for allmuen fordi bøndene ofte har hatt vanskeligheter med å forstå hvor mye de skal betale. De har derfor lagt i vei til skattetingene med feil jordebøker og skattebrev.

Selv om stiftamtmanden må sies å nedvurdere bondens evne til å ta vare på seg selv, er det verdt å påpeke at utsagnet ikke er preget av den forakt bondediskursen ellers ofte var preget av.²⁵¹ Bakgrunnen for utsagnet synes å være en bekymring for bondens vel. Argumentasjonen i Lillienpalms betenkning skiller seg heller ikke vesentlig fra argumentasjonen i Rentekammerets brev, eller den som senere kom til å prege forordningen. Alle steder står bondens beste i fokus. Dette kan selvfølgelig skyldes at stiftamtmanden ville stille seg selv i et godt lys ved å si seg enig i Rentekammerets betraktninger. Hele brevet fra Lillienpalm er svært innsmigrende og bærer preg av å ville gjøre ”de høye herrer” til lags.²⁵² Likevel står det fast at omsorgsviljen som kommer til uttrykk i forordningen ikke kan sees på som ren retorikk. Det var ikke slik at myndighetene sa en ting til allmuen og noe helt annet når de diskuterte internt. Omsorg for undersåttene synes å ha vært en del av myndighetenes selvforståelse, ikke ren propaganda.

At omsorgstanken var ektefølt, betyr derimot ikke at den ikke kan ha hatt en ideologisk funksjon. Forestillingen om den enfoldige bonde bygget opp om forestillingen om kongen som en omsorgsfull far for sine undersåtter, og den legitimerer også å holde det store flertall av befolkningen utenfor beslutningsprosessen. Barn kan ikke regjere seg selv. Forestillingen om *den enfoldige bonde* har slik sett systemsammenheng ved at den knytter an til den patriarkalske far-barn-relasjonen, og den har interesseavhengighet ved at den legitimerer det å holde allmuen utenfor beslutningsprosesser. Den oppfyller dermed kriteriene for en ideologisk forestilling, slik disse er gjort rede for tidligere.²⁵³

Det er selvsagt vanskelig, for ikke å si umulig, å måle effekten av ideologiske forestillinger. Men man kan påvise at de eksisterte, samtidig som det synes å være et faktum at allmuen ble innrømmet svært liten innflytelse på politiske prosesser. Det burde ikke være å gå for langt å antyde at det her er en sammenheng, og at forestillingene kunne bidra til å legitimere en slik praksis.

²⁵¹ Henningsen(2005), 580-584.

²⁵² SAK, STK, Kopibok, s. 258-259: Lillienpalm til Rentekammeret, 3. jan. 1721.: ”Hvad nu vores allerunderdanigste skion og betenchede derom angaar da kand iche andet med føir og billig skiel siges eller raisoneres, end saadan een Matricul er og bliver een stoer nøtte, næthed og læthed baade for indtegterne og udgiffterne”

²⁵³ Kapittel 1.4.2.

3.4 Hegemoni?

Øvrighetens standsretorikk ble reproduisert av allmuen når den henvendte seg til øvrigheten. I supplikker omtalte bøndene seg selv som ”enfoldige” og ”ringe”. En slik underdanighetssjargong, som også inkluderer tiltaleformer (”høyedle”, ”velbårne” om embetsmenn osv), synes å legitimere rangforskjellen mellom avsender og mottaker. En supplikk fra allmuen i Iveland sogn i Råbygdelaget fogderi til stiftamtmanden²⁵⁴ åpner med følgende erklæring:

”Gud være lof, ære og pris, som har sent os vorres øfrighed og gunstige amptmand [...] os fattige bønder, og alle stiftes indbyggere til støtte, hielp og trøst.”²⁵⁵

Oppsitterne på gården Bringsjord i Lyngdal adresserte en supplikk til

”Høyædle og Velbaarne, Velædle og Velbyrdige Samptl: vid den høy kongl. Paa budne Commission ved den nye Matriculering, høygunstige øfrighed.”²⁵⁶

Allmuen på i Gyland håper

”Eders Velb'hed beviser een saa høygunstig hielp imod denne almue som af gud visselig vil belønne og ikke i vorre bønner hos gud skal blive forglemt.”²⁵⁷

Det ligger en symbolsk aksept av forholdet mellom over- og underordnet ved at den underordnede bruker de språklige omgangsformene som bekrefter rangordningen.

Eva Österberg har for Sveriges vedkommende påpekt at terminologien i bøndenes henvendelser endret seg fra Vasa-tiden og frem til 1700-tallet; fra 1500-tallets familiære ”allerkäraste kung” til 1700-tallets ”stormäktigste och allernådigaste kung”. Bøndene begynner å snakke om seg selv som ”underdanige og ydmyke skattebønder”. Österberg mener at med disse formlene erkjenner allmuen at de er kongens undersåtter og plikter å betale skatt. De bekrefter en hierarkisk samfunnsorden.²⁵⁸

De samme formularene finner vi i Norge. I supplikken til matrikkelkommisjonen betegner bøndene på Bringsjord seg selv som ”fattige skattebønder” og ”eenfoldige bønder”. Dette kan sees på som et uttrykk for at bøndene overtok øvrighetens forestillinger. Som et ledd i statens

²⁵⁴ Som også fungerte som amtmann i Nedenes amt.

²⁵⁵ SAK, STK, 0894, Innkomne brev fra Råbygdelaget fogderi: Supplikk fra Ivelands allmue til stiftamtmand Lillienpalm, 20. april, 1729.

²⁵⁶ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Oppsitterne på Bringsjord til matrikkelkommisjonen, 30. aug., 1723.

²⁵⁷ SAK, ALM, Kopibok nr 10, s. 57. Supplikk fra Gylands allmuen til amtmann Wilhelm Resen. 9. aug, 1723.

²⁵⁸ Österberg(1992), s. 94-95

disiplineringsprosjekt har den paternalistiske ideologien lykkes i å få bøndene til å akseptere sin naturlige plass på bunnen av samfunnshierarkiet. Derfor aksepterer de kongen (og hans embetsmenn) som en farsfigur som beskytter dem og tukter dem. Er dette bildet riktig?

Vi er her inne på spørsmålet om ideologisk hegemoni. Teorier om ideologisk hegemoni hevder at herskerklassen i et samfunn, ved siden av økonomisk og fysisk makt, undertrykker ved å gjøre sine verdier til "allmenne" kulturelle verdier. Dette gjør det umulig for underklassen å forestille seg en radikalt annerledes samfunnsorden, og slik forhindrer ideologisk hegemoni fremveksten av revolusjonære mål.²⁵⁹

3.4.1 Den åpne interaksjonen

Etter min mening er det problematisk å tolke bøndenes underdanighetssjargong utelukkende som uttrykk for en hegemonisk tilegnelse av øvrighetens normer. En åpenbar årsak til at supplikkene har en, for øvrigheten, akseptabel form, er at det var sorenskriveren som førte dem i pennen. Dette var, som nevnt, lovbestemt, både fordi supplikkskriving var en inntektskilde for sorenskriveren, men først og fremst fordi det lå et viktig element av kontroll i denne praksisen. Supplikker, som all annen åpen kommunikasjon mellom allmue og øvrighet, tilhører det vi med James C. Scott kan kalle *den åpne interaksjonen* ("the public transcript").²⁶⁰ Talermåter som bekreftet underdanighet og ydmykhet var simpelthen forventet. Å fremstå som hovmodig og å ikke kjenne sin plass kunne føre til problemer, og man ville i hvert fall garantert ikke oppnå det man ønsket. Kommunikasjonen fra allmuen til myndighetene var altså under streng kontroll av embetsverket.

I tillegg vil jeg hevde at den åpne interaksjonens sjargong og former kunne utnyttes instrumentelt av bøndene. Ved å spille på øvrighetens fordommer om den enfoldige bonde, kunne man oppnå fordeler. La oss se nærmere på supplikken fra oppsitterne på Bringsjord til matrikkelkommisjonen i Lister og Mandal. Den illustrerer godt de retoriske manøvreringsmulighetene supplikksjangeren ga.

Supplikken fra Bringsjords oppsittere

Saken gjaldt at matrikkelkommisjonen hadde nektet Bringsjordbøndene å fiske i Lyngdalselva, noe de hadde gjort i mannsaldre.

²⁵⁹ Om hegemoni, se f. eks. Henningsen(2006), s. 59-62.

²⁶⁰ Scott definerer *the public transcript* som "a shorthand way of describing the open interaction between subordinates and those who dominate". Scott(1990), s. 2.

”Vi fattige Skattebønder af Lyngdalls præstegield i Lister Lehn samptl. BringsJords opsidere Aageligen nøddis vil at andrage for dennem den Store afbrek vi siunes at være tilføyet ved voris Eldgamle fiskerier her udj Lyngdalls ælv, som dog ikkun bestaar af Ringe inportance næmrl. Lidet node fiske hvilcket oss nu sidst d. 22 Aug. ved forretningen her i Matriculens Commission foreholdt oss Saadant icke at maatte eller kunde tillades at bruge af aarsage det ey findes anført for nogen aarlig afgift.”²⁶¹

Årsaken til at kommisjonen hadde tatt fra dem fiskerettene var at de ikke var ført opp i den gamle matrikkelen. Fra kommisjonens synspunkt hadde de derfor aldri hatt rett til å fiske i utgangspunktet.

”Matricul Commisjonen finder sig icke Autoriceret til at kunde tillegge nogen ved elven boende meere Rettighed af fiskerie end huad som een huer gaard fra arilds tid med Rette fuldt haver som de udi den gamle Matricul findes indført for”.²⁶²

Det kan synes som om supplikantene sto overfor et dilemma. På den ene siden måtte de vise at de faktisk hadde en juridisk rett til å fiske, at de ikke hadde tyvfisket. På den annen side måtte de forklare hvorfor denne rettigheten ikke var ført inn i matrikkelen. Det siste kunne lett bli oppfattet som et bevisst forsøk på å unndra skatt. Dette forklarte de med at de ikke visste bedre:

”Indtil denne dag oss gandske uvitterligt at saadant icke er antegnet i de gal. Matruculer effterdi Vi dem aldrig enten har seet eller hørt Publicerit førend denne nye Matriculs opretning Skeede, men *Vi som Eenfoldige bønder* Mand Effter Mand aarlig har Erlagt saa vel fisctiende som andre paafordrende Contributioner alt saa megit paa budet hafuer været.”

De hevdet at de ikke visste at fiskerettighetene ikke var matrikulert, men at de hadde betalt alle skatter de var blitt pålagt. På en måte skyver de dermed ansvaret for den manglende anføringen over på embetsmennene. Den enfoldige bonde gjør som øvrigheten sier, verken mer eller mindre.

Når Bringsjordbøndene skal underbygge rettmessigheten i sitt krav om fiskerett er det derimot slutt på enfoldigheten.

²⁶¹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Oppsitterne på Bringsjord til matrikelkommisjonen, 30. aug., 1723. Hvor ikke annet er oppgitt, er de følgende sitatene fra samme sted.

²⁶² NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resolusjon på klage fra Bringsjords oppsittere, 1 sept. 1723. Det går ikke klart fram om oppsitterne mistet fiskerettighetene eller om de bare ble skyldsatt for dem. Sannsynligvis fikk de beholde dem. I en rapport til Deichman er Resen urolig for at fiskeriene har avtatt og at bønder derfor sier ifra seg fiskerettigheter, noe kommisjonen har prøvd å forhindre. NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 8. sept. 1723.

”Da er dette saaledis i sandhed af beskaaffenheden, der findes een æld gamel Velforsegled Dom og vel fleere liggende hos voris Sognepræst hr. niels Coldberg, huor af den ene er en høyLaugl. Ober hofrettis dom 153 aar gaml. Passerit imellem den værende Sognepræst her i Lyngdall paa den ene og gaarden BringsJords opsiddere paa den anden side”

Supplikken forsetter med en detaljert spesifisering av overenskomsten mellom presten og oppsitterne og hvordan denne ordningen har blitt praktisert. Her vises det på den ene siden til rettkraftige dokumenter, bl.a. en 153 år gammel overhofrettsdom. På den annen side bringes sedvaneretten, som sto sterkt i bondesamfunnet, inn. Avtalen var blitt holdt i hevd av ” Præst effter anden og BringsJord opsiddere [...] alt siiden de tider”, altså i minst 153 år. Mer generelt betegnes fiskerettighetene som ”eldgamle”.

Bringsjordbøndene må likevel ha vært usikre på rettmessigheten i deres krav, eller i hvert fall på hvordan kommisjonen ville vurdere den. Etter igjen å ha bedt om å få beholde fiskerettighetene avslutter supplikken:

”Og Skulle de finde forgot sam(m)e lidet fischeri nu at bør Matruculeris Vil vi gierne være undergivne der af een Ringe afgifft at erlegge, saaledis som taaligt være kand. Vi som fattige og Eenfoldige Skatte bønder udbeder oss de fromme Øfrighedirs høggunstige resolution.”

Jeg mener at denne supplikken viser hvordan den øvrighetsbestemte sjargongen kunne utnyttes av allmuen til egen vinning. Øvrighetens forestillinger ble benyttet instrumentelt av allmuen. Oppsitterne på Bringsjord påberoper seg enfoldighet for å kunne hevde at de ikke visste at fiskeriet deres ikke var avgiftsbelagt. Dette er en type forstillelse som er kjent fra annen litteratur om bondemotstand.²⁶³ Ifølge James Scott er forstillelse en motstandstaktikk som lett kan forveksles med hegemonisk inkorporering av herskernes ideologi.²⁶⁴

Samtidig gjør Bringsjordbøndenes kjennskap til rettsdokumenter og den juridiske argumentasjonen at bøndene faktisk ikke fremstår som særlig enfoldige. At det er sorenskriveren som har satt opp supplikken og kan ha vært med på å formulere setningene, endrer ikke på det. Det Natelie Zemon Davis skriver om supplikker fra 1500-tallets Frankrike gjelder også i Norge på 1700-tallet:

²⁶³ Bjørn(1981).

²⁶⁴ Scott(1990), s. 85-90.

We have here not an impermeable "official culture" imposing its criteria on "popular culture", but cultural exchange, conducted under the king's rules. The stakes were different for supplicants, listeners and pardoners, but they were all implicated in a common discourse..."²⁶⁵

Poenget er at supplikker er en type dokumenter som kunne utnyttes av de som kjente sjangeren, ofte på måter som ikke lå i øvrighetens intensjoner. Hvis det er riktig at allmuen brukte øvrighetens forestillinger instrumentelt, gir det en ytterligere grunn for historikeren til å være forsiktig med å overta disse forestillingene. Utfordringene med å studere holdninger hos allmuen bunner ikke bare i at kildene er produsert av en øvrighet som tilegner undersåttene egenskaper som reflekterer deres egen klasse eller stand. Utfordringen bunner også i at undersåttene aktivt forsøker å skjule sine egne forestillinger. De forteller øvrigheten det øvrigheten vil høre.²⁶⁶

3.5 Konklusjoner

Myndighetene kommuniserte tydelig til allmuen i Norge at den nye matrikkelen ikke skulle øke skattebyrdene. Den skulle ifølge forordningen tvert imot gjøre skattesystemet mer rettferdig og oversiktlig. Selv om det ikke var særlig enestående at nye tiltak ble begrunnet med det felles beste, er dette preget særlig tydelig i denne forordningen. Dette kan nok forklares med erfaringene fra motstanden mot ekstraskattene under den store nordiske krig. I forordningen fra 1721 påpekes det at disse nå skal fjernes, og at det ordinære skattesystemet skal gjelde.

Omsorgen for allmuens beste innebar likevel ikke at myndighetene var villige til å gi allmuen en stor grad av innflytelse på prosessen eller på utfallet. Kongens omsorg ble tolket inn i en paternalistisk ideologi som også krevde undersåttenes lydighet, og beskrev forholdet mellom konge og undersåtter som analogt med forholdet mellom en far og hans barn. Det ble på matrikkelamlingene eksplisitt vist til at kongen var Guds representant og at en forurettelse mot kongen ville bringe Guds straff over svikerne. Gud ville derimot velsigne de som var tro mot kongen. Hele statens ideologiske apparat, inkludert prestene, ble tatt i bruk for å sikre gjennomføringen av matrikkelen.

²⁶⁵ Davis, Natalie Zemon: *Fiction in the Archives. Pardon tales and their tellers in sixteenth-century France*, Polity Press, 1987. s.112.

²⁶⁶ Jfr. Scott(1990), s. 87. "The difficulty [for research on subordinate groups] is not merely the standard one of records of elite activities kept by elites in ways that reflect their class and status. It is the more profound difficulty presented by earnest efforts of subordinate groups to conceal their activities and opinions, which might expose them to harm."

Myndighetene ga lagrettemennene i rolle i de lokale kommisjonene. Dette bidro til å ansvarliggjøre allmuen, og ga på den måten legitimitet til matrikkelen. Men har også gitt allmuen en viss innflytelse på prosessen.

Ifølge myndighetene måtte innvendinger og motstand mot matrikkelarbeidet begrenses til supplikker. Det ble åpnet for supplikker, hvor det var anledning til å klage hvis man mente seg urettferdig behandlet av den lokale kommisjonen. Det var likevel ikke anledning til å klage på noe annet enn den lokale kommisjonens praksis. Innvendinger mot prosjektet som sådan ble ikke akseptert. Dette førte også til at supplikkinstitusjonen forsterket bildet av kongen som allmuens beskytter mot uærlige eller udugelige embetsmenn. Man skulle klage *til* kongen, ikke *på* kongen.

Det var altså sterke begrensninger på hva en supplikk kunne innholdet og hvordan den skulle utformes; man skulle være underdanig og ydmyk. Likevel kunne sjangerens regler og øvrighetens forventninger utnyttes instrumentelt av supplikantene. Supplikken fra oppsitterne på Bringsjord viser hvordan forestillinger om den enfoldige bonde kunne brukes til å unngå anklager om bedrag og unndragelser. Ved å spille enfoldig kunne man hevde at man ikke visste bedre.

Myndighetene åpnet altså for en viss type ”motstand”, eller innflytelse på prosessen. Men den måtte holde seg innenfor noen klare rammer. I neste kapittel skal vi undersøke hvordan bøndene i Lister og Mandal forholdt seg til disse rammene.

4. kapittel: ”modstand og opsetsighed”

Motstanden mot matrikkelen

Motstanden mot matrikkelen kan ha kommet til uttrykk på prinsipielt ulike måter. Den kan ha blitt kanalisert inn i reglementerte former som myndighetene godtok og oppfordret til, særlig supplikker, eller den kan ha artet seg som ulovlig motstand, åpen eller skjult, som myndighetene forsøkte å slå ned på.

I tidligere forskning har det ofte blitt lagt vekt på at bondemotstand på 16- og 1700-tallet ble kanalisert inn i etablerte arenaer for interaksjon som bygdetinget eller supplikkinstitusjonen. Dette er et aspekt ved interaksjonsperspektivet som har vært dominerende i norsk og skandinavisk forskning.²⁶⁷ På den annen side har mange forskere også lagt vekt på den hverdagslige motstanden mot myndighetenes pålegg.²⁶⁸

Argumentasjonen i dette kapittelet er sentrert rundt spørsmålene om hvilke former motstanden kom til uttrykk i, hvor omfattende den var, og i hvilken grad den kas sies å ha vært organisert. Jeg vil prøve å vise at motstanden mot matrikkelen var relativt omfattende, men at den ikke i særlig stor grad kom til uttrykk i myndighetsgodkjente former som supplikker. I større grad var det den ulovlige motstanden som dominerte. Den viktigste formen var hverdagslig motstand i form av underrapportering av gårdenes verdi, men motstanden artet seg også som mer åpne sabotasjeaksjoner.

Som det er argumentert for tidligere, kan underrapportering anses som en form for hverdagslig motstand.²⁶⁹ Ståle Dyrvik har sagt at bøndenes oppgaver må ha ligget ”innenfor rimelighetens grenser,”²⁷⁰ men det har ikke tidligere blitt gjort noen nærmere undersøkelser av dette spørsmålet. Omfanget av denne typen motstand vil undersøkes bl.a. ved å sammenligne matrikkelprotokollene med samtidig skiftemateriale.

Det har blitt antydnet av Halvdan Koht at det ble sendt bondedeputasjoner til København for å klage på matrikkelen,²⁷¹ noe som i så fall vitner om at motstanden var godt organisert. Dette var en form for uttalt motstand som myndighetene hadde et noe uavklart forhold til. Selv om myndighetene ofte, også i forbindelse med matrikkelen, forsøkte å hindre at bønder dro til

²⁶⁷ Se kapittel 1.3.1.

²⁶⁸ Se kapittel 1.5.

²⁶⁹ Se kapittel 1.5

²⁷⁰ Dyrvik(1978), s. 376

²⁷¹ Koht(1926), s. 277-278

København for å klage, var praksisen også med på å underbygge en tradisjonell forestilling om den norske allmuen som kongetro og kongen som allmuens beskytter. Ifølge Koht viser de stadige klageferdene at de norske bøndene satte sin lit til at kongen ville løse problemer og stridsspørsmål for dem.²⁷² Koht står i en sterk tradisjon i norsk historiografi som har fremhevet den norske bondens kongetroskap.²⁷³ Jeg mener likevel det hefter usikkerhet om det faktisk ble sendt deputasjoner for å klage på matrikkelen, og jeg vil i begynnelsen av kapittelet vie litt plass til å argumentere for dette synet.

Jeg mener også at motstandens karakter tyder på at befolkningen ikke nødvendigvis delte forestillingen om kongen som undersåttens beskytter. Snarere vil dette og neste kapittel vise at det til en viss grad var et interessefelleskap mellom allmuen og det lokale embetsverket mot interessene til den sentrale matrikkeldireksjonen, som besto av noen av kongens mest betrodde menn.

Til slutt i kapittelet vil jeg vurdere i hvilken grad motstanden var organisert. På den ene siden vitner sabotasjeaksjoner og fellessupplikker fra allmuen om at bøndene planla motstand og organiserte seg. På den annen side var en av fordelene med hverdagslig motstand nettopp at den krevde relativt lite organisering. Likevel vil jeg argumentere for at heller ikke enkle motstandsformer som underrapportering kan reduseres til bare individuelle handlinger. Jeg vil her særlig støtte meg til James Scotts teorier om den hverdagslige motstandens forutsetninger.

4.1 Utsendinger til København?

Halvdan Koht har antydnet at det dro bønder fra Norge til København for å klage på matrikkelen.²⁷⁴ Hvis det kan påvises, vil det være et uttrykk for at motstanden var relativt stor, og ikke minst at den var organisert. Det var ressurskrevende å gjennomføre en slik reise, og hele sogn eller tinglag var gjerne involvert med å utstyre en person til reisen.²⁷⁵ Det vil også være et uttrykk for at allmuen oppfattet kongen som deres beskytter og som en rettferdig dommer. Likevel, selv om noen kilder åpner for muligheten for at det kan ha blitt sendt bondeutsendinger, er bevisene langt fra entydige.

²⁷² Ibid, s. 147.

²⁷³ Om denne tradisjonen, se f. eks. Dørum, Knut: *Den gamle kongetroskap sættes stadig mere paa prøve. "Fant det sted et skifte i den norske allmues syn på konge og regjering i 1807-1814?"* I Bård Frydenlund og Rasmus Glenthøy (red.) *1807 og Danmark-Norge. På vei mot atskillelsen*, Unipub 2009, s 99-104.

²⁷⁴ Koht(1926), s. 277-278.

²⁷⁵ Se f. eks Sætra(1984), s. 321.

På forsommeren 1724 mottok amtmann Resen et brev fra biskop Deichman, som da befant seg i København.²⁷⁶ Her beklager biskopen seg over at ”en og annen af almuen (...) enten af en enfoldig frygt, eller effter onde Menniskers tilskyndelse” reiser til København for å klage på matrikkelen. Han ba derfor Resen, sammen med fogd og skriver, anmode allmuen om å klage på den foreskrevne måte, dvs sende supplikker slik forordningen anviste. Han gjentok at sorenskriveren skulle sette opp supplikker gratis. Han ba også om at brevet skulle forkynnes av sorenskriveren på sommertinget, noe som ble gjort,²⁷⁷ og det ble også lest fra prekestolene og på kirkebakkene.²⁷⁸ Utover at brevet fra Deichman ble lest opp, ser likevel ikke matrikkelen ut til å ha vært et tema på sommertingssesjonene i 1724.

Deichman var blitt kalt til København nettopp for å forsvare matrikkelen,²⁷⁹ og han må ha vært svært lite interessert i å ha norske misfornøyde bønder til stede i byen. Han sendte ikke brevet kun til Lister og Mandal, men til alle amtene i landet.²⁸⁰ Brevet reflekterer derfor ikke forhold spesifikke for Lister og Mandal, men må anses som en generell advarsel.

Koht kjente nok ikke til Deichmans brev, men fører to andre “bevis” for at norske bønder hadde vært i kongens by i forbindelse med matrikkelen. Det ene er et dagboksnotat fra embetsmannen Nils Collin fra 1757.²⁸¹ Koht skriver:

“[Matrikkelens fall] rekna dei norske bøndene for ein siger som *dei* hadde vunne. Ein embetsmann som kom hit ifrå Kjøpenhamn ein mannsalder etterpå, fekk høyre forteljinga um koss folk i Noreg meinte det hadde bore til: Det var nokre norske bønder som hadde kome til Kjøpenhamn, og der hadde dei på gata stansa vogna til kongen og teke hestane i taumen; imedan steig andre fram åt kongen og bad um at det ikkje måtte bli lagt meir skatt på dei enn fedrane deira hadde havt, - det lova kongen, og han gav order til å legge dei nye matriklane i arkive”²⁸²

Fortellingen har klare anekdotiske trekk; bøndene har stoppet kongens vogn, kongen lovet å innfri bønnene deres. Konge-bonde-felleskapet bekreftes, og kongen retter opp uretten bøndene har lidd så snart han får høre om den. Siden historien er nedtegnet over 30 år etter hendelsene skal ha funnet sted, er det vanskelig å bedømme riktigheten i de konkrete

²⁷⁶ NB, Ms. Fol. 125; Deichman til Resen, 27. mai, 1724.

²⁷⁷ SAK, Tingbok for Mandal, nr 20: Leirkjær tgs, s. 66b; Høllen tgs, s. 74b, Odde tgs, s. 78a; Tingbok for Lister, nr. 46: Vats tgs, s. 322b; Foss tgs, s. 332a. For Feda, Helvig og Berg tingsteder er ikke brevet nevnt i tingboka. På selve brevet er det påtegnet at det er lest opp på Berg, Vats og Foss.

²⁷⁸ SAK; ALM, Kollegialprotokoll, 1723-1730, s. 35b: Resen til Deichman, 14. aug. 1724.

²⁷⁹ Supphellen(1989), s. 84-85.

²⁸⁰ En kopi av brevet finnes adressert til stiftamtmann Tønsberg i RA, Rentekammeret, ROA, Matrikkelvesen, Matrikelkommisjonen 1722-24. Se også Supphellen(1987), s. 85.

²⁸¹ Trykket i HT IV(1877), s. 503-511.

²⁸² Koht(1926), s. 277.

påstandene. Den vitner likevel om en folkelig tradisjon hvor fortellinger om motstand mot den nye matrikkelen var levende.

Kohts andre “bevis” er mer håndfast, men sammenstilt med Deichmans brev kan det faktisk være med på å svekke tesen om at norske bønder reiste til København for å klage på matrikkelen. Koht skriver at det i 1724 kom ”heile flokkar med bonde-utsendingar til Kjøpenhamn og klaga for kongen um all den uretten dei hadde lide.”²⁸³ Uretten det var snakk om dreide seg ikke om matrikkelen, men om futenes misbruk. ”Helst vende no klagene seg imot futane,” skriver Koht. En av de som klagde var Åsmund Holstad fra Follo som ba om en ny fut. Og, skriver Koht: ”*Han hadde dessutan personleg klage å føre på den nye skyldsettinga*”²⁸⁴

Åsmund Holstads klage til tross, det var altså ikke matrikkelen som var bakgrunnen for ”flokkene” med bondeutsendinger til København i 1724. Også Åsmund Holstad kom først og fremst for å be om at futen måtte bli avsatt. Klagen på skyldsettingen er lagt til som et a propos. Den var dessuten personlig, altså ikke på vegne av flere, slik klagene på futene var. Klagene førte til en granskning på store deler av Østlandet.²⁸⁵ Denne ble gjennomført i løpet av 1725, etter at matrikkelen hadde falt. Det var altså ikke klager på matrikkelen som ble gransket, eller som var hovedanliggendet for bondeutsendingene til København.

For biskop Deichman var derimot matrikkelen så avgjort et hovedanliggende. Han må ha sett med bekymring på norske bønder som, når de først var kommet til Kongens by, sikkert ville fremføre alle klagepunktene de kunne ha. Biskopen kan derfor i brevet av 27. mai ha koblet bondeutsendinger til matrikkelen, fordi den var viktigst *for ham*, ikke fordi den dominerte blant klagemålene.

Uansett ser bondeutsendingene ut til å ha kommet fra Østlandsområdet. Det er ingen spor etter utsendinger fra Lister og Mandal. Men brevet fra Deichman kan ha fungert som en ny oppfordring om å sende supplikker. Amtmann Resen skriver i sitt svar til biskopen:

²⁸³ Koht(1926), s. 278.

²⁸⁴ Ibid. (min utheving)

²⁸⁵ Koht(1926), s. 279.

”Og siden det (Deichmans brev) er bliven bekiendtgiort af prædikestoelene, paa tingene og af kirkebackene at een hver som siunis at finde sig fornærmed ved den nye Matricul maatte klage efter forordningen, haver der adskillige her i Amtet vered hos Sorenskriveren.”²⁸⁶

Dette tyder på at det har vært motvilje mot matrikkelen, men ikke at det ble sendt bondedeputasjoner. Formodentlig har bøndene vært hos sorenskriveren for å sette opp supplikker. Resen fortsetter:

”Mand haver da med flid fraraadit dem saa at ieg icke Troer rætt mange her fra skal giøre besvergelse over nogit.”²⁸⁷

Brevet fra amtmannen antyder at motstanden mot matrikkelen har vært markert utover i 1724, til tross for at den ikke er omtalt i tingbøkene dette året. Det understreker igjen tingbøkene, i denne sammenheng, begrensede kildeverdi.²⁸⁸ Påstanden viser også at det lave antall supplikker, som blir vist nedenfor, heller ikke kan tolkes som fravær av motstand. ”Adskillige” har villet sende supplikker, men amtmannen har ”frarådet” dem. Men det kan tyde på at man valgte andre måter å protestere på.

4.2 Lovlig motstand

Lovlig omfatter både skriftlige og muntlige klager. Innsigelser allmuen åpent rettet mot matrikkelkommisjonen, og som den anså som legitim, kan regnes som lovlig motstand. Men det er først og fremst i form av supplikker at lovlig motstand finnes i kildematerialet.²⁸⁹ Vi har sett at myndighetene oppfordret allmuen til å skrive supplikker hvis den mente seg urettmessig behandlet av matrikkelkommisjonen,²⁹⁰ og det er av interesse å undersøke både de supplikkene som ble sendt til den lokale matrikkelkommisjonen, og de som ble sendt til statens sentralorganer.

4.2.1 Supplikker på sentralt nivå

Supplikkbøkene i Danske kanselli

For supplikker behandlet på sentralt nivå på 1700-tallet er hovedkildene generelt supplikkbøkene i Danske Kanselli. Her er alle innkomne supplikker nedtegnet kronologisk og

²⁸⁶ SAK; ALM, Kollegialprotokoll, 1723-1730, s. 35b: Resen til Deichman, 14. aug. 1724

²⁸⁷ Ibid.

²⁸⁸ Jfr. Kapittel 1.

²⁸⁹ For en diskusjon om forholdet mellom uttalte og uuttalte protester, samt sammenhengen mellom supplikker og muntlige klager, se Linde(2000), s. 127

²⁹⁰ Se Kapittel 3.2.1.

det er påtegnet om de er innvilget, avslått eller sendt videre til en annen instans.²⁹¹ Jeg har gått igjennom supplikkbøkene for årene 1723 og 1724. Siden matrikkelarbeidet ble gjennomført i 1722-23, og matrikkelen ble opphevet i desember 1724, vil sannsynligheten for å finne supplikker om matrikkelen være størst i disse årene.

Resultatet er lett å oppsummere. Jeg fant to supplikker som direkte handler om matrikkelen; en fra høsten 1723 og en fra våren 1724.²⁹² Ingen av dem er allmuesupplikker og ingen er fra Lister og Mandal. Gitt at det i 1723 innkam 430 norske supplikker, 63 av dem allmuesupplikker, til Danske Kanselli,²⁹³ må dette sies å være et magert resultat.

Det er likevel flere grunner til at dette funnet nok ikke speiler den reelle supplikkmengden. Klager på matrikkelen sorterte administrativt under Rentekammeret, ikke Danske Kanselli. Alle supplikker som gjaldt kongens inntekter og innkrevingen av disse skulle til Rentekammeret.²⁹⁴ Dessuten heter det i forordningen om matrikkelen av 7. juli, 1721 at klager skulle sendes til matrikkeldirektørene. Danske Kanselli er altså ikke den mest sannsynlige adressat for slike supplikker.²⁹⁵

Supplikker til matrikkeldireksjonen og Rentekammeret

For et mer reelt inntrykk av allmuesupplikkene som ble behandlet på sentralt nivå, må vi derfor gå til matrikkeldireksjonen og Rentekammeret. Men kildesituasjonen gjør det vanskelig. Det finnes ikke noen egne arkivsaker etter den sentrale matrikkeldireksjonen, og heller ikke bispearkivet for Deichmans periode er i nærheten av fullstendig.²⁹⁶ Det er derfor ikke mulig å undersøke omfanget av supplikker som ble behandlet av matrikkeldireksjonen.

²⁹¹ De norske supplikkene i supplikkbøkene for årene 1699-1734 finnes i avskrift på Riksarkivet.

²⁹² RA, DK, Supplikkbok 1723-2-595 og RA, DK, Supplikkbok 1724-1-260.

²⁹³ Supphellen(1978), s. 175.

²⁹⁴ Supphellen(1978), s. 166.

²⁹⁵ De to sakene som faktisk finnes i supplikkbøkene i Danske Kanselli ble da også oversendt til matrikkeldirektør von Holstein for erklæring. En av dem ble deretter sendt videre til Rentekammeret. Den ene supplikken er fra Charles Æmilius Lützow, generalveimester nordenfjells, som mener han kommer dårlig ut i den nye matrikkelen. Tidligere har hver bonde betalt 4 sk. danske til hans årlige lønn. Den nye matrikkelen beregner lønnen etter gårdenes størrelse, og Lützow mener hans inntekter da blir mer enn halvert (RA, DK, Supplikkbok 1723-2-595). Den andre er fra Niels Andersen Guloug, som klager på at gården hans er blitt matrikulert selv om hans oldefar, Niels Hansen Tordenstjerne, fikk adelig frihetsbrev av kong Hans i 1497 (RA, DK, Supplikkbok 1724-1-260).

²⁹⁶ Supphellen(1989) s. 34. F. eks finnes det nesten ikke kopibøker.

Matrikkeldirektør Deichman selv hevdet at det fra hele landet kun kom inn 52 klager etter at matriklene var publisert på tingsamlingene.²⁹⁷ Dette må anses som et minimumstall, fordi det blir brukt til å bevise matrikkelens rimelighet og de norske bøndenes velvilje. Dette tallet blir av Deichman sammenlignet med de tusenvis av klager den nye matrikkelen i Danmark tidligere skulle ha blitt møtt med.²⁹⁸ Nærmere enn disse 52 påståtte klagene kommer vi ikke matrikkeldireksjonens behandling av almuesupplikker.

For Rentekammeret er kildesituasjonen også utfordrende. Danske kanselli var det eneste av sentraladministrasjonens kontorer som førte supplikkbøker.²⁹⁹ Supplikker som ble behandlet av Rentekammeret må derfor søkes i kammerets vanlige korrespondanse og protokoller. Jeg har gjennomgått den arkivpakken som virker mest nærliggende å undersøke med henblikk på Rentekammerets behandling av matrikkelen. Det dreier seg om en pakke ved påtegnelsen ”Matrikkelvesen, Matrikkelkommisjonen 1722-24” i arkivet etter Rentekammeret på Riksarkivet.³⁰⁰

Innholdet i denne pakken er svært mangfoldig, og det inkluderer også supplikker som på flere måter er interessante. Men disse skriver seg fra nesten et tiår etter at matrikkelprosessen fant sted. I 1732 mottok Rentekammeret en supplikk fra en bonde i Numedal, Ola Reiersen, som ber om å slippe å betale skatt for en kvernmølle han har på gården sin. Den hadde før 1723 ikke vært skyldsatt, men ble skyldsatt til to lispund i den nye matrikkelen, og fra 1726 hadde han måttet skatte av den. Han påpeker at 1723-matrikkelen ble opphevet og ber om at fogden må instrueres til å fjerne møllen fra den gjeldende matrikkelen.³⁰¹ Supplikken reiser spørsmålet om hva det innebar at matrikkelen falt. Numedalsbonden argumenterer for at det innebar at alle opplysningene som ble innhentet i forbindelse med matrikkelen måtte sees bort fra.

Det finnes flere eksempler på dette. Oppsitterne på Søndre Sandbu i Vågå prestegjeld i Gudbrandsdalen fikk i 1723 skyldsatt et fiskevann til 9 kalveskinn, som de i ettertid avkrevdes

²⁹⁷ Remarques Generales over den nye Matrikkel, punkt 1H; RA, Rentekammeret, ROA, Matrikkelvesen, Matrikkelkommisjonen 1722-24.

²⁹⁸ Ibid. Dokumentet, som er et polemisk forsvar for matrikkelen etter at den er falt, er udatert og usignert. Ifølge Steinar Supphellen er det likevel liten tvil om at det er forfattet av biskop Deichman. (Supphellen(1989), s. 101.)

²⁹⁹ Helgesen, Kari: Supplikken som kvinnehistorisk kilde, i *Historisk tidsskrift* 3/1982, s. 257.

³⁰⁰ RA, Rentekammeret, ROA, Matrikkelvesen, Matrikkelkommisjonen 1722-24.

³⁰¹ RA, Rentekammeret, ROA, Matrikkelvesen, Matrikkelkommisjonen 1722-24. Supplikk fra Olle Reyersen til Rentekammeret, 27. sept. 1732.

Reiersen henviser til en tidligere sendt supplikk som han ikke har fått svar på. Denne og andre lignende saker kan altså ha vært til behandling i Rentekammeret i flere år.

skatt for. I en supplikk hevder de at vannet allerede var tatt med i gårdens gamle skyld, og ber om å bli fritatt.³⁰² En del bønder i Numedals fogderi klager i en supplikk 27. juni 1732 over å måtte betale skatt på skog som ble skyldsatt i matrikuleringen i 1723. De mener at siden matrikkelen ble opphevet burde de heller ikke skatte etter den nye skylden.³⁰³

Rentekammeret avslo supplikkene med en henvisning til lovens tredje bok, kapittel 15.³⁰⁴ Her heter det at alle gårder hvert år skal besiktiges og nye rydninger skyldsettes.³⁰⁵ Stiftamtmann Reichwein³⁰⁶ i Akershus ble bedt om å undersøke riktigheten av skylden i de enkelte sakene i tilfelle ”de da værende Matricul Directeurer [Skulde] have gaaet for vidt” i å skyldsette ”saadanne Jorder som tilforn kunde være Skyldlagde.”³⁰⁷ Konklusjonen ble at den nye skylden var rimelig. Ola Reiersen måtte skatte av sin kvernmølle, oppsitterne på Søndre Sandbu av sitt fiskevann og bøndene i Numedal av sin skog.³⁰⁸ For Rentekammeret innebar ikke matrikkelens fall at opplysninger som var relevante for kongens inntekter kunne sees bort fra.

Problematikken rundt bruken av opplysningene i matrikkelen vil bli tatt opp igjen i kapittel 5, da med fokus på det lokale embetsverkets holdning til spørsmålet.³⁰⁹ Disse supplikkene er interessante, men for spørsmålet om motstanden mot matrikkelen er kanskje det viktigste funnet fra arkivpakken fra matrikkekommisjonen i Rentekammeret hva den *ikke* inneholder. Der finnes ingen supplikker med klager på den nye matrikkelen fra tiden da den var under utarbeidelse.

4.2.2 Klagemål til den lokale matrikkelkommisjonen.

I amtmannsarkivet for Lister og Mandal finnes det flere supplikker rettet til den lokale matrikkelkommisjonen. De skiller seg på mange måter fra supplikkene i Rentekammeret.

³⁰² RA, Rentekammeret, ROA, Matrikkelvesen, Matrikkelkommisjonen 1722-24. Kopi av brev fra Rentekammeret til stiftamtmann i Akershus, Lorentz Reichwein, 27. sept, 1732.

³⁰³ RA, Rentekammeret, ROA, Matrikkelvesen, Matrikkelkommisjonen 1722-24. Kopi av brev fra Rentekammeret til Reichwein, 18. juli, 1733.

³⁰⁴ RA, Rentekammeret, ROA, Matrikkelvesen, Matrikkelkommisjonen 1722-24. Notat om supplikkene signert C. Flor i Rentekammeret, 17. des. 1732.

³⁰⁵ CVNL, 3-15-1. Om Rydning.

³⁰⁶ Som hadde etterfulgt Wilhelm de Tønsberg i stillingen i 1731. *Dansk biografisk lexicon for tidsrummet 1537-1814*, København, 1887-1905.

³⁰⁷ RA, Rentekammeret, ROA, Matrikkelvesen, Matrikkelkommisjonen 1722-24. Notat om supplikkene signert C. Flor i Rentekammeret, 17. des. 1732

³⁰⁸ RA, Rentekammeret, ROA, Matrikkelvesen, Matrikkelkommisjonen 1722-24. Påtegning på kopi av brev fra Rentekammeret til Reichwein, 18. juli, 1733.

³⁰⁹ Kapittel 5.5.

Den mest iøynefallende forskjellen er tidsfaktoren. Supplikkene i Rentekammeret er fra 1732, nesten et tiår etter at matrikuleringen fant sted, og reiser spørsmålet om hvorvidt skyldsettingen fra 1723 overhode burde gjelde. Supplikkene til den lokale kommisjonen er derimot skrevet like etter at angivelsene av gårdene har funnet sted, ofte før matrikkelen ble publisert på høsttingene 1723. De kan derfor sies å være en del av prosessen, forsøk på å påvirke utfallet, like mye som klager på en avgjørelse som allerede er tatt.

Omfanget av klagemål

Det er lettere å bestemme antallet supplikker om matrikkelen på lokalt enn på sentralt nivå. Amtmann Resens kopibøker og kladdeboken om matrikkelen, som er hovedkildene, synes å være ført ganske nøysomt med kronologiske innførsler. Derfor burde antallet supplikker her være mer fullstendig enn i Rentekammeret, hvor bildet er svært usikkert. Likevel er det selvfølgelig mulig at ikke alle skriftlige henvendelser til kommisjonen er protokollført.

Derimot er det på dette nivået vanskeligere å avgrense supplikker fra andre typer henvendelser. Så vidt jeg kan se er ikke ordet supplikk brukt en eneste gang i amtmannens kladdebok, selv om det finnes skriftlige henvendelser som i form og innhold uten problemer kan kalles supplikker. En litt skjønsmessig oppregning viser at det finnes syv supplikker innkommet som følge av matrikkelkommisjonens arbeid som enten er notert eller omtalt i amtmannsarkivet. Det må sies å være et relativt moderat tall. Fem av dem er kommet inn før matrikkelen ble publisert på tinget.

Innholdet i klagene

Innholdet i klagene kan kort beskrives slik:

- Presten i Undal klager på for høy skyldsetting av prestegården³¹⁰
- Oppsitterne på gården øvre Vatne ber om å slippe økt skyld på en ødegård.³¹¹
- Oppsitterne på gården Bringsjord ber om å få beholde sine fiskerettigheter.³¹²
- Jens Bentsen ber om granskning i forbindelse med en eiendomstvist på Justnes³¹³
- Forpakteren på Nes gård klager på å bli bøtelagt for manglende festebrev for sine strandsittere.³¹⁴

³¹⁰ Omtalt i NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 23. nov. 1723.

³¹¹ NB, Ms. Fol. 125: Oppsitterne på øvre Vatne til kommisjonen, 17. aug. 1723.

³¹² NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Oppsitterne på Bringsjord til kommisjonen, 30. aug., 1723. Om denne supplikken, se kapittel 3.4.1.

³¹³ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Granskning av gården Giusnes etter klage fra Jens Bentsen, 12 okt. Finnes også som kopi

- Oppsitterne på to gårder ber om å få beholde sagene sine selv om de er ulovlige.³¹⁵

Utfallet av supplikkene

Presten Peder Schytte i Undal ser ut til å ha fått medhold i sin forespørsel om lavere skyld på prestegården. Den ble oversendt til matrikkeldirektør Deichman for endelig avgjørelse, men amtmann Resen anbefaler at den skal etterfølges.³¹⁶

Det er uvisst om oppsitterne på øvre Vatne fikk medhold i sin forespørsel om å slippe økt skyld på en ødegård, men det ble beordret granskning.³¹⁷

Oppsitterne på Bringsjord fikk ikke beholde sine fiskerettigheter i Lyngdalselva.

Kommisjonen tok avgjørelsen selv, to dager etter at forespørselen var kommet den i hende.³¹⁸

Saken mellom Jens Bentsen og oppsitterne på Justnes ble løst i minnelighet mellom partene. Oppsitterne hadde erklært for matrikkelkommisjonen at plassen Eie tilhørte hovedgården, og at de brukte den som bumark. Jens, som bodde på Eie, sendte en skriftlig klage og hevdet at han hadde rett til å dyrke jorda på plassen. Etter granskningen, som nok gikk i Jens Bentsens favør, kom partene til en minnelig løsning som kommisjonen godtok.³¹⁹

Slike forespørsler om granskning illustrerer hvor glidende overgangen var mellom skriftlige henvendelser som kan kalles supplikker, og de faktiske forhandlingene som foregikk på matrikuleringssamlingene rundt om i amtet. Det finnes flere rapporter om granskninger som resultat av muntlige forespørsler fra oppsittere. Den prinsipielle forskjellen mellom slike muntlige forespørsler og skriftlige henvendelser er vel ganske liten.

Et eksempel kommer fra Leirkjær tingsted. Oppsitterne på gården Ormestad mente under matrikkelforretningen der at gården ble for høyt skyldsatt og krevde en granskning. Lagmann Løvenstjerne og fogden Niels Tostrup gjennomførte da sammen med to lagrettemenn ”paa staaende fod” en besiktigelse av gården.³²⁰ Oppsitterne fikk ikke medhold etter granskningen. Tvert imot ble Erik Ormestad straffet for å ha underslått en hest, en ku og over 30 sauer. For å vise kongens nåde anbefalte amtmann Resen å ”Moderere straffen saaledis at hand med 20

³¹⁴ NB, Ms. Fol. 125: Fra forpakter av Nes gård i Flekkefjord til Resen, 16. aug. 1723.

³¹⁵ SAK, ALM, Kopibok nr. 10: Den samtlige allmue av Gyland sogn til Resen. 9. aug. 1723; SAK, ALM, Kopibok nr. 10: Samme type sak på Onsdall gård, Tonstad sogn. Fedde, 12. aug. 1723.

³¹⁶ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 23. nov. 1723.

³¹⁷ NB, Ms. Fol. 125: Oppsitterne på øvre Vatne til kommisjonen, 17. aug. 1723.

³¹⁸ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resolusjon på klage fra Bringsjords oppsittere, 1 sept. 1723.

³¹⁹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Granskning av gården Giusnes etter klage fra Jens Bentsen, 12 okt.

³²⁰ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Besiktigelse etter klage fra oppsittere på Ormestad. 3. nov. 1723.

Rd^r Mulct, halvparten til C.sands hospital og halvparten til sognets fattige kunde blive anseet”³²¹ En ”moderat straff” på 20 riksdaler lå nok langt over normalen. Resen poengterer at bonden var velstående og kunne tåle det. Samtidig påpeker han at straffen kunne tjene til eksempel for ”andre ligesindede uroelige hoveder.”³²²

Det er tydelig at matrikkelkommisjonen hadde andre funksjoner enn bare skyldsetting. Den antar til tider noe i nærheten av en domstolsfunksjon. Den har både meglet i eiendomstvister og ilagt bøter. De sakene som er diskutert her viser at matrikkelsamlingene kunne fungere som en arena for forhandlinger både når det gjaldt skyldsetting og andre forhold.

Avdekking av andre ulovlige forhold

Flere av de ovenfor nevnte klagene har ikke noe direkte med skyldsettingen å gjøre, men omhandlet andre forhold som er blitt avdekket av matrikkelkommisjonen. Det gjelder de ulovlige sagene og manglede festebrev. Jeg har valgt å ta med disse sakene fordi de er relevante for å forstå motstanden mot matrikkelarbeidet. De viser at konsekvensene av matrikuleringen ikke bare var høyere skyld. Kommisjonens undersøkelse av gårdene i amtet avdekket en rekke ulovlige forhold som inntil da hadde blitt holdt skjult.

Festebrev måtte utferdiges på gyldig stemplet papir og var derfor en inntektskilde for staten og en utgift for bøndene.³²³ Mens manglende gyldig festebrev var en relativt utbredt forseelse med moderate konsekvenser,³²⁴ var avdekkingen av ulovlige sager en alvorligere affære. På gården Onsdal i Tonstad sogn ble det ved matrikuleringen oppdaget en sag som oppsitterne brukte ”uden friheds erlangelse”.³²⁵ Amtmann Resen instruerte derfor fogden om at lensmannen skulle forsegle saken, inntil Rentekammeret fikk avgjort hvilke reaksjoner som skulle gis.³²⁶

En lignende sak gjaldt en sag på gården Feddog i Gylands sogn.³²⁷ Oppsitterne her hadde fortsatt å bruke en sag som de tidligere hadde gått med på å rive. Resen mente derfor at de hadde narret både kongen og amtmannen og befalte at ” de samme mænd som dette haver

³²¹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 10. nov. 1723.

³²² Ibid.

³²³ NHL, s. 417.

³²⁴ Til sammen 146 personer ble bøtelagt 1 rd hver. Se kapittel 5.4.

³²⁵ SAK, ALM Kopibok nr. 10, s 48: Resen til Tostrup, 12. aug, 1723.

³²⁶ Ibid.

³²⁷ At begge sagene var oppdaget i forbindelse med matrikkelen, går eksplisitt fram av Resens beretning til Rentekammeret. Se Se SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 19b-20a: Resen til Rentekammeret, 21. sept.

dristeligen forøvet [bør], udj lensmandens overværelse, selv nedrive bem^{te} Saug, saa fremt de ikke ved Proses og dom vil udstaae det som meere derpaa med rette kand falde.”³²⁸

Allmuen i Gyland leverte inn en supplikk hvor de ba om at sagen måtte få bestå.³²⁹ De hevdet at sagen var liten og kun bruktes til å skjære bord til likkister og andre nødvendigheter, som reparasjoner på kirken. De påpekte at de ikke sagde for salg. De mente også at sagen sparte skogen, fordi de med den kunne skjære fire til fem bord av en stokk som bare ville gi to bord hvis de måtte hugge dem.

At hele allmuen stilte seg bak anmodningen om å få beholde sagen på Feddog, viser hvor viktig den ble ansett i lokalsamfunnet. Den ble brukt av alle, både til felles ”kommunale” oppgaver som vedlikehold av kirken, men også til private formål.³³⁰ Når amtmann, lagmann, fogd og sorenskriver besøkte sognet i egenskap av en undersøkende kommisjon, er det ikke til å undres over at dette vakte skepsis uavhengig av hvilket utfall den nye matrikkelen kunne tenkes å få.

Disse sakenes behandling og utfall er relevante for matrikkelkommisjonens videre funksjoner og vil bli behandlet ytterligere i neste kapittel.³³¹ Men det er altså grunn til å påpeke at motstanden mot matrikkelarbeidet kan ha rettet seg mot å få hele det lokale embetsverket så å si inn på tunet, i tillegg til spesifikke forhold angående matrikkelen.

4.3 Ulovlig motstand

De uttalte klagemålene var altså ofte forsøk på å unngå forhøyet skyld eller straff for forhold matrikkelkommisjonen hadde avdekket. De utgjorde på mange måter en del av forhandlingene om matrikkelen mellom allmuen og øvrigheten. Som motstandsform kan de også ha karakter av en siste utvei når andre forsøk på å hindre arbeidet hadde sviktet. Slike andre forsøk kunne være åpen, ulovlig motstand som sabotasje, eller de kunne inngå i det vi kan kalle den hverdagslige motstanden mot matrikuleringen. Jeg minner om James Scotts karakterisering av hverdagslig motstand som uformell, ofte skjult og at den søker å oppnå umiddelbare de facto lettelser.³³² Hverdagslig motstand karakteriseres ved at den prinsipielt var ulovlig, men at den var vanskelig for myndighetene å avdekke og påtale. Det er likevel en

³²⁸ SAK, ALM Kopibok nr. 10, s 47: Resen til Tostrup, 10. aug. 1723.

³²⁹ SAK, ALM Kopibok nr. 10, s. 56-27. Den samtlige allmue av Gyland sogn til Resen. 9. aug. 1723.

³³⁰ Se SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 19b-20a: Resen til Rentekammeret, 21. sept. 1723 og kapittel 5.4

³³¹ Kapittel 5.4

³³² Scott(1985), s. 33. Se ellers Kapittel 1.5.

glidende overgang mellom skjult og åpen motstand, og mellom ”individuelle” motstandshandlinger og organiserte aksjoner.

4.3.1 Sabotasje

Den 16. mars 1722 ble det holdt matrikkelforretning i Vanse sogn. Dette var den første samlingen kommisjonen i Lister og Mandal holdt, og skulle være starten på en prosess som amtmann Resen håpet ville være ferdig innen året var omme.³³³ Fire dager senere rapporterte Resen, konstituert lagmann Wium og sorenskriver Lem til matrikkeldirektør von Holstein om hva som hadde skjedd på denne samlingen. På tross av sin ”vindskibelighed” i arbeidet med å oppfylle kongens befaling, så de seg nødt til å oppheve kommisjonen. Årsaken var at de i utspørringen av bøndene i sognet ”haver grandgiveligen Erfaret Eendels Vrangvillighed i at tilstaa deres Rette Sandhed.” Riktignok tilstod de fleste tilstått ”Deres Svig” da de med ”ny formaning og trudsler” ble kalt inn til kommisjonen for annen gang. Men oppsitterne på gården Slevedal hadde ikke latt seg tale til rette. Og ”vel forsichrede at det udj fremtiden langt meere saadant vil møde os,” ble kommisjonen opphevet, ”da vi for ald vores store umage og besværlighed indtet noget rigtigt og vist til hans May^{ts} Interesse og tjeneste kunde udrette.”³³⁴

Det er tydelig at motstanden mot matrikuleringen på denne samlingen har vært relativt omfattende. Selv om oppsitterne på Slevedal blir pekt ut som de mest trassige, er anklagene rettet mot sognets oppsittere generelt. Bare med formaninger og trusler har de fleste gitt etter. Likevel forventet kommisjonen så mye motstand i fremtiden at arbeidet ble avbrutt.

Denne episoden har historiske forløpere, og igjen kan det være interessant å sammenligne matrikkelprosessen med Landkommisjonen i 1661. Da Landkommisjonen på Agder skulle starte sitt arbeid i Nedenes, ble den ”med en endrægtig Bulder afvist” og allmuen ville ikke gi noen angivelser. Kommisjonen forteller i sin innberetning at den måtte bruke all sin flid og true med straff for å få forsamlingen til å angi sine gårder.³³⁵ Kommisjonen skriver videre at allmuen i Råbygdelaget og Lister len ”haver været ligesaa sindet, som udi Nedenæs Lehn”³³⁶ På Lister kunne kommisjonen også peke ut den de mente var hovedansvarlig, ”en besynderlig i Christoffer Nordhassel”, som ble dømt og satt på Akershus noen år.³³⁷ Det er store likeheter mellom motstanden mot Landkommisjonen i 1661 og mot matrikkelkommisjonen i 1722. I

³³³ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til direktørene. 14. mars. 1722. Jfr. Kapittel 2.

³³⁴ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen, Wium og Lem til von Holstein, 20. mars, 1722

³³⁵ *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv, Bidrag til Norges historie af utrykte kilder*, Første bind. Christiania, 1870, s. 152-153.

³³⁶ Ibid, s. 161.

³³⁷ Koht(1926), s. 176-177.

begge tilfelle har en mer eller mindre samlet allmue motsatt seg å følge kommisjonens og kongens befaling.

Hendelsene på Vanse bærer preg av å være en organisert aksjon, og må slik sett betegnes som åpen motstand mot matrikkelkommisjonen. Men episoden har også mange av den hverdagslige motsandens kjennetegn som skiller den fra hendelsene i 1661. Selv om motstanden ifølge rapporten var betydelig, ble ingen stilt for retten. Å sabotere statlige påbud og forordninger førte gjerne til anmeldelse for ”ulydighet”.³³⁸ At dette ikke skjedde i denne saken,³³⁹ tyder på at bøndene har veket tilbake før handlingene kunne oppfattes som åpenbart lovstridige. Igjen blir vi minnet på Claus Bjørns påpekning om at bonden på 1700-tallet var påpasselig med å vike unna før motstanden ble oppfattet som straffbar.³⁴⁰ Men det er også mulig at kommisjonen har overdrevet graden av motstand for å rettferdiggjøre at de har avbrutt arbeidet. ”Vrangvilligheten” oppnådde uansett å hindre matrikuleringen. Man får inntrykk av at bøndene på Vanse hadde en god fornemmelse av hvor grensen gikk før myndighetene ville reagere.

Det er påfallende hvor lite matrikkelkommisjonen hadde å stille opp med når den møtte hindringer. På tross av trusler og formaninger var arbeidet helt avhengig av bøndenes samarbeidsvilje. Uten den stoppet arbeidet opp. Det er to hovedgrunner til det:

Den første er at kommisjonens arbeid var ressurskrevende og under tidspress. Kommisjonen bestod av hele embetsverket i distriktet; de samme personene skulle holde ting og utføre alle sine andre embetsplikter. Derfor var det avgjørende at matrikuleringen ikke ble rammet av utsettelse. Og utsettelse var nettopp hva kommisjonen så for seg når den forventet mer vrangvillighet i fremtiden.

For det andre hadde ikke kommisjonen den kunnskap om lokale forhold som krevdes for å kunne etterprøve bøndenes angivelser. I rapporten til von Holstein erkjennes dette:

”Commissionen [er] indtet nyttig [...] om en hver efter eget behag sit gods kand andgive.”³⁴¹

Riktignok kunne de seks lagrettemennene som var utpekt for hvert sogn fungere som en garanti for angivelsenes riktighet. Ifølge rapporten til von Holstein hadde lagrettemennene i

³³⁸ Lode(1978), s. 28.

³³⁹ Jfr. Sommer- og høsttingene på Helvig tingsted: SAK, TBL 45, s. 133b-152a og 215b-224a.

³⁴⁰ Bjørn(1981), s. 103-104.

³⁴¹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen, Wium og Lem til von Holstein, 20. mars, 1722

Vanse påpekt den feilaktige angivelsen fra oppsitterne på Slevedal.³⁴² Men lagrettemenn kunne også være upålitelige. De var selv bønder med samme interesser som deres sambygding, og kommisjonen rapporterer ved andre tilfeller om uvillighet mot å besitte lagretten.³⁴³ Det er langt fra gitt at lagrettemennene har blitt oppfattet som troverdige garantier mot feilaktige angivelser.

Konsekvenser av sabotasjen

Selv om det er vanskelig å finne entydige årsakssammenhenger, kan det være interessant å se forordningen av 19. okt. 1722 i lys av hendelsene våren før. Forordningen var en konsekvens av den manglende framgangen med matrikkelen, og flere av bestemmelsene kan tolkes som reaksjoner på den type utfordringer som kommisjonen i Lister og Mandal hadde møtt.

For det første skjerpes tonen mot den som gir feil opplysninger om gården sin:

”S(k)ulle nogen af almuen imod forhaabning befindes uvillig sig at oplyse sin gaards sande Tilstand eller og overtydes samme vrangeligen at have angivet, da skal saadan have forbrudt sin fæste og bøxel.”³⁴⁴

Hvis man nektet å angi, eller anga gården feil, skulle man altså miste retten til å drive jorda.

Det ble også bestemt at sogneprestene skulle involveres i arbeidet. De skulle delta på matrikkelsamlingen fordi de ”[...]om deres sogner og der i beliggende gaarders tilstand, drift og beskaffenhed best kand være vidende[...]”³⁴⁵ Foruten ”Almuen [...]til en sandfærdig og redelig oplysning at formane”, skulle prestene altså bistå med den lokalkunnskapen kommisjonen trengte for å få sikre opplysninger.

4.3.1 Uriktige angivelser

Da arbeidet endelig kom i gang igjen sommeren 1723, ble det gjennomført uten nevneverdige forsinkelser.³⁴⁶ Denne gangen evnet altså ikke bøndene å oppholde arbeidet, slik de hadde gjort våren 1722.

³⁴² NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen, Wium og Lem til von Holstein, 20. mars, 1722

³⁴³ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 31. juli, 1723.

³⁴⁴ SAK, ALM, Mappe 0278 -03Forordning om matrikkelen av 19. okt, 1722. Post 3.

³⁴⁵ SAK, ALM, Mappe 0278 -03Forordning om matrikkelen av 19. okt, 1722. Post 2.

³⁴⁶ Se kapittel 2.3.4.

Årsaken til dette var kanskje først og fremst at amtmannen hadde valgt å utsette de regulære tingene.³⁴⁷ Dermed var ikke kommisjonen så presset på tiden som den hadde vært sommeren før, og den kunne lettere gjennomføre besiktigelse av gårdene. Åpenbart uriktige angivelser, som på Vanse i 1722 hadde stanset kommisjonens arbeid, kunne nå lettere avsløres. Sammen med de strenge bestemmelsene i den nye forordningen, satte dette bøndene i en mer utsatt posisjon. Det var nå større sjanse for å bli avslørt, og konsekvensene var potensielt dramatiske.

Men det ble fortsatt øvet motstand i form av feilaktige angivelser av gårdenes verdi. På en måte hadde strategien endret seg fra å forhindre matrikuleringen, til å prøve å slippe unna med så små konsekvenser som mulig. Uriktige angivelser er hverdagslig motstand etter James Scott definisjon³⁴⁸, fordi det er handlinger som foregår i det skjulte, bak ryggen på myndighetene. Dette gjør også at denne formen for motstand kan være vanskelig å fange opp for historikerne i ettertid. De berettende kildene i korrespondansen er interessante, men må leses med kritisk blikk.

Ifølge amtmann Resen ble denne typen motstand etter hvert overvunnet av matrikkelkommisjonens overtalelseskunst som overbeviste bøndene om den nye matrikkelens rimelighet. I en rapport til matrikkeldirektørene 31. juli, 1723 kunne han fortelle at hele Mandals amt var ferdig skyldsatt. Han forsikret om at både kongens og bøndenes interesser var blitt ivaretatt, før han fortsatte:

”Vel har Vj J begyndelsen helst paa adskillige stæder funden temmelig modstand og opsetsighed hos almuen og nogen uvillighed till at besidde Laugrettit. Men saa snaert hafde Vj ikke demonstrerit dem kongens Rætfærdige og Naadige øyemerke (hensyn) til een proportionerit ligheed, og viist dem voris omgangsmaade formedels jo førende sig derudj med saadan nidkierheed, at den Eene, Særdelis de af Laugrettid, Conterede med den anden i at fiscalisere over dend mindste tønne Sæd og føde af Creature sampt anden omstændighed som blev forsvegen.”³⁴⁹

Denne fortellingen må sies å være ganske tendensiøs. Ønsket om å fremstille kommisjonens arbeid som vellykket er tydelig. Den enigheten som beskrives, at bøndene nærmest har kappes om å få skattlagt sine eiendeler, er helt åpenbart overdrevet; en slik harmoni har helt sikkert ikke funnet sted. Samtidig kan det ikke utelukkes at også den opprinnelige motstanden som

³⁴⁷ SAK, ALM, Kopibok nr. 10: s. 44-45. Resen til lensmennene i Mandals amt. 25. juni, 1723. Tingene ble holdt uten amtmann, sorenskriver eller fogd til stede. Kongens forordninger ble lest opp og brev ble tinglyst, men i praksis ble alle saker utsatt inntil videre. Se kapittel 2.3.4.

³⁴⁸ Se kapittel 1.5; Scott(1985), s. 25, 29. Se også Linde(2000), s. 142.

³⁴⁹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 31. juli. 1723.

beskrives er overdrevet. Resens fremstilling gir hans kommisjon æren for å ha løst et problem. Jo alvorligere problemet synes, jo dyktigere fremstår kommisjonen. I det hele tatt viser denne rapporten hvor vaktsom man må være mot å ta innholdet i denne typen embetskorrespondanse på ordet. Andre rapporter viser det samme mønsteret. Kommisjonen har i begynnelsen møtt motstand, men denne har opphørt og allmuen har blitt skamfull over sin oppførsel når man har sett den lettelsen man blir tildelt.³⁵⁰

Denne generelle fortellingen om overvunnet motstand er av og til supplert med eksempler som kan vise noe om hvordan motstanden har artet seg. En bonde i Tveit som hadde blitt avslørt i å angi gården for lavt, skyldte på drukkenskap for sitt svik. En bonde i Hægebostad korrigerer selv sin angivelse da han ble truet med besiktigelse av gården. Begge fikk lave pengebøter.³⁵¹ Motstanden har vært til stede, men bøndene har forsøkt å vike tilbake før den ble oppfattet som straffbar. Igjen er dette typiske trekk ved hverdagslig motstand slik f. eks. James Scott og Claus Bjørn beskriver det.³⁵² Amtmann Resen tegner av denne situasjonen et bilde av en allmue som kan være vrang, men som angrer sin oppsetsighet når den blir snakket til rette av sin øvrighet. Liksom barn gir de ikke bare etter for straff, men også for formanende omsorg. Resen beskriver interaksjonen mellom allmue og øvrighet nøyaktig slik øvrighetens standsideologi fremstilte den.³⁵³

Et helt annet bilde får vi fra en annen rapport til matrikkeldirektørene. Den 12. oktober sendte sognepresten i Oddernes, Lars Wangenstein, en bekymret rapport til matrikkeldirektør von Holstein i København. Han meldte om utstrakt underrapportering av gårdene i flere sogn:

”Det gikk ynkelig og uretfærdig til med angivelsen, thi af det heele Ivelands Sogn i Efgie Præstegield[...]var ingen gaard, en Eniste undtagen, som Rettelig angav sin fødning, io maa skee icke angav den 4de deel af de Creature paa gaarden[...]”³⁵⁴

Han gir noen eksempler: Lersland gård i Iveland oppgav å holde syv kyr og noen få får. Han kan ikke huske om de oppgav noen hest. Senere hadde han fått rede på at på denne gården var det over 50 kyr, fire hester og mangfoldige geiter. En gård i Hægeland oppgav å holde 7 sauer og to geiter, mens de i virkeligheten holdt over 20 kyr og mange sauer og geiter. De fleste gårdene ble dessuten satt i svakt land, selv om de burde bli satt i beste land og fått skylden

³⁵⁰ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 23. nov. 1723.

³⁵¹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 31. juli. 1723.

³⁵² Bjørn(1981), s. 103-104.

³⁵³ Jfr kapittel 3.1.1.

³⁵⁴ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Kopi av Lars Wangenstein til von Holstein, 12. okt. 1723.

økt. Wangensteen antyder også at lagrettemennene brøt sin ed og bidro til det omfattende bedraget.³⁵⁵

Beskrivelsene til amtmannen og sognepresten er ikke helt uten likheter. Både Resens og Wangensteens beskrivelse gir et inntrykk av at motstanden går ut på å få satt gårdene i urettmessig lav skyld. Den mer åpne motstanden som året før hadde lyktes i å hindre at matrikuleringen fant sted, ser sommeren 1723 ut til å være erstattet av en strategi som søkte å minimere skadene ved den nye matrikkelen.

Men Wangensteen gir et helt annet bilde av både omfanget av motstanden, og allmuens holdning. I hele sogn er gårdene kanskje bare angitt til en fjerdedel av verdien. Dessuten har bøndene kommet unna med det; Wangensteen leverte sin rapport i oktober, flere måneder etter at matrikuleringen fant sted. Den falske angivelsen hadde vært mulig bl.a. på grunn av at lagrettemennene svor falskt og hjalp til med sviket. Wangensteen forteller ikke om en allmue som lar seg tale til rette av en mild øvrighet. Tvert imot: ”Jeg synes at Straff og Streng Inquisition vil paafølge, thi ellers skulde falskhed hafve overhaanden”³⁵⁶

Hvor troverdig er Lars Wangensteens beretning? Saken verserte mellom matrikkeldirektørene og medlemmene av den lokale kommisjonen i flere måneder. Wangensteen ble utsatt for ganske harde angrep. Han ble beskyldt for å trekke generelle slutninger ut fra enkelttilfeller. Det ble hevdet at han prøvde å innynde seg hos Deichman og von Holstein i tilfelle en bispestol skulle bli ledig. Særlig hans anklage om at kommisjonen hadde unnlatt å fremvise instruksene på matrikkelsamlingen, slik den var pliktig, ble tatt ille opp. Dette ble avvist som løgn.³⁵⁷ Resen innhentet også erklæringer fra alle de andre prestene i amtet om at forretningene hadde foregått etter instruksjonene og uten uenighet i kommisjonen.³⁵⁸ I januar 1724 ble det foretatt en undersøkelse på Lahelle tingsted om saken.³⁵⁹ I korrespondansen

³⁵⁵ Ibid.

³⁵⁶ Ibid.

³⁵⁷ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Løvenstjerne. 30. nov. 1723; Resen til Wangensteen 30. nov. 1723. F. Andersen til Resen. 4. des. 1723; Løvenstjerne til Deichman og Vogt, 3. des. 1723; Løvenstjerne til Deichman og Vogt, 3. des. 1723; Resen til von Holstein. 21. des. 1723;

³⁵⁸ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Claus Brodersen, til hr. Taaen Schive, Magist. Peder Schytte. Hr. Søren Schive, rector Claus Dius Tobiesen og sorenskriveren Sr. Friderich Andersen. 30. nov. 1723; Resen til sekretær Høyer. 21. des. 1723; Resen til von Holstein. 21. des. 1723 Samt NB, Ms. Fol. 125: Friis, prest i Kvinesdal til Resen, 11. des. 1723.

³⁵⁹ SAK, STK, Resolusjonsprotokoll nr. 2, s. 619-620: Memorial fra Løvenstjerne til Lillienpalm. 15. jan. 1724; NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: 4. jan. 1724 ble kommunisert til F. Andersen om ekstrarett på Lahelle tingstue; Resen til Deichman og Vogt. 24. jan. 1724.

omtales den av og til som en ekstrarett, men den ser ikke ut til å ha blitt referert i tingboka eller ekstraretsprotokollene. Matrikkelkommisjonen ser uansett ut til å ha blitt renvasket.³⁶⁰

At kommisjonen ble renvasket, betyr ikke nødvendigvis at Wangensteens anklager var grunnløse. Både matrikkeldirektørene og den lokale kommisjonen hadde interesse av å undergrave hans påstander. Den lokale kommisjonen hadde selvfølgelig interesse i å avvise påstander om at den hadde gjort en dårlig jobb og til og med unnlatt å følge klare instruksjoner. Direktørene måtte forsvare matrikkelen mot sterke motkrefter i sentralmyndighetene. Påstander om omfattende feil i skattegrunnlaget kunne fungere som våpen i motstanderens hender.³⁶¹

Likevel hefter det usikkerhet om Wangensteens troverdighet. Han ser ut til å ha stått ganske alene om sine anklager. Han hadde også en konfliktfylt historie med både amtmannen og sine sognebarn. I desember 1722 hadde han bedt amtmann Resen om hjelp i en konflikt med bøndene i Hægeland. De hadde nektet å skyss smørtienden til ham, slik at han måtte leie hester for å frakte den selv.³⁶² Resen sa han ikke kunne hjelpe, og ba ham stevne dem inn for neste ting.³⁶³ Også tidligere hadde Wangenstein bedt Resen om hjelp i en konflikt med bønder på Møvig, Lund og Hortemo.³⁶⁴ Og i januar 1724 ble han selv anklaget og stevnet for ulovlig hugst i Oddernes kongsgårds skog.³⁶⁵ Dette var etter at hele affæren med matrikkelkommisjonen var over, og kan muligens sees på som en hevnaksjon fra Resen og stiftamtmann Lillienpalms side.

Når det gjelder omfanget av feilaktige angivelser av gårdenes verdi, har vi altså to ganske forskjellige virkelighetsbeskrivelser å forholde oss til. Resen og Løvenstjernes rapporter til matrikkeldirektørene har ganske sikkert skjønnet bildet. Selv om de ga uttrykk for en del motstand i begynnelsen, hevder de at samlingene alltid endte i en harmonisk forening hvor allmuen hadde gitt opp sin motstand og gladelig gav sine sannferdige angivelser. Hvis kommisjonen faktisk har sittet igjen med et slikt inntrykk etter samlingene, var nok det helst

³⁶⁰ NB, Ms. Fol. 125: Holstein til Resen. 15. jan. 1724. Jfr. Kapittel 2.3.5.

³⁶¹ Dette var da også en av mange innvendinger kommisjonen som anbefalte matrikkelens opphevelse hadde. I punkt 6 i rapporten påpekes det at fundamentet for skyldsettingen er usikkert fordi det er basert på muntlige beretninger av bøndene selv. Naboene er heller ikke til å stole på fordi gårdene i Norge ligger spredt og de handler ut fra vennskap, hat og andre pasjoner. Se RA, Rentekammeret, ROA: Kommisjonsrapporten til matrikkelens opphevelse 17. nov. 1724. Post 6. Se også kapittel 2.4.

³⁶² SAK, ALM, Kopibok nr. 9, s. 204-206: Wangenstein til Resen, 16.des. 1722

³⁶³ SAK, ALM, Kopibok nr. 9, s. 206-207. Resen til Wangenstein, 22.des. 1722.

³⁶⁴ SAK, ALM, Kopibok nr. 8, s. 53-55: Wangenstein til Resen. 9. jan. 1721.

³⁶⁵ SAK, ALM, Kopibok nr. 10, s. 82: Resen til lensmann Gunsten Enersen, 24. jan, 1724. Instruks om å innstevne sogneprest L. Wangenstein for ulovlig hugst av åtte favner brenneved

fordi oppsitterne faktisk hadde lyktes i sin forstilling. De må ha ønsket at kommisjonen skulle tro at de snakket sant.

På den annen side virker Lars Wangensteens beskrivelse av omfattende og systematiske undersøkelser som en overdrivelse. Man får et inntrykk av at presten svartmaler der hvor amtmanden skjønmaler. Derfor vil det være interessant å undersøke noen mer kvantifiserbare kilder.

4.3.3 Hvor store var avvikene?

Skyldsettingen og opplysningene den var basert på ble ført inn i såkalte eksaminasjonsprotokoller.³⁶⁶ Det dreier seg om gårdens utsæd og antall dyr, samt en rekke andre forhold som beliggenhet, skog, fiskemuligheter osv. Noen av disse opplysningene kan sjekkes mot samtidig skiftemateriale. Skiftene gir ikke opplysninger om hvor mye korn som kunne såes på en gård, men de gir nøyaktig informasjon om dyrehold. Vi kan derfor kontrollere oppgavene om antall dyr i matrikkelen der hvor det foreligger relativt samtidige skifter. Jeg har dessuten sammenlignet angivelsene med den gamle matrikkelen fra 1668 for å se om det er store forskjeller i oppgavene i de to matriklene.

Selv om skifteprotokollene gir nøyaktig informasjon om dyrehold, vil sammenligningen likevel være anslag. Den enkelte matrikkelgård svarte ikke nødvendigvis verken til navnegården eller gårdsbruket. Gårdsstrukturen på Agder var særlig preget av bruksdeling, slik at hver matrikkelgård ofte hadde to eller flere oppsittere, ofte opp til fem eller seks.³⁶⁷ For å kunne sammenligne, må vi derfor ofte sammenstille skifter fra flere bruksenheter på hver matrikkelgård. Sammenligningsgrunnlaget blir derfor et beregnet tall, ikke en absolutt fasit. Det vil likevel for en del gårder være mulig å komme fram til godt begrunnede antagelser. Jeg har forsøkt å få med gårder av ulik størrelse og beliggenhet i utvalget for å avdekke eventuelle forskjeller i avvik.

Jeg har undersøkt gårder fra to sogn, Tveit og Nes. Valget av sogn har for det første vært bestemt av skiftematerialet. Det hadde vært interessant å undersøke Iveland, hvor det ifølge sogneprest Wangenstein var så store unndragelser. Men skiftematerialet fra Vestre

³⁶⁶ Se kapittel 2.1.

³⁶⁷ I Lister og Mandal var det i 1723 til sammen 2058 matrikkelgårder og 4992 bruksenheter, eller 242 bruk pr 100 matrikkelgårder. Dette var sammen med Nedenes den høyeste bruksfrekvensen pr. matrikkelgård i landet. Se Holmsen, Andreas: *Gård, skatt og matrikkel*, Universitetsforlaget, 1979, s. 188-194, 238.

Råbygdelaget, som Iveland tilhørte, er mangelfullt pga en brann på skrivergården i 1792.³⁶⁸ For det andre har jeg valgt sogn hvor det finnes bygdebøker som var egnet til å hjelpe med å finne fram til materialet. Særlig for Tveits vedkommende, har jeg hatt stor hjelp av bygdeboka. Jeg har også valgt to sogn som skiller seg fra hverandre når det gjelder naturlige forutsetninger for jordbruk, siden det kan være med på å forklare forskjeller i avvikene mellom sognene. I 1743 beskrev fogden Anders Tostrup Nes sogn som ”steenagtig og ujævnt” med ”mer eng end agerland”, mens Tveit beskrives som ”Smukt af situasjon; temmelig got med avling, meere ager end england”³⁶⁹

Tveit

Av de 41 matrikkelgårdene i Tveit fikk 12 gårder skylden forhøyet i 1723-matrikkelen i forhold til 1668. 9 gårder fikk skylden redusert. For 20 gårder ble skylden uendret. I tillegg ble tre nye plasser skyldsatt for seg.³⁷⁰

Den gamle samlede skylden for Tveit sogn var i 1668 109 1/4 hud. Den samlede forhøyelsen i 1723-matrikkelen var på 7 huder. Reduksjonen var på 4,5 hud, 1 1/5 engelsk.³⁷¹ Økningen for sognet totalt var altså på 2,4 huder eller ca 2, 25 %. Når nymatrikuleringen førte til så beskjedne økninger, tyder det på at det lokale embetsverket i liten grad utfordret allmuens angivelser. Det virker ikke som om embetsverket har bestrebet seg på å få skylden så høy som mulig. Dette er et poeng som vil bli utdypet i neste kapittel.

Angivelsene av hvor mye korn som kan såes i sognet økte fra 219 tønner i 1668 til 315,5 i 1723, eller med ca 40 %. Angivelsene av antall dyr gårdene i Tveit kunne fø, gikk derimot ned. Mens det var ca. like mange hester (68 mot 68 1/2), og en liten nedgang i småfe (850 i 1668 mot 843 i 1723), var nedgangen i antall kyr markant. Det samlede oppgitte antallet i 1668-matrikkelen er 659 kyr, mens det i 1723-matrikkelen er 442. Det vil si en nedgang på over 30 %. På alle gårdene bortsett fra tre, er antall kyr lavere i 1723 enn i 1668. Bare på en gård, Nedre Strømme, har antall oppgitte kyr økt (fra 15 i 1668 til 16 i 1723).

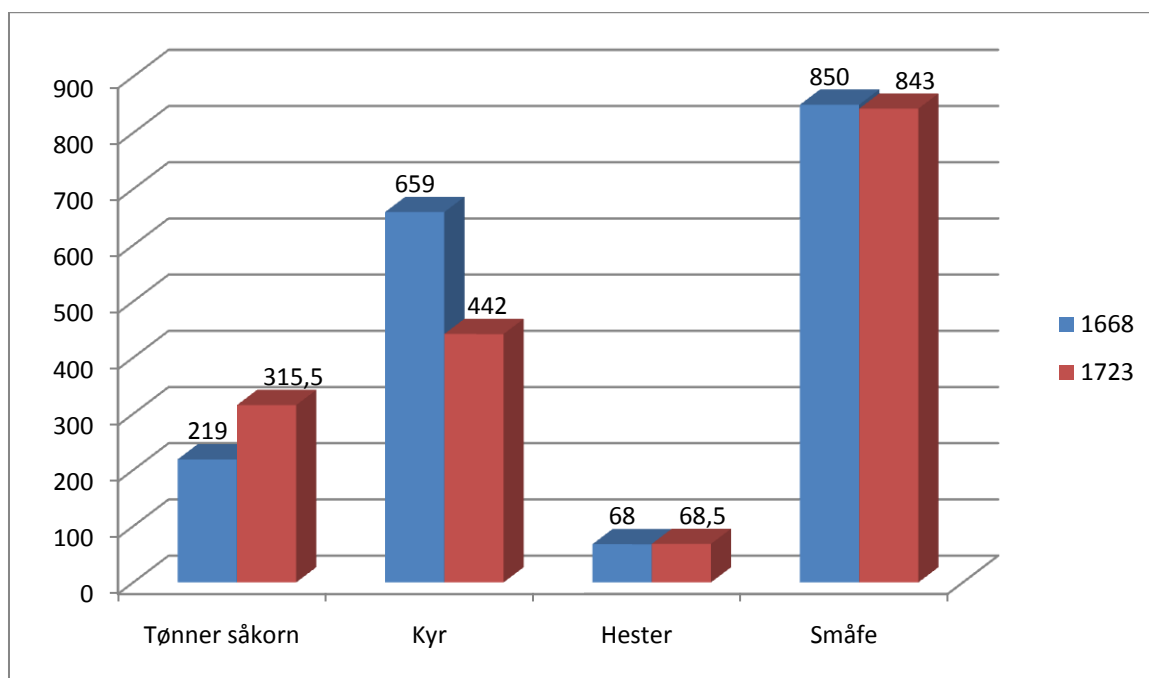
³⁶⁸ Fjermedal, Aslak: *Iveland I. Gards- og ættesoge*, 1955, s. 13.

³⁶⁹ Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli, bind 4, Oslo, 2006, s. 33 og 51.

³⁷⁰ SAK, ALM, Eb – Oppebørsel 0279; Eksaminasjonsprotokoll for Mandal fogderi, 1723

³⁷¹ 1 hud = 12 engelsk. Se NHL, s 100.

Figur 1: Samlede oppgitte tall for såkorn og kreatur i Tveit sogn i 1668 og 1723³⁷²

Tallene kunne tyde på en utvikling i jordbruket i retning av mer korndyrking og mindre dyrehold. Men andre forhold kan også forklare den ulike angivelsen av utsæd i forhold til dyrehold. Det var vanskeligere for bøndene å lure seg unna med lave tall for såkorn. Det lot seg raskt gjøre å konferere sognepresten, som satt med tienderegnskap. Dette var et uttrykkelig formål med å trekke sogneprestene inn i arbeidet med matrikkelen. I forordningen av 19. okt. 1722 heter at ”præsteskabet paa landet saavel for Tiendens som deres egen auvlings skyld om deres sogner og deri beliggende Gaarders tilstand, drift og beskaffenhed være vidende.”³⁷³ Noe annet var det med husdyr som ikke dannet grunnlag for fastsetting av tiende eller andre avgifter. Man må derfor spørre om ikke tallene skjuler en underrapportering av antall dyr gårdene kunne fø.

Oppgavene i 1723-matrikkelen ser jevnt over ut til å være for lave, men avvikene varierer en del mellom gårdene. På noen gårder er det store avvik. Et eksempel er Foss. Gården var delt i to, Østre og Vestre, med henholdsvis tre og to bruk. Samlet er det ført inn i matrikkelen at gården kan fø 32 kyr, 4 hester og 50 småfe. Vi har skifter fra begge brukene på vestre Foss fra henholdsvis 1701 og 1713. De oppgir til sammen 16 kyr, 1 hest og 26 småfe. Fra Østre Foss finnes det skifter fra to bruk fra henholdsvis 1724 og 1727. De oppgir til sammen 25 kyr, 4

³⁷² Kilder: SAK, ALM, Eb – Oppebørsel 0278, 0279: Matrikkel for Mandal fogderi, 1668; og eksaminasjonsprotokoll for Mandal fogderi, 1723.

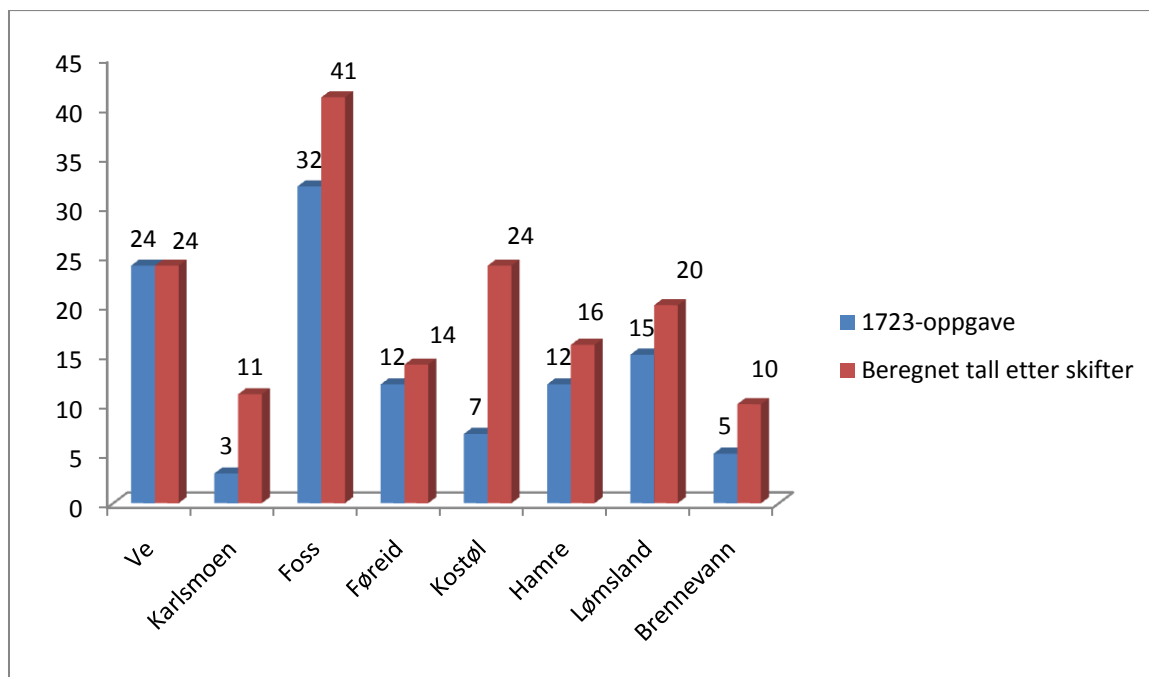
³⁷³ SAK, ALM, Mappe 0278 -03: Forordning om matrikkelen av 19. okt, 1722, post 2.

hester og 43 småfe. Når vi slår sammen disse tallene får vi for Foss samlet 41 kyr, 5 hester og 69 småfe. Tallet for både kyr og småfe i matrikkelen er altså satt altfor lavt.³⁷⁴

Et annet eksempel er den lille gården Brennevann. I matrikkelen er den oppgitt å kunne fø 5 kyr, 1 hest og 10 småfe. I et skifte fra 1729 er det angitt 10 kyr, 1 hest og 18 småfe. Det er dobbelt så mange kyr og nesten dobbelt så mange sauer og geiter som ble oppgitt til matrikkelkommisjonen 6 år tidligere.³⁷⁵

På andre gårder er avvikene mindre. På gårder som Ve, Føreid og Hamre synes oppgavene å være relativt realistiske. Dette kan til dels forklares med gårdenes beliggenhet. De store gårdene sentralt i bygda var lettere å kontrollere for matrikkelkommisjonen enn de små gårdene som lå kronglete til. Selve matrikkelforretningen ble foretatt på Ve. Hit kom oppsitterne fra hele sognet og møtte kommisjonen. Med kommisjonen til stede på gården, var vel mulighetene for å oppgi uriktige tall ganske liten. Hamre, som er nabogården til Ve, og Føreid, en kort rotur over fjorden, lå også lett til for matrikkelkommisjonen.

Tabell 2: Oppgitt og beregnet antall kyr på gårder i Tveit.³⁷⁶

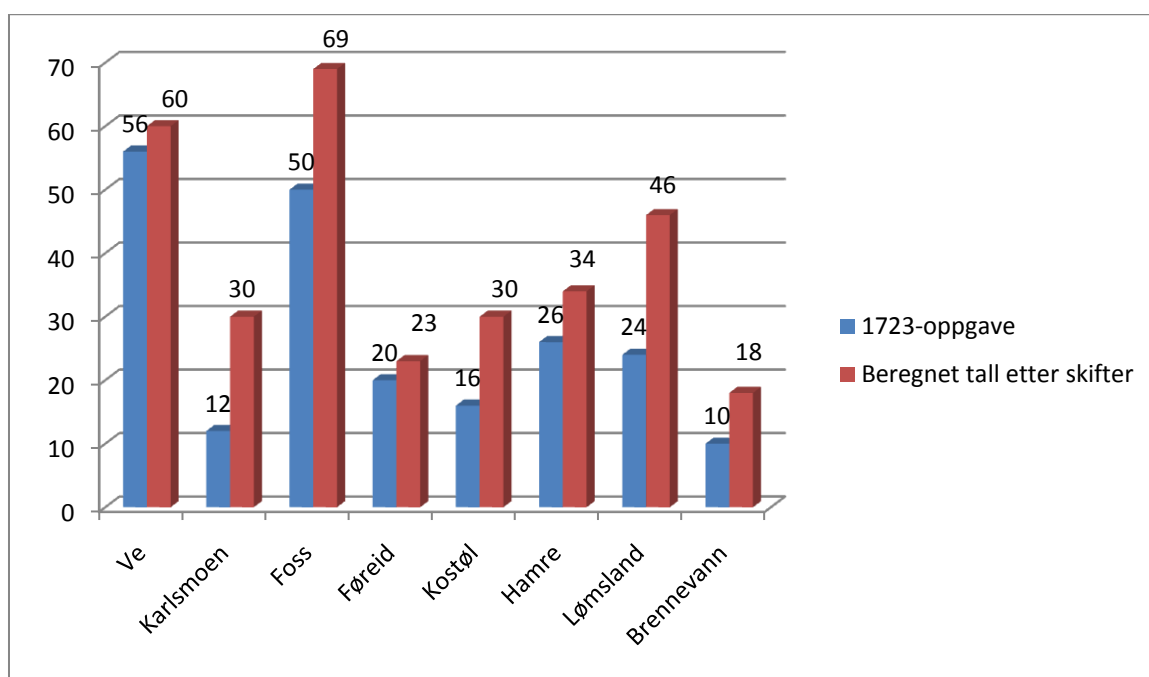

³⁷⁴ Tveite, Johan: *Tveit I. Gårder i Tveit*, Kristiansand, 1973, s. 234-235

³⁷⁵ SAK, Mandal sorenskriveri, skifteprotokoll nr. 6b, s. 840a.

³⁷⁶ Kilder: Tveite(1973), s. 15, 46, 139, 234-235, 424, 439, 495, 545; SAK, Mandal sorenskriveri: skifteprotokoll nr. 6b, s. 840a.

Tabell 3: Oppgitt og beregnet antall småfe på gårder i Tveit.³⁷⁷

Av de gårdene vi har tatt for oss her, kan vi regne oss frem til et anslagsvis tall for hvor stort avvik det er i angivelsene i matrikkelen fra 1723. De åtte gårdene har et oppgitt antall kyr på 110, mens de har et beregnet antall på 160, dvs. et avvik på ca. 45 %. Det oppgitte antall småfe er 214, mens de beregnede tallene er 310, også et avvik på ca 45 %.

Dette er store avvik. Samtidig er det verd å huske at mens antall dyr er oppgitt lavere i 1723 enn i 1668, forholder det seg motsatt med såkorn. De store avvikene blir derfor muligens veid noe opp av dette.

Skyldsettingen i 1723 har ikke økt mye i forhold til 1668. Som nevnt fikk bare 12 gårder økt skyld, mens syv fikk redusert skyld. Det er dog mye som tyder på at tallene for 1668-matrikkelen er for høye, sammenligninger med skifter tyder på det.³⁷⁸ For 1723-matrikkelen synes derimot de oppgitte tallene for dyrehold gjennomgående å være for lave. Det varierer en del mellom gårdene i hvor store avvikene er. Det synes å være et mønster at de store gårdene sentralt i bygda har mindre avvik enn små gårder utenfor allfarvei. Dette kan forklares med at de store gårdene var lett tilgjengelig for matrikkelkommisjonen, og dermed lettere å kontrollere.

³⁷⁷ Kilder: Tveite(1973), s. 15, 46, 139, 234-235, 424, 439, 495, 545; SAK, Mandal sorenskriveri: skifteprotokoll nr. 6b, s. 840a.

³⁷⁸ Tveite(1973), s 46, 87,424,

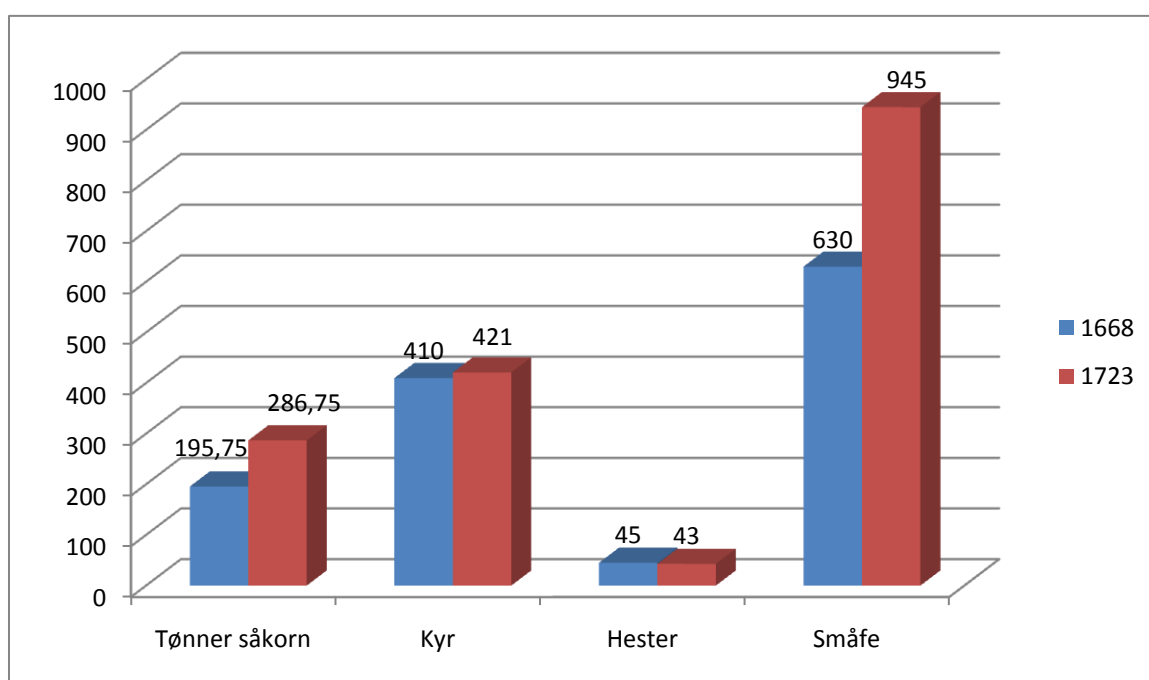
Nes

Når vi beveger oss fra Tveit i øst til Nes i vest ser tallene slik ut: Av sognets 49 matrikkelgårder fikk 21 skylden forhøyet. 11 gårder fikk skylden redusert. For 17 gårder ble skylden uendret. I tillegg ble to nye plasser skyldsatt for seg.³⁷⁹

Den samlede skylden for Nes sogn var i 1668 59,75 huder. Den samlede forhøyelsen i 1723-matrikkelen var på 4, 65 huder. Avtagelsen var på 2,5 huder. Økningen for sognet totalt var altså på 2,15 huder eller i overkant av 4 %.

Angivelsene av hvor mye korn som kan såes i sognet økte i den nye matrikkelen fra 195,75 til 286,75 tønner, eller med ca 44 %. Angivelsene av antall dyr gårdene i Nes kunne fø, gikk opp. Riktig nok ble det oppgitt 2 færre hester (43 mot 45 i 1668), mens det ble angitt noen flere kyr (421 i 1723 mot 410 i 1668). Størst endring var det i angivelsene av småfe, som økte fra 630 i 1668 til 945 i 1723, en økning på 50 %.

Tabell 4: Samlede oppgitte tall for såkorn og kreatur i Nes sogn i 1668 og 1723³⁸⁰

Mens den relative økningen i mengden såkorn mellom Tveit og Nes er ganske lik, er det store forskjeller når det gjelder dyrehold. Skyldes disse forskjellene faktiske forskjeller i

³⁷⁹ Kilde: Eksaminasjonsprotokoll for Lister fogderi, 1723.

³⁸⁰ Kilder: Matrikkel for Lister fogderi, 1668; og eksaminasjonsprotokoll for Lister fogderi, 1723; i SAK, ALM, Eb – Oppebørsel 0278, 0279.

utviklingen av dyreholdet mellom de to sognene, eller skyldes det at underrapporteringen var mindre i Nes enn i Tveit? Igjen kan en undersøkelse av skifter føre oss nærmere et svar.

En av de største gårdene i Nes var Flikka, som hadde fire bruk og en skyld på 4 huder.

Skylden var fordelt på 1 hud pr bruk.³⁸¹ Brukene må altså ha vært omtrent like store.

Kommisjonen foreslo i 1723 å øke skylden med ½ hud, basert på oppgavene fra oppsitterne.

Ifølge matrikkelprotokollen kunne Flikka fø 4 hester, 19 kyr og 40 småfe. Vi har skifter fra 3 av de fire brukene fra henholdsvis 1712, 1718 og 1731. I disse er det oppgitt til sammen 3 hester, 18 kyr og 85 småfe.³⁸² Hvis man justerer tallene til å gjelde for alle fire brukene, blir det 4 hester, 23 kyr og 113 småfe. Dette er et anslag, men det er ingen spesiell grunn til å tro at det skulle være for høyt.³⁸³ Ifølge denne beregningen er angivelsene til matrikelkommisjonen ca. 20 % for lave når det gjelder kyr, og hele 180 % for lave når det gjelder småfe.

Sammen med Flikka var Søyland den største gården i Nes, også den på 4 huder.

Skiftematerialet herfra er tynt, men likevel verd å nevne. Der foreligger skifte fra ett av de fem brukene på gården fra 1719. Dette bruket var skyldsatt til 5 1/3 engelsk, altså i underkant av 1/8 av hele gården.³⁸⁴ Ifølge skiftet fra 1719 var det 1 hest, 5 kyr og 13 småfe på bruket.³⁸⁵ Hele gården ble i 1723 oppgitt å kunne fø 20 kyr, 2 hester og 40 småfe. I 1719 kunne altså et bruk som var verdsatt til 1/8 av gårdens verdi fø 1/4 av kyrne som var oppgitt og 1/3 av småfeet. Det vitner om underrapportering også på Søyland.

Glendrange er i matrikkelprotokollen oppgitt å kunne fø 8 kyr og 20 småfe. For Glendrange finnes det samtidige skifter for to av de tre brukene på gården. Skiftet etter Atlak Torufsen i 1720 forteller at han hadde 1 hest, 4 kyr og 17 småfe.³⁸⁶ I 1725 etterlot Tallak Olson seg 2 kyr og 7 småfe.³⁸⁷ Det blir til sammen 1 hest, 6 kyr og 24 småfe. Når vi regner med også det tredje bruket får vi et anslag på 9 kyr og 36 småfe. Oppgaven for kyr ser ut til å stemme godt, mens oppgavene for småfe er ca. 80 % lavere enn det skiftene indikerer.

³⁸¹ Berg, Kaare S.: *Gards- og slektshistorie for Nes herred, Flekkefjord, 1880-88*. 2:1, s. 21.

³⁸² SAK; Lister sorenskriveri: skifteprotokoll nr. 13, s. 363b; skifteprotokoll nr. 16, s. 72a; skifteprotokoll nr. 22, s. 202b-203a.

³⁸³ Antallet småfe fordeler seg slik på de tre skiftene: 23, 29, 33. Forskjellen gjenspeiler nok utviklingen i tid mellom 1712 og 1731 like mye som en ulikhet i størrelse på de forskjellige brukene. Det synes derfor rimelig å bruke tallene for å beregne et gjennomsnitt på hele gården for året 1723.

³⁸⁴ Bruk nr. 10. Se Berg(1980-88)I, s. 375ff.

³⁸⁵ SAK; Lister sorenskriveri: skifteprotokoll nr. 17, s. 136b.

³⁸⁶ SAK; Lister sorenskriveri: skifteprotokoll nr. 18, s. 25a.

³⁸⁷ SAK; Lister sorenskriveri: skifteprotokoll nr. 19, s. 415a.

Et skifte for det ene av de to brukene på gården Rekevik fra 1735 oppgir at den avdøde Hans Olson Hiort etterlot seg 1 hest, 6 kyr og 17 småfe.³⁸⁸ Bruket hadde i 1668 en skyld på 19 ½ engelsk, dvs. halve gården. Hvis vi dobler tallene ender vi altså med 2 hester, 12 kyr og 34 småfe. I matrikkelprotokollen for 1723 er gården oppgitt å kunne fø 2 hester, 8 kyr og 20 småfe. Igjen ser vi indikasjoner på avvik. Men her må tallene leses med store forbehold, både siden skiftet bare gjelder det ene bruket og siden det er satt opp 12 år etter matrikkelforretningen.

Gården Djupvik bestod i 1723 av 3 like store bruk, hver på 8 eng.³⁸⁹ Ifølge matrikkelprotokollen skulle gården kunne fø 1 hest, 12 kyr og 24 småfe. Fra det ene bruket er det et skifte fra 1735. Der er det oppgitt 1 hest, syv kyr og 23 småfe. De samme forbeholdene gjelder her som for Rekevik. Men tendensen er den samme. Et av brukene kunne fø 2/3 av oppgitte kyr og 23 av 24 oppgitte småfe.

Gården Netland med to bruk var skyldsatt til 1 ½ hud, men ble i 1723 foreslått avtatt med ½ hud. Ifølge matrikkelprotokollen kunne den i 1723 fø 1 hest, 8 kyr og 18 småfe. I 1725 var det skifte etter Taralds Markusson på det ene bruket. Han etterlot seg 5 kyr og 17 småfe.³⁹⁰ For det andre bruket har vi et skifte fra 1734. Peder Gundersen etterlot seg tillegg til en hest, 6 kyr og 17 småfe.³⁹¹ Til sammen for Netland blir det 11 kyr og 34 småfe. Mens angivelsene for kyr ligger noe i underkant av det som er nedtegnet i skiftene, er det igjen relativt store avvik hva angår småfe.

Grunnevik var delt i to like store bruk.³⁹² Gården kunne ifølge matrikkelprotokollen fø en hest, 5 kyr og 12 småfe. I 1719 etterlot Salve Berntsen på det ene bruket 5 kyr, 9 småfe og en hest.³⁹³ Gården kunne derfor anslagsvis fø 10 kyr og 18 småfe.

³⁸⁸ SAK; Lister sorenskriveri: skifteprotokoll nr. 23, s. 552b.

³⁸⁹ Berg(1980-88)2:2, s. 369.

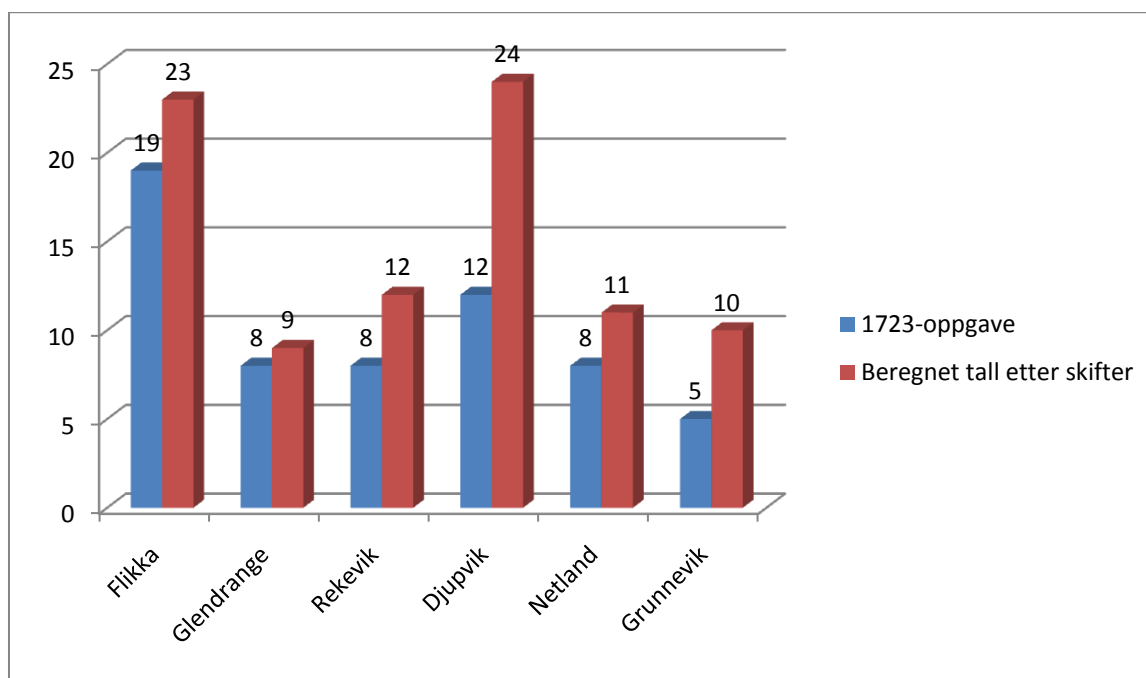
³⁹⁰ SAK; Lister sorenskriveri: skifteprotokoll nr. 19, s. 421a-421b.

³⁹¹ SAK; Lister sorenskriveri: skifteprotokoll nr. 23, s. 424a.

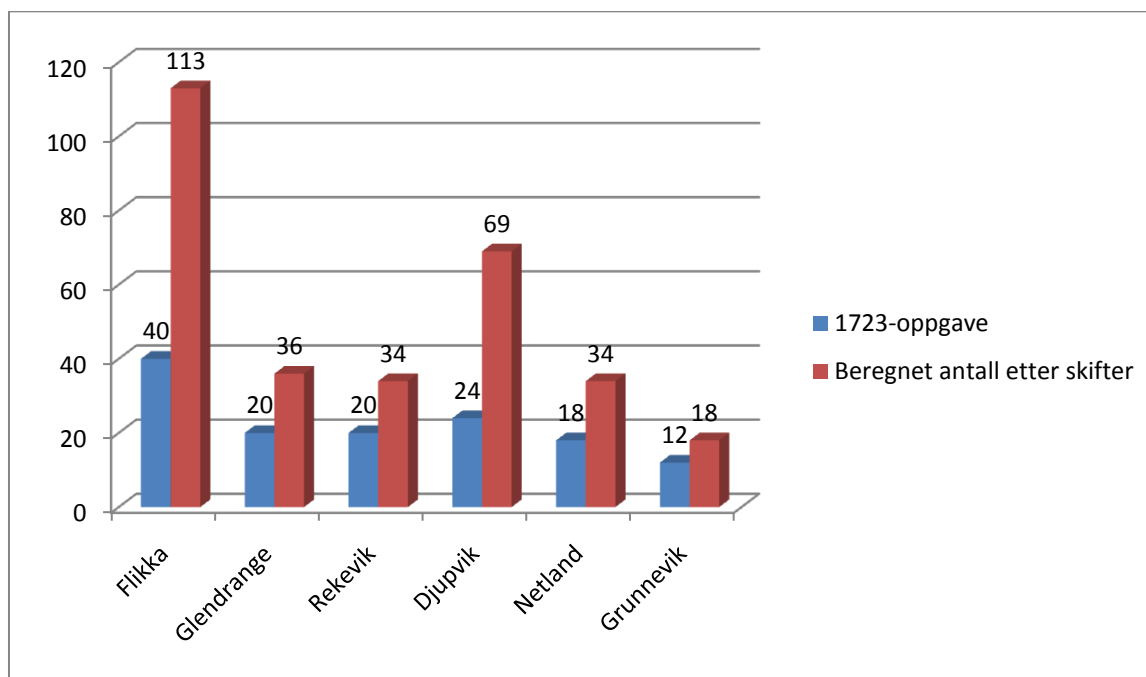
³⁹² Berg(1980-88)2:1, s. 658.

³⁹³ Lister sorenskriveri: skifteprotokoll nr. 17, s. 134a.

Tabell 5: Oppgitt og beregnet antall kyr i Nes³⁹⁴

Tabell 6: Oppgitt og beregnet antall småfe i Nes³⁹⁵

Gårdene i tabellene har et oppgitt antall kyr på 60, mens det beregnede antallet er 89, et avvik på ca. 50 %. Det oppgitte antall småfe er 134, mens de beregnede tallene er 291, et avvik på over 110 %! Det beregnede tallet for Djupvik er antakeligvis for høyt. Hvis vi ser bort fra

³⁹⁴ Kilder: se noter 381-393.

³⁹⁵ Kilder: se noter 381-393-

denne gården blir avvikene for kyr på ca. 35 % og for småfe 100 %. Avviket for småfe er altså stort på tross av at angivelsene i 1723 matrikkelen er betydelig høyere enn i 1668.³⁹⁶

Hvis vi fortsetter å se bort fra Djupvik, ser vi at avvikene på de forskjellige gårdene er relativt like, bortsett fra den store gården Flikka, som skiller seg ut med store avvik på småfe.³⁹⁷ Ulikt de store gårdene i Tveit, var Flikka en heigård som lå langt unna Nes, hvor matrikkelforretningen ble holdt i 1723. Det kan forklare hvorfor avvikene har vært store.

Det er noen forskjeller i tallene for Tveit og Nes. Mens avvikene for Tveit fordeler seg likt mellom kyr og småfe, ca 45 %, så er avvikene for kyr lavere i Nes, mens avvikene for småfe er betydelig høyere. Dette kan reflektere en forskjell i dyrehold mellom de to sognene. Småfehold utgjorde nok en relativt større del av gårdsdriften i Nes enn i Tveit. Felles for begge sognene er likevel at avvikene synes betydelige. Det må tas forbehold med at utvalget er noe begrenset. Likevel tyder denne undersøkelsen på at underslagene var betydelige og utbredt. Ståle Dyrviks antakelse om at avvikene lå innenfor rimelighetens grenser må derfor kanskje revurderes. Det synes heller som om amtmann Resens bekymring var velbegrunnet. Kommisjonen var til liten nytte når ”hver efter eget behag sit gods kand andgive.”³⁹⁸

4.4 Var motstanden organisert?

Motstand i form av å angi gårdene feil til matrikelkommisjonen trengte i prinsippet ikke særlig høy grad av organisering. Det kunne holde at oppsitterne på samme gård ble enige seg imellom om hva de skulle si til kommisjonen. Dette er som nevnt et typisk trekk ved hverdagslig motstand; den er uformell, ofte skjult og søker å oppnå umiddelbare de facto lettelser.³⁹⁹ Men også i disse tilfellene må man anta at om motstanden ikke kan kalles organisert, så var den i hvert fall gjenstand for samtaler og samforstand i deler av allmuen. Folk snakket sammen. Man bør derfor forsøke å gjøre seg noen tanker om hva det ble snakket om, og ikke minst hvor det ble snakket.

Selv om de fleste supplikkene som ble diskutert ovenfor ble sendt inn av enkelte bønder eller oppsitterne på en enkelt gård, ble en av dem sendt inn på vegne av *Gydlands hele allmue*.⁴⁰⁰ Supplikker fra hele allmuen i et sogn er velkjent.⁴⁰¹ At allmuen innad i et sogn kunne samle

³⁹⁶ Se tabell 4.

³⁹⁷ Grunnevik skiller seg også ut med 100 % avvik i antall kyr.

³⁹⁸ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen, Wium og Lem til von Holstein, 20. mars, 1722

³⁹⁹ Scott(1985), s. 33. Se også kapittel 1.5.

⁴⁰⁰ SAK, ALM, Kopibok nr. 10: Den samtlige allmue av Gyland sogn til Resen. 9. aug. 1723.

⁴⁰¹ F. eks Supphellen(1978), s. 173; Sogner(1996), s. 32; Linde(2000), s. 128-129.

seg om felles handling er altså på det rene. Også når det gjelder den ulovlige motstanden, kan man få inntrykk av at bøndene handlet i samforstand. Særlig på samlingen i Vanse i mars 1722 virker det usannsynlig at bøndene handlet uavhengig av hverandre.

Det er rimelig å se på sognet som den geografiske enhet hvor folk hadde den nærmeste kontakten med hverandre. Man skal riktig nok ikke undervurdere mulighetene for kommunikasjon over store geografiske områder, særlig i kystnære strøk,⁴⁰² men sognet kan i en viss forstand sees på som et utvidet nabolag. I dagliglivet møtte man folk fra sitt eget sogn, folkene i sognet møttes hver søndag i kirken. Kirken og kirkebakken som en viktig, om ikke den viktigste, sosiale arena er hevet over tvil.⁴⁰³ Folk i samme sogn kjente hverandre, besøkte hverandre og snakket med hverandre. Kirkebakken og bygda utgjorde viktige uformelle sosiale nettverk.

Det kan i denne forbindelse spørres om kommisjonens avgjørelse om å holde matrikkelsamlingene sognevis, ikke bare for hvert tinglag faktisk gjorde eventuell organisert motstand lettere.⁴⁰⁴ Avgjørelsen ble tatt for at kommisjonen skulle få større nærhet til gårdene, og dermed lettere kunne kontrollere angivelsene.⁴⁰⁵ Men den kan også ha hatt den effekten å legge til rette for felles misnøye og motstand. Martin Linde har påpekt at å organisere bondeprotester var vanskelig av samme grunn som det var vanskelig å kontrollere allmuen; nemlig små spredte bosetninger.⁴⁰⁶ Det kunne være lettere å organisere motstand innenfor det begrensede geografiske og sosiale rom som et sogn utgjorde, enn i et helt tinglag. I så fall kan en avgjørelse tatt for å hindre underslag ha fungert som en forutsetning for motstanden.

Den skjulte samtalen

Det er viktig å unngå en for enkel oppdeling i organisert motstand på den ene siden og individuelle handlinger på den andre. For å forstå hvordan motstanden på matrikkelsamlingene har artet seg i praksis må dette bildet nyanseres. I den forbindelse er James Scotts begrep *the hidden transcript* nyttig. The hidden transkript, som kanskje kan oversettes med den skjulte samtalen, betegner den diskursen blant undersåttene i et klasse- eller standssamfunn som unndrar seg myndighetenes kontroll.⁴⁰⁷ Man kan derfor anta at den

⁴⁰² Sogner(1996), s. 73ff; Sætra(1998).

⁴⁰³ Linde(2000), s. 171.

⁴⁰⁴ Se kapittel 2.3.4.

⁴⁰⁵ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 13. juli. 1723.

⁴⁰⁶ Linde(2000), s. 170.

⁴⁰⁷ "I shall use the term hidden transcript to characterize discourse that takes place "offstage," beyond direct observation by power holders" Scott(1990), s. 1-17. Sitat, s. 4.

skjulte samtalen prinsipielt innebærer en friere meningsutveksling enn den åpne interaksjonen mellom øvrighet og allmue (the public transcript).⁴⁰⁸ Selvsagt vil også den skjulte samtalen (skjult bare for myndighetene) bestemmes av sosiale mekanismer og konformitetspress i lokalmiljøet. Det er ikke snakk om en fri diskurs i en absolutt forstand. Lokale lederskikkelser, personer med ordet i sin makt, vil her som andre steder ofte legge sterke føringer på hva som kan sies og menes. Men konformitetspresset i allmuens skjulte samtale vil ofte bidra til å konsolidere en stemning mot øvrigheten. I forhold til myndighetene utgjør den skjulte samtalen derfor en ”fri” meningsutveksling.

Den skjulte samtalen er selvsagt som oftest usynlig i kildematerialet. Men når den av og til dukker opp, kan det være som et glimt som kaster lys over et større landskap. James Scott påpeker at enkeltutsagn eller handlinger som uttrykker misnøye eller motstand sjelden bare er individuelle handlinger. De kan sees som uttrykk for holdninger som har blitt dannet og artikulert i den felles skjulte samtalen, og slik sett representerer de for historikeren noe mer enn bare seg selv.⁴⁰⁹ Hva folk talte om hjemme hos seg selv, ansikt til ansikt, var ikke ment for, og ble nesten aldri oppfattet av, øvrigheten. Her må vi gripe fatt i de kildene som finnes.

Et eksempel fra Lister

Et glimt av den skjulte samtalen fra vårt område finner vi i tingboka for Lister. Den 1. mai 1730 ble det holdt en ekstrarett på Berg tingsted.⁴¹⁰ Saken gjaldt anklager om ”skanderiske vers og viser” (nidviser) som var laget om ”baade brave folk og gemeene til største fornermelse”. Blandt de som var utsatt for fornærmelser var, foruten vanlige folk i bygda, amtmannen, lensmannen, presten og hans frue og Ole Degn (kirketjeneren). Etter vitnelisten å dømme var versene vel kjent for de fleste. Ca. 50 personer var innkalt som vitner.⁴¹¹

Saken var av stort omfang, den opptar ca. 15 sider i tingboka. Vitnene forteller i tur og orden om verbale krenkelser både av bygdefolk og øvrighet. Saken vitner om den betydning krenkelsen hadde i det sosiale liv på 1700-tallet, noe som er blitt grundig undersøkt tidligere.⁴¹² Øvrigheten har også følt seg krenket av baktalelsen. Saken ble innstevnet av lensmannen, og amtmann Resen var selv til stede. Både amtmannens tilstedeværelse og antall vitner, tyder på at saken ble oppfattet som noe mer enn tilfeldige bemerkninger.

⁴⁰⁸ Om ”the public transcript,” se Kapittel 3.4.1.

⁴⁰⁹ Scott(1990), s. 8.

⁴¹⁰ SAK, TBL nr. 50, s. 292a-299b.

⁴¹¹ SAK, TBL nr. 50, s. 292a-292b.

⁴¹² Sandmo(1992).

Selve innholdet i versene er det vanskelig å få tak på, også hvem som har fremsagt dem.

Typiske vitneutsagn er f. eks:

”Børu Taraldsen hørt vers om Ole Degn, Hans Fridriksen Bringsjord, Madame Schytte (prestefruen), lensmanden Mads Angersmyr og Olouv Goxaas, hver et, at vere Siunget fortalt af een og anden i Bøigden,”⁴¹³

eller

Anne Ommundsdatter Rom veed af 2de vers angl. Schoutbynachten (amtmanden), saa og om Præsten, Mette Nyegaard, Madame Schytte,[...] siunget for hende af een og anden.⁴¹⁴

Det er interessant å bemerke hvor fornærmelsene skal ha funnet sted. Versene har typisk blitt hørt i bryllup, begravelser, på besøk hjemme hos hverandre.⁴¹⁵ Det er de sosiale arenaene hvor øvrigheten ikke er til stede at folk sier sin mening. At tingallmuen eller kirkelyden fremstår som underdanig og kuert, slik man ofte får inntrykk av,⁴¹⁶ bør altså ikke lede til den konklusjon at allmuen var kuert. Allmuens underdanige fremtreden på tinget, for matrikkelkommisjonen eller i supplikker, er ikke et tegn på en tilegnelse av øvrighetens normer, eller på øvrighetens ideologiske hegemoni, men et uttrykk for forskjellen mellom den skjulte samtalen og den åpne interaksjonen mellom allmue og øvrighet.

For så vidt kan baktalelser av denne typen i seg selv ses på som en form for symbolsk motstand.⁴¹⁷ I denne sammenhengen er de likevel viktigere som uttrykk for en bondediskurs hvor en konsensus om motstand kan ha blitt artikulert. Motstand mot både myndighetenes krav og øvrighetens personer har blitt artikulert på sosiale arenaer hvor øvrigheten i liten grad har vært til stede. I slike sammenhenger kan motstand også mot konkrete saker, som matrikuleringen, ha blitt formet. Heller ikke ”individuelle” motstandshandlinger, som å angi en gård for lavt, skjer i et sosialt vakuum. Den skjulte samtalen blant allmuen kan derfor sies å være en kollektiv forutsetning for den hverdagslige motstanden mot myndighetenes krav.

4.5 Konklusjoner

Allmuen i Lister og Mandal har først og fremst søkt å få innflytelse på matrikkelarbeidet gjennom hverdagslig motstand, og gjennom å forhandle med den lokale kommisjonen på matrikkelsamlingene. Motstand mot matrikkelen har i relativt liten grad blitt uttrykt gjennom

⁴¹³ SAK, TBL nr. 50, s. 292b.

⁴¹⁴ SAK, TBL nr. 50, s. 293b

⁴¹⁵ SAK, TBL nr. 50, s. 294b, 298b,

⁴¹⁶ F.eks. Gausdal(2006), s. 113.

⁴¹⁷ Jfr. Scott(1985), s. 25, 29.

supplikkanalen. På sentralt nivå gjør kildesituasjonen at bildet er usikkert, men funnene her tyder på at klager til sentralorganene ikke var utbredt. Ifølge matrikkeldirektør Deichman kom det inn i alt 52 klager fra hele landet. Dette må dog antas å være et minimumstall, fordi Deichman bruker det til å forsvare matrikkelen. Fraværet av supplikker på sentralt nivå kan tyde på at allmuen ikke oppfattet kongen som garantist mot matrikkelens urimelige virkninger, slik sentralmyndighetene ønsket å fremstille supplikkinstitusjonen. Det er heller ingenting som tyder på at det har blitt sendt bondedeputasjoner fra Lister og Mandal til København i forbindelse med matrikkelen.

De skriftlige klagene til matrikelkommisjonen kan tolkes som spor etter de muntlige forhandlingene på matrikkelksamlingene som ikke synes i kildematerialet. De representerer ikke det endelige tallet klager, men den delen av forhandlingene som av ulike grunner har kommet inn i kildematerialet. Dette antyder at det er de lokale matrikkelksamlingene som har vært den viktigste arenaen for interaksjon mellom allmue og øvrighet.

Noen supplikker omhandler ulovlige forhold som ikke hadde noe direkte med matrikkelen å gjøre. F. eks ble mange bøtelagt for manglende festebrev, og ulovlige sager ble avdekket. Matrikuleringen førte til at det lokale embetsverket kom folk tett innpå livet. Det er rimelig å anta at motstanden ikke bare rettet seg mot en ny matrikel som sådan. Selve prosessen, med angivelser, granskninger og undersøkelser må ha vakt misnøye og skepsis.

I det hele tatt synes supplikker å ha blitt benyttet som en siste utvei når andre former for ulovlig motstand hadde mislykkes eller blitt avslørt. Det er ulike former for ulovlig motstanden som er mest fremtredende i kildematerialet. Den ulovlige motstanden tok først form av sabotasje. Det lyktes bøndene i Vanse sogn å stoppe matrikuleringen i 1722 ved å nekte å oppgi sine gårders verdi. Kommisjonen valgte å avbryte arbeidet fordi den antok at den ville bli rammet av utsettelse som følge av motstanden. Episoden på Vanse har karakter av en organisert aksjon, og synes å være et eksempel på åpen motstand. Likevel har episoden mange av den hverdagslige motsandens kjennetegn. Episoden ble ikke påtalt og straffet, noe som kaster tvil over hvor organisert og åpen aksjonen har vært. Den kan likevel sees som en foranledning til forordningen som ble utstedt i oktober 1722. Her ble det truet med strenge straffer for dem som motarbeidet matrikelkommisjonene, og sogneprestene ble trukket inn i arbeidet for å kontrollere angivelsene.

Da matrikkelkommisjonen gjenopptok arbeidet sommeren 1723, hadde den mer tid til rådighet fordi man hadde valgt å utsette de regulære bygdetingene til matrikuleringen var ferdig. Matrikuleringen ble da gjennomført uten nevneverdige forsinkelser, og motstanden kom fra da av først og fremst i form av feilaktige angivelser.

Oppsitternes angivelser av gårdenes verdi synes ofte å ha vært langt i underkant av de reelle forholdene. Sammenligninger med skiftematerialet viser store avvik. Som motstandsstrategi synes dette å ha vært vellykket, tatt i betraktning at den faktiske skyldøkningen ble liten for de flestes vedkommende. Sogneprest Lars Wangensteen påstod at underslagene var omfattende, mens amtmann Resen mente at de var marginale. Selv om Wangensteen nok tok hardt i ved å hevde at mange gårder bare oppga $\frac{1}{4}$ av den reelle verdien, kan det synes som om han var nærmere virkeligheten enn amtmannens beskrivelse. De undersøkte gårdene i Nes synes for eksempel å ha oppgitt under halvparten av småfeet de hadde. Ståle Dyrviks antagelse om at oppgavene lå innenfor rimelighetens grenser må derfor kanskje revurderes.

Selv om den hverdagslige motstanden kjennetegnes av at den ikke krever stor grad av organisering, kan den heller ikke reduseres til bare en rekke individuelle handlinger. Noen hendelser, f. eks. på Vanse i mars 1722, vitner om et felles handlingsmønster blant bøndene som bærer preg av en aksjon. Rapporter om at lagrettemenn så en annen vei når uriktige angivelser ble fremlagt, vitner også i det minste om en inneforstått holdning blant bøndene. Matrikkelen har ganske sikkert blitt diskutert i allmuens uformelle nettverk. I ulike sosiale rom hvor øvrigheten ikke var til stede, kan misnøye ha blitt artikulert og en konsensus om handlingsalternativer ha blitt dannet. En felles oppfatning blant allmuen om at det var legitimt å motarbeide matrikkelkommisjonen, kan være med på å forklare hvorfor avvikene var så store som de synes å ha vært.

5. kapittel: "en ret Melance af frygt og kierlighed"

Det lokale embetsverkets rolle

Mens statens vilje og intensjoner med matrikkelen kom til uttrykk i forordningene og instruksene som utgikk fra sentralmyndighetene,⁴¹⁸ representerte det lokale embetsverket statens evne til å sette denne viljen igjennom; embetsverket var statens instrument i lokalsamfunnet. Men det bør også sees som en selvstendig aktør. Lokale embetsmenn kunne ha egne interesser som virket inn på behandlingen av ulike saker.⁴¹⁹ De kunne også ha en større forståelse for befolkningens situasjon, og derfor fungere som bøndernes talsmenn ovenfor sentralmyndighetene.⁴²⁰ Embetsverket kunne altså ha både sammenfallende og kryssende interesser med både sentralmyndighetene og allmuen.

I dette kapittelet vil jeg argumentere for at det lokale embetsverket på mange måter søkte å begrense de negative konsekvensene av matrikkelen for bønderne. Men det vil også bli forsøkt vist at dette til en viss grad var i embetsmennenes egeninteresse. Det lokale embetsverket så seg tjent med at bøndernes skattebyrde var moderat, og det var derfor et interessefellesskap mellom allmuen og det lokale embetsverket som sto i motsetning til statens behov for økte inntekter. Samtidig måtte den lokale matrikkelkommisjonen vise at den opptrådte i tråd med kongens interesser og befaling, og den var derfor interessert i en vellykket gjennomføring av nymatrikuleringen.

I forskningen har embetsverkets rolle ofte blitt tolket ut fra hvilke interesser det tjente. For venstreorienterte historikere som Halvdan Koht var enevoldsstaten og dens embetsverk et redskap for det framvoksende borgerskapet på 16- og 1700-tallet.⁴²¹ Koht opponerte både mot forestillingen om at embetsverket var en egen, selvstendig samfunnsmakt, og forestillingen om at embetsverket på statens vegne gjennomførte en bondevennlig politikk. Det er en sterk tradisjon i norsk historieskrivning for dette siste synet. Det går en linje fra de konservative historikerne på 1800-tallet til det Kåre Lunden har kalt *Bergensskolen*, hvor embetsverket langt på vei sees på som bondevennlig.⁴²² Kåre Lunden, og delvis også Øystein Rian, har

⁴¹⁸ Kapittel 3.

⁴¹⁹ For et godt eksempel, se Sætra(1984)

⁴²⁰ Lode(1978); Vigrestad(1978).

⁴²¹ Koht(1926), s. 180-189.

⁴²² Rian(1992), s. 126-129; om betegnelsen *Bergensskolen*, se Lunden(1980), s. 93.

derimot vektlagt at det var sterke og langvarige motsetningsforhold mellom allmue og embetsverk.⁴²³

Andre historikere som Gustav Sætra har på mange måter inntatt en mellomposisjon og vektlagt at embetsmennene ofte støttet både borgere og bønder etter hva som tjente deres egne interesser.⁴²⁴ Derfor kan ikke embetsverket reduseres til bare et redskap, verken for borgerskapet eller for statsmakten. Det er denne tanken som er fulgt i dette kapitlet. Embetsverkets reaksjoner på motstanden og dets holdninger til den nye matrikkelen vil analyseres ut fra det som fremstår som dets egne interesser.

Disse interessene måtte balanseres mot kravet om å følge opp kongens ønsker og befaling. Eller det er kanskje riktigere å si at å vise kongen troskap var i seg selv i embetsmennenes interesse. Kongens befaling krevde en ny matrikkel, noe kommisjonen bestrebet seg på å få til. Matrikkelenes gjennomføring forutsatte allmuens samarbeidsvilje, og kommisjonen måtte manøvrere mellom kravene fra sentralmyndighetene på den ene siden, og allmuens motstand mot matrikkelen på den andre. Vi skal se hvordan kommisjonen både benyttet seg av trusler om straff og viste mildhet og omsorg overfor allmuen i bestrebelsene med å få bøndene til å samarbeide med kommisjonen.

På den ene siden var kommisjonen på vakt mot feilaktige angivelser fra bøndene, men den kan også ha hatt forståelse for bøndenes vanskelige økonomiske situasjon. Derfor har kommisjonen, ved å sette en moderat ny skyld, forsøkt å dempe skatteøkningen matrikkelen ville føre til. Samtidig har den opptrådt som bøndenes talsmenn overfor den sentrale matrikkeldireksjonen.

Som vist i kapittel 4 økte kommisjonens arbeid embetsverkets kontrollmuligheter. Ulovlige forhold som ikke hadde noe direkte med matrikkelen å gjøre kunne bli avdekket gjennom besiktigelsene av gårdene. Dette kan ha vært en medvirkende faktor i motstanden mot matrikkelarbeidet. Vi skal se hvordan embetsverket utnyttet disse kontrollmulighetene, men også hvordan den her trådte inn som bøndenes talsmenn.

Etter at matrikkelen hadde falt, oppsto en konflikt mellom sentralmyndighetene og allmuen om hvordan opplysningene i den nye matrikkelen skulle brukes. Rentekammeret mente de nye opplysningene burde inngå som en del av skyldsettingsgrunnlaget i den eksisterende

⁴²³ Lunden(2002); Rian(1992), 136-140

⁴²⁴ Sætra(1984); se ellers diskusjonen i Fiskaa(2009), s. 117-118.

matrikkelen. Bøndene mente derimot at alle opplysningene innhentet i forbindelse med matrikuleringen burde sees bort fra. Også i dette spørsmålet kan vi ane at embetsmennene stilte seg på bøndenes side. Men her opptrer de ikke eksplisitt som bøndenes talsmenn. Snarere velger embetsmennene stilltiende å se bort fra de nye opplysningene inntil sentralmyndighetene griper inn og instruerer embetsverket om å endre praksis.

5.1 Straffereaksjoner mot motstanden

Bak statens krav lå i siste instans alltid trusselen om fysisk makt.⁴²⁵ Hvis andre midler sviktet, kunne staten ty til militær eksekusjon, noe som f. eks. skjedde under stridene om ekstraskattene under den store nordiske krig.⁴²⁶ Dette var en reell trussel som bøndene var klar over. På den annen side er det nok riktig å si at staten ikke *ønsket* å styre med fysisk makt, men gjennom etablerte institusjoner.⁴²⁷ Bruk av fysisk makt satt langt inne, fordi myndighetene ønsket legitimitet for sine krav hos befolkningen. Myndighetene ønsket effektiv kontroll med undersåttene, og det lot seg ofte lettere oppnå gjennom ideologisk påvirkning og trusler om straff enn med militær makt.⁴²⁸

I forbindelse med den nye matrikkelen ville bruken av militære makt sitte langt inne for styresmaktene. For det første var motstanden ikke særlig høylydt, men artet seg først og fremst som skjult motstand. Viktigere er det at det var et sentralt formål med matrikkelen å normalisere skattesystemet i etterkant av krigen og gjenopprette legitimiteten til kongens krav. Unntakstilstanden skulle avløses av normaltilstand og derfor ville trusselen om militærmakt virke mot sin hensikt.

Likevel har vi sett at sentralmyndighetene svarte på motstand med å true med strenge straffereaksjoner. I forordningen av 19. oktober 1722, som kom etter at arbeidet hadde strandet blant annet på en uvillig allmues motstand, ble det advart om at alle som var uvillige til å fortelle sannheten skulle ha forbrutt sin feste og bygsel.⁴²⁹ Generelt forbeholdt kongen

⁴²⁵ Rian(1992), s. 144-145.

⁴²⁶ Vigrestad(1978), s. 110.

⁴²⁷ "Etter 1660 var det politisk og strategisk galskap for København å styre Norge med fysisk makt." Sandvik, Gudmund: *Dømande kommisjonar i Noreg. Ein rettshistorisk studie*, Oslo, 1974, s. 4.

⁴²⁸ Fiskaa(2009), s. 118.

⁴²⁹ SAK, ALM, Mappe 0278 -03: Forordning om matrikkelen av 19. okt, 1722. Post 3. Se også ovenfor i kapittel 4.

seg retten til å ”etter befindende med videre vilkorlig straf at ansee.” enhver som vitnet falskt.⁴³⁰ I prinsippet sto altså alle straffereaksjoner til rådighet.

Dette var generelle bestemmelser. For de lokale matrikkelkommisjonene, som var avhengig av bøndernes samarbeidsvilje, var det lite hensiktsmessig å true med slikt i tide og utide. For Lister og Mandal amts vedkommende er det ingen spor etter at noen skulle ha mistet feste og bygsel. Straffereaksjonene ser ut til å ha begrenset seg til bøter som den lokale kommisjonen påla der og da.

Kommisjonen var svært bevisst på hvilken pedagogisk effekt bøteleggingen kunne ha. Trusselen om straff skulle virke avskrekkende fra å underrapportere om gårdenes tilstand, men kommisjonen har også vært bevisst på at *lave* bøter ville gjøre allmuen velvillig stemt og dermed samarbeidsvillig. I sine rapporter til den sentrale matrikkeldireksjonen forklarer amtmann Resen ofte hvorfor bøkene er så lave. En mann i Tveit ble kun ilagt en liten bot fordi man ikke ville forårsake mannens ruin, og fordi forseelsen ikke var så stor. En mann i Hægebostad fikk kun 1 rd i bot fordi han korrigerste seg selv når han ble presset.⁴³¹ Kommisjonen ba noen ganger på bøndernes vegne eksplisitt sine overordnede om ikke å bruke de strengeste straffene. Den lovet Erik Ormestad å be for ham ovenfor de høye herrer så han ”med een taalelig pengemulct maatte blive forskaaned i den sted hand ellers hafde forbrudt sit odelsgods [...] effter kongl. allernaadi. Forordning.”⁴³²

Det er en dynamikk i kommisjonens fremgangsmåte som effektivt manifesterer øvrighetens myndighet. Først blir en straff tildelt ulydige undersåtter. I neste vending blir øvrighetens omsorg bevist ved at straffen blir gjort mildere enn man kunne forvente. Amtmannen var tydelig fornøyd med strategiens gode virkninger. Han skriver til matrikkeldireksjonen:

”[D]enne moderation har virket een Ret fornøyelig Melance (kombinasjon) af frygt og kierlighed som icke er uden nøtte. Huorfor vi og formoder her udi at finde de høytærede herrers gode Approbation.”⁴³³

Bøkene gikk til sognets fattige, ikke til statskassen.⁴³⁴ Bøter for underrapportering har altså ikke blitt brukt som en inntektskilde for staten, men hatt som formål å anspore til riktige angivelser. Det er for øvrig kanskje derfor bøkene ikke er tatt med i fogderegnskapene, noe

⁴³⁰ SAK, ALM, Mappe 0278 -03: Forordning om matrikkelen av 19. okt, 1722. Post 3.

⁴³¹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 31. juli. 1723.

⁴³² NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 10. nov. 1723.

⁴³³ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 31. juli. 1723.

⁴³⁴ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 31. juli. 1723; Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt, 10. nov. 1723.

som gjør det vanskelig å si noe om omfanget av bøteleggingen. Vi kan bare vite noe om de bøtene som blir omtalt i kommisjonens rapporter.

Det synes å være en forskjell i tonen fra sentralmyndighetene som truer med strenge straffer, både fra Gud og konge, og det lokale embetsverkets nyanserte fremgangsmåte. De moderate straffereaksjonene fra kommisjonen kan sees på som et uttrykk for en erfaring med hva som skulle til for å få allmuen til å spille på lag. Denne erfaringen hadde de lokale embetsmennene tilegnet seg igjennom bygdetingene, åstedsgranskingene, skifteoppgjørene - kort sagt den jevne omgangen med lokalbefolkningen. Matrikkelsamlingene lignet på mange måter på tingsamlinger – der var skriver, fogd og amtmann samt lagrette og allmue. Det var en arena for interaksjon mellom øvrighet og allmue som var velkjent for alle parter.

5.2 Kommisjonen som bøndenes talsmenn

I spørsmål om skyldsetting av gårdene opptrådte kommisjonen ofte eksplisitt som bøndenes forsvarere ovenfor sentralmyndighetenes krav. Vi har sett at skyldøkningen i forhold til 1668-matrikkelen var liten,⁴³⁵ og dette ser ut til å ha vært bevisst fra kommisjonens side. I rapporten kommisjonen sendte til matrikkeldireksjonen 31. juli 1723, påpekes det at de for flere gårder har satt skylden lavere enn den strengt tatt burde vært. Dette begrunnes med at den planlagte omregningen til den nye skyldenheten hartkorn i seg selv ville øke skattene, fordi 1 hud skulle omregnes til 1 tønne, 2 skippund hartkorn.⁴³⁶ Omregningsmåten var bestemt av matrikkeldireksjonen ut fra et ønske om å øke kongens inntekter.⁴³⁷ Amtmann Resen henviser til kongens forsikring om at matrikkelen ikke skulle øke skattebyrdene:

...saa som deres May^t. allernaad. har forsikret almuen at de ikke med forhøyelse af skatten skulle besverges og derfor [har vi] ladet det blive staaende der vel kunde taalt nogen forhøyelse af huudetallet J proportion af det der ventes ved reductionen (til hartkorn), thi ellers kunde vj vel vundet nogle hundrede huder om hver huud var bleven reduceret til een tønne hartkorn.⁴³⁸

Kommisjonen fungerte altså som talsmenn for bøndenes interesser, og den brukte kongens egne ord som argument. Flere ganger uttrykker kommisjonen bekymring for at bøndenes byrder skal bli for tunge. Omregningen til hartkorn ville gjøre skattene ” utaalelig for allmuen”⁴³⁹, ”mange pladser [kunde ikke] taale at svare og skylde” så mye⁴⁴⁰ og kommisjonen

⁴³⁵ Kapittel 4.

⁴³⁶ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 31. juli. 1723. Se også kapittel 2.

⁴³⁷ Se kapittel 2.1.

⁴³⁸ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt. 31. juli. 1723.

⁴³⁹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt, 13. juli, 1723.

har måttet forsikre seg om at ”amptet kand taale det (skattebyrdene)”.⁴⁴¹ Siden matrikkelen senere falt og omregningen til hartkorn aldri ble innført, betyr det at selv om den nye skyldsettingen ble tatt inn i den gjeldende matrikkelen, ble gårdenes skyld ofte lavere enn den fra myndighetenes synspunkt burde vært.

Det har dog ikke vært snakk om at kommisjonen har godtatt omfattende avvik i skyldsettingen. I en spesifikasjon fra 16. juli, 1723 til rektoren i Topdal (som hadde deltatt på matrikkelforretningen i Tveit) økte kommisjonen skylden på flere gårder i forhold til hva som hadde blitt bestemt på matrikkelforretningen drøye to uker tidligere. Den opprinnelige lave skyldsettingen var begrunnet med konsekvensene av omregningen til hartkorn, men kommisjonen mente i ettertid åpenbart at den av og til hadde tatt for hardt i. 11 gårder fikk skylden økt i denne spesifikasjonen, mens en fikk den redusert i forhold til matrikkelforretningen.⁴⁴²

Likevel er det mye som tyder på at det lokale embetsverket hadde større innblikk i og forståelse for bøndenes materielle situasjon enn de sentrale styresmaktene. Det viser også eksempler fra annen forskning. I konfliktene om ekstraskattene under den store nordiske krig fikk bøndene støtte for sine krav av det lokale embetsverket, bl.a. stiftamtmanden i Bergen.⁴⁴³ De lokale embetsmennene hadde forståelse for at man ikke kunne utrede nye skatter fra en allerede hardt presset allmue.⁴⁴⁴ Knut Dørum har vist at det lokale embetsverket (i form av en kommisjon bestående av bl.a. stiftamtmand og amtmenn) på 1780- og 90-tallet frarådet bruk av tvangsmidler i striden mellom Bernt Anker og kullbøndene ved Moss jernverk. Kommisjonen advarte f. eks mot tvangshogst i de motvilliges skoger, selv om lovverket åpnet for det. Dørum mener at amtmennene og fogden inntok en meglerrolle og til dels ga støtte til de motvillige bøndene for å finne en varig løsning på konflikten.⁴⁴⁵

Et lignende bilde tegner seg for matrikuleringsarbeidet i Lister og Mandal. Den lokale matrikelkommisjonen satte gårdenes skyld lavere enn den strengt tatt kunne ha gjort, og begrunnet dette med bekymring for at bøndene skulle bli overbebyrdet, og med kongens løfter om at byrdene ikke skulle økes.

⁴⁴⁰ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt, 8 sept. 1723.

⁴⁴¹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen og Løvenstjerne til Deichman og Vogt, 21. sept, 1723.

⁴⁴² NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Kommisjonen til rektoren i Topdal. 16. juli. 1723.

⁴⁴³ Vigrestad(1978), s. 111.

⁴⁴⁴ Lode(1978), s. 99.

⁴⁴⁵ Dørum(2006), s. 414-420.

Men dette bør ikke tolkes som et uttrykk for et rørende samhold mellom bønder og embetsmenn. Noen særlig sympati for bøndene blant embetsmennene får man ikke inntrykk av. Tvert imot, embetsmennene betviler bøndenes rettskaffenhet⁴⁴⁶, finner dem ubehøvlede og udannede når de drikker og banner på tingen,⁴⁴⁷ og klager på at de baktaler øvrigheten.⁴⁴⁸ At allmuen betraktes som løgnaktig og svikefull kommer tydelig til uttrykk i et brev fra amtmann Resen til sorenskriver Iver Lem i forbindelse med en søknad om skattefritak som hadde vært oppe på sommertingen i Farsund i 1723. Amtmannen beklager seg over at han finner

”...folck saa ubillige at de gjerne vil kaldes Troe undersaater og vil sidde under saa Naadig een konges beskiermelse, mens disto være derhos søger paa alle optenkelig Maader uden Skatte og ringeste Afgifte at berige sig selv og besnilde (bedra) Kongen den rettighed hannem af Gud i himmelen er forundet.”⁴⁴⁹

Det var ikke vanskelig å få et par menn eller flere til å sverge falskt, skriver Resen. Allmuens løgnaktighet antar ifølge amtmannen bibelske proporsjoner. Brevet avslutter med følgende betraktning:

”...det skeer altfor vist at mange er saa ugudelige med een fuld Næse at Svære sig fanden i vold hvor udover Gud i himmelen særdelis haver straffet os her i Lister Lehn med mange afsindige sampt med den onde Sot som ieg troer kommer alt af deris ugudelighed.”⁴⁵⁰

Beskrivelsen synes å gjelde undersåttene i alminnelighet, og ikke bare den ene bonden som saken gjaldt; Resen skriver at ”*folck* er ubillige” og ”*mange* er saa ugudelige”. Brevet er skrevet i februar 1724, med matrikkelarbeidet friskt i minne. Det ville altså være feilaktig å tolke den lokale matrikkelkommisjonens bekymring for økt skattetrykk som et uttrykk for sympatisk velvilje ovenfor bøndene. Dette sammenfaller med det Knut Dørum viser, at embetsverket ga bøndene innrømmelser uten at dette innbar noen egentlig sympati for deres sak.⁴⁵¹

Det vi ser er et embetsverk som på tross av at det mente det forsvarte kongens interesser, og på tross av at det næret både skepsis og forakt for allmuen, like fullt på mange måter forsvarte allmuens interesser. Hvordan kan det forklares?

⁴⁴⁶ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til sorenskriver Iver Lem. 20. feb. 1722.

⁴⁴⁷ SAK, ALM, Kopibok nr. 10, s. 85-87: Resen til fogden Niels Tostrup, 5. feb. 1724

⁴⁴⁸ SAK, ALM, Kopibok nr. 10, s. 103: Resen til Tostrup 24. mars, 1724.

⁴⁴⁹ SAK, ALM, Kopibok nr. 10, s. 94-95: Resen til sorenskriver Iver Lem, 26. feb. 1724.

⁴⁵⁰ *ibid.*

⁴⁵¹ Dørum(2006), s. 420.

5.3 Årsaker til det lokale embetsverkets fremgangsmåte

Den kanskje viktigste årsaken til at det lokale embetsverket jobbet for å begrense bøndernes skattebyrde, var at embetsverket selv hadde interesse av å holde disse byrdene nede.

Embetsmennene fikk store deler av sine inntekter direkte fra bondebefolkningen i form av forskjellige avgifter, og var derfor avhengige av betalingsdyktige bønder. Sogneprester og sorenskrivere fikk sportler for embetshandlinger, som bryllup, gravferd, skifter og auksjoner, og også andre embetsmenn, som amtmenn og fogder, hadde sportelinntekter. Særlig prestene hadde direkte jordegodsinntekter, mens andre embetsmenn, som amtmann og fogd hadde direkte inntekter fra bøndene i form av amtmannstoll og fogdetoll. Dessuten var det vanlig å ta imot betaling under bordet for å utøve embetshandlinger og kanskje se bort fra lovens bokstav. Dette var et system som innbød til korrupsjon og overgangen mellom sportler og bestikkelser var ofte glidende.⁴⁵² Til tross for dette, eller kanskje på grunn av det, bedyret man gjerne sin respekt for loven. Amtmann Resen gikk så langt som å si at en heller ville være en bonde enn en utro amtmann.⁴⁵³

De direkte gasjene embetsmennene fikk fra kongen var ofte for lave til at de kunne leve standsmessig av dem alene. Dette var tilfelle for amtmann Resen i Lister og Mandal som hadde en gasje på 390 rdl. i året, noe som var svært lavt.⁴⁵⁴ Øystein Rian skriver at når en amtmann fikk så lite som 500 rdr av kongen i året, var det altfor lite til å leve av.⁴⁵⁵ Derfor var de uvisse inntektene fra lokalbefolkningen en helt avgjørende del av totalinntektene. Bare amtmannstollen i Lister og Mandal ble beregnet til ca. 190 rdr, altså halvparten av den faste gasjen.⁴⁵⁶ I et fattig område som Lister og Mandal ville høye skatter for bøndene enda lettere gjøre dem ute av stand, eller uvillige til å betale embetsmennene for deres tjenester.

Bekymring for egen økonomi går som en rød tråd igjennom korrespondansen fra amtmann Resen til sine overordnede. I følge ham selv levde han kummerlig. ”Amtet er av saadan Ringhed at ieg icke kand subsistere,” skrev han til matrikkeldirektørene 19. august 1721.⁴⁵⁷ Han var bekymret for kostnadene han ville få med matrikuleringen og ba om å få utbetalt tilgodehavende gasje. Hvis ikke ville han ikke kunne gjennomføre arbeidet for mangel på

⁴⁵² Rian(2003b), s. 90-93, 108-110.

⁴⁵³ SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 30b-31a: Resen til Rentekammeret, 11. april, 1724.

⁴⁵⁴ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til matrikkelsekretær Højer, 21. sept. 1723.

⁴⁵⁵ Rian(2003b), s. 91.

⁴⁵⁶ NB, Ms. Fol. 125: Tostrup til Resen. 18. okt. 1723.

⁴⁵⁷ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til matrikkeldirektørene 19. aug., 1721.

penger.⁴⁵⁸ Da arbeidet var ferdig to år senere hadde bekymringene vist seg å være velbegrunnet. Resen sier han hadde brukt over 300 rdr av egne midler på matrikkelarbeidet.⁴⁵⁹ Et annet sted skriver han at han har brukt langt mer enn sin årslønn. Han hevdet at han ikke hadde noe til overs til sine barns underhold.⁴⁶⁰ Også fogden og sorenskriverne hadde hatt store utgifter, skriver Resen. Men på grunn av deres høye alder ber han på deres vegne at de istedenfor pengebelønning må få bli etterfulgt i embetene av sine barn.⁴⁶¹

Matrikkelkommisjonens stadige bekymring for at bøndene ikke måtte bli overbebyrdet må sees i lys av denne økonomiske virkeligheten. Embetsmennene var, eller i hvert fall oppfattet at de var, helt avhengig av bønder som kunne og ville betale for deres tjenester. Og jo høyere skattene til staten var, jo mindre var betalingsevnen.

Denne tolkningen støtter opp om funn Øystein Rian har gjort for første del av 1600-tallet. Han har vist innføringen av garnisonsskatten på 1620-tallet møtte sterk motstand blant lensherrene.⁴⁶² Lensmennene i Bergenshus og Stavanger beskrev i den forbindelse fattigdommen i deres len på måter som minner mye om amtmann Resens beskrivelser hundre år senere. Selv om dette var før de store skatteopptrappingene, hevdet lensherrene at bøndene hadde byrder nok og at mange var for fattige til å kunne betale mer skatt. Rian konkluderer med at

”det lå et element av egeninteresse i utsagnet (fra Gyldenstjerne, lensherren på Bergenshus). Likevel kan en vel si at lensmennene og almuen her hadde felles interesser. De lokale embetsmenn ivret slett ikke etter å kreve nye skatter av bøndene.”⁴⁶³

Utover at den faktiske betalingsevnen selvsagt ble påvirket av skattetrykket, var embetsmennene også bekymret for at høye byrder skulle gjøre bøndene trassige og lite villige til å yte andre utgifter. Man ønsket seg alltid en medgjørilig allmue. Fogden Niels Tostrup uttrykker dette i et brev til amtmannen. Han gleder seg over at en

⁴⁵⁸ Det var ikke uvanlig at embetsmenn måtte vente måneder og år på å få utbetalt gasjen sin (Rian(2003b), s. 91.) Slik var det tydeligvis også for amtmann Resen.

⁴⁵⁹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Deichman og Vogt, 24. jan, 1724.

⁴⁶⁰ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til Deichman og Vogt, 21. sept, 1723; SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 34a-34b: Resen til Rentekammeret, 14. aug, 1724.

⁴⁶¹ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Resen til direktørene, 8 sept, 1723; Resen til Deichman og Vogt, 24. jan, 1724. Forespørselen gjaldt nok først og fremst Tostrup og Anderssen. Iver Lem var relativt fersk i stillingen som sorenskriver.

⁴⁶² Rian: *Jens Juels stattholderskap 1618-29: en studie i stattholderembetets kompetanse og funksjoner*, Oslo, 1975, s. 113-114.

⁴⁶³ Rian(1975), s. 114.

”lættelse for Allmuen maa være i vente. Thi ellers skulle det blive meget tungt, dennem herefter at omgaaes, naar udgifterne saa høyt skulle betynges.”⁴⁶⁴

Hvis skattene var høyere enn bøndene kunne tåle, ville det føre til restanser som i neste omgang ville slå negativt ut for fogden. Det var hans ansvar å få inn skattene. Hvis regnskapet viste manglende skatteinntekter, ble dette ansett som fogdens ansvar.⁴⁶⁵ Resen gir klart uttrykk for at bøndenes tåleevne var mer enn nådd allerede før den nye matrikkelen var trådt i kraft. 28. mai, 1724 skrev han til biskop Deichman:

”D. H maa Troe her er stoer trang for penge og der er ingen som veed bædre dette ampts tarv end ieg der stedse følger tingene og maa Attestere fogdens Rægenskaber her i amptet da ieg nødis til at see den store mangel her findes iblant Almuen for penge, saa at fogden maa holde it Restanceting effter it andit fordj hand vilde icke gierne lade Exequere og kand da icke opnaa den 4de part af hver Termins paabuder.”⁴⁶⁶

Den nye matrikkelen ville gjøre forholdene verre. Resen skriver videre:

”Jeg maa derfor herved ydmygst udbede ey ugunstigst optagis at ieg fordrister mig at forestille D. H som een Reedelig og velbekiendt pentiat for voris aller naad: konge og undersaatterne min ringe dog sandfærdighed at det er umuelig landit og almuen kand lenge bestaa ved disse udgifter loughens skatter og dend nye Matricul.”⁴⁶⁷

Matrikkelen var likevel bare et av flere forhold som tynget allmuen. Kanskje ante også amtmannen at denne kritikken av matrikkelen var for direkte. I hvert fall forsikrer han i neste setning om at:

”alt hva H. M Retmæssig tilkommer det trycker icke landit saa megit som de andre udgifter dem daglig paa henger hvilke man icke tør næfne dog formoder D.H self er bekiendt een deel hva Tyngsel bønderne hafver ved, de opbud der som skeer den seeniste udreedning afvigte aar til den march ved Chsand kostende amptit over 6 a 800 Rdr.”⁴⁶⁸

Bøndene må betale for offiserenes losji, de har utgifter til mundering som vester, gamasjer, halskrager, hansker og annet.⁴⁶⁹ Den konkrete bakgrunnen for brevet til biskopen var utgiftene bøndene hadde med å frakte pengene fra kirkesalgene til Christiania.⁴⁷⁰ Omkostningene til

⁴⁶⁴ NB, Ms. Fol. 125: Tostrup til Resen. 18. okt. 1723. Tostrup skriver dette etter å ha lest et brev fra Løvenstjerne. Dette brevet synes å være tapt, og Tostrup gir ingen videre informasjon om hva lettelsene skulle bestå i. At fogden gledet seg over dem, er likevel på det rene.

⁴⁶⁵ Lode(1978), s. 20, 92-94.

⁴⁶⁶ SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 31b-32b: Resen til Deichman, 28. mai, 1724.

⁴⁶⁷ Ibid.

⁴⁶⁸ Ibid.

⁴⁶⁹ Ibid.

⁴⁷⁰ Kirkesalgene foregikk parallelt med matrikuleringen. Biskop Deichman ledet også dette arbeidet, og amtmannen hadde ansvaret på lokalt nivå.

dette skulle beløpe seg på 2- 300 rdl. ”Det er vel icke megit mens de ere sandelig icke heller god for at Taale det.”⁴⁷¹ Amtmannen føler behov for å forsvare allmuen mot alle tyngsler som kongen ikke har pålagt dem:

”Dette og mange deslige ting trycker landit temmelig der er ingen der kand eller bør forestille dette uden ieg som er deris Amptmand og bør forsvare dem imod det som ingen kongl. allernaadigst befaling findes for”⁴⁷²

Sitatet uttrykker i klartekst amtmannens selvforståelse som allmuens forsvarer. Blant ”det som ingen kongelig befaling finnes for”, var også skatteøkningen som omregning til hartkorn førte til. Også her uttrykker Resen sin motstand mot matrikkeldireksjonens bestemmelser.

5.4 Økte kontrollmuligheter

De lokale matrikkelkommisjonene skiller seg på noen fundamentale måter fra andre undersøkende kommisjoner som tidligere har vært gjenstand for forskning.⁴⁷³ Disse kommisjonene, f. eks den store Bjelke-kommisjonen i 1632, ble ofte opprettet etter klager fra allmuen og hadde som formål å kontrollere det lokale embetsverkets framferd overfor lokalbefolkningen.⁴⁷⁴ De viser at sentralmyndighetene tok bondeklager på alvor og satte i verk tiltak for å granske det lokale embetsverket. Matrikkelkommisjonene, derimot, bestod av det lokale embetsverket og de hadde snarere den virkning at embetsverket intensiverte sin kontroll med allmuen. Matrikkelkommisjonene bar dermed ikke, som andre kommisjoner, i sin innretning preg av å være ”allmogens beskyddare”, som Marie Lennersand uttrykker det.⁴⁷⁵

Denne kontrollfunksjonen lå ikke i kommisjonenes instruks; instruksene som danner grunnlaget for kommisjonen uttaler seg utelukkende om matrikkelens gjennomføring.⁴⁷⁶ Snarere var den en følge av omstendighetene ved prosessen. Ved å besiktige gårder i sogn etter sogn kom kommisjonen over forhold som den påtalte, men som den ikke ville ha oppdaget, hadde det ikke vært for matrikuleringsprosessen.

⁴⁷¹ SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 31b-32b: Resen til Deichman, 28. mai.

⁴⁷² Ibid.

⁴⁷³ Nissen (1996); Lennersand(1999)

⁴⁷⁴ Nissen(1996), s. 1.

⁴⁷⁵ Lennersand(1999)

⁴⁷⁶ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Kongen til Resen og konstituert lagmann Niels Pedesen, 21. juli, 1721; Holstein og Nobel til Resen og Pedersen, 23. juli, 1721

På den ene siden kunne kommisjonen løse konflikter i lokalsamfunnet, som tvisten på gården Justnes.⁴⁷⁷ Denne konflikten kom opp på matrikkelsamlingen, men må ha eksistert forut for det. Kommisjonen ble gjort oppmerksom på den av de involverte partene selv, og lagmannen og fogden foretok en granskning og saken ble løst. Embetsverket utøvde her en vanlig del av sitt virke, granskning og dom i eiendomstvister. Det var kanskje uvanlig at lagmannen selv foretok granskningen, normalt ville det være sorenskriverens oppgave. Men lagmannen var likevel til stede i egenskap av matrikelkommitterende. Matrikelkommisjonen bidro i dette tilfelle til en ganske effektiv løsning på en konflikt som ellers kanskje ville endt opp på tinget.

5.4.1 Manglende festebrev

Likevel er kontrollaspektet tydeligere enn konfliktløsningsaspektet. Tidlig i arbeidet, sommeren 1723, da kommisjonen var på Lahelle ved Kristiansand, skrev amtmann Resen et brev til Rentekammeret. Han hadde oppdaget en utbredt ulovlighet hos allmuen:

”Som ieg ved denne effter allernaad. befaling forehavende matriculerings commission blant andre ting end og befinder eendeel huusmænd og strandsiddere hvilcke effter den kongel. Stempeld papirs forordning af dato 23. janv^r. 1719 ey haver vildet forsyne sig med fæste eller grunde breve sampt qvitteringsbøgger paa behørig stempeld papir end doeg de der om tit er vorden paamindt.”⁴⁷⁸

Grunn- og festebrev måtte i henhold til en forordning av 1. oktober 1660 utferdiges på stemplet papir og var derfor en inntektskilde for kongen, og en utgift for bøndene.⁴⁷⁹ Dette hadde blitt gjentatt i en forordning fra 1719, og det var der satt en straff på 10 rdl. for den som ikke kunne vise frem gyldig brev på stemplet papir. Dette ble oppdaget og påtalt av matrikelkommisjonen. Brevet fortsetter:

”Altsaa haver ieg givet fogden ordre saa mange som saaledis haver besnildet hans May^{ts} Intrader louligen at tiltale og tilsee at hans May^{ts} Interesse vedbørlig hos een hver vorder iagttagen.”⁴⁸⁰

Samtidig inntar amtmannen også her rollen som en slags forsvarer av allmuen:

”Mens som den udj forordningen dicterede straff, neml. 10 rd^r mult sampt videre forbrydelse effter beskaffenheden vilde falde de fattige folck utaaelig, da haver ieg icke burdet effterlade de høye herrer dette at tilkiendegive tillige med min uforgribelige tancke og forslag om icke i stæden for den dicterede straf een hver af

⁴⁷⁷ NB, Ms. Fol. 125, Kladdebok: Granskning av gården Giusnes etter klage fra Jens Bentsen, 12 okt. Se kapittel 4.

⁴⁷⁸ SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 17a-17b: Resen til Rentekammeret, 3. juli, 1723.

⁴⁷⁹ NHL, s. 417.

⁴⁸⁰ SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 17a-17b: Resen til Rentekammeret, 3. juli, 1723.

dem maate vodre anseeit med 1 a 2 Rd^r mult til deeling Jmellem angifverne og de fattige, som vild gifve een hver disto meere frygt effterdags ey saa lættelig at overtræde hands May^{ts} befalinger og rettmæssige paabud.”⁴⁸¹

Igjen argumenterer Resen for at det ikke har noen hensikt å ruinere folk, men at en lav straff vil være nok til å avskrekke allmuen for fremtiden; igjen søker han en balanse mellom straff og mildhet. Rentekammeret støttet amtmannens syn, men påpekte at de som ble avslørt også måtte få sine papirer i orden og betale dobbelt for stemplet papir.⁴⁸²

I fogderegnskapet for 1724 finnes en spesifikasjon over bøtene til de som ikke kunne fremvise festebrev på stemplet papir.⁴⁸³ 146 personer ble bøtelagt til sammen 255 rdr, 48 sk.⁴⁸⁴ Det virker altså som om dette var en utbredt unnlåtelsessynd, og det virker også som om myndighetene gikk konsekvent til verks med å inndrive bøtene. Tre personer i Tveit sogn fikk riktignok ettergitt boten, fordi de på vårtinget 1725 kunne vise frem festebrev fra før matrikkelforretningen ble holdt.⁴⁸⁵

Resen foreslo å dele boten mellom sognets fattige og ”angiveren”. Angiveren var ham selv. Han hadde altså en egeninteresse i å drive inn bøtene. Dette forslaget fikk han ikke noe svar på fra Rentekammeret, og året etter foreslo han at hele boten skulle tilfalle ham selv, på grunn av de store utgiftene han hadde hatt med matrikuleringen.

”1 Rd [...] er for lidet at deele imellem mig som angiver og Fiscalen, at da fogden maa ordre bieleggis samme 1 Rd^{ts} straff bøder til mig alleene at levere, til hielp at betale den giæld ieg stikker udj formedelst mine mange reyser og bekostninger ieg maa gjøre som overmeldit er”⁴⁸⁶

Han etterlyser svar igjen en drøy måned senere, men ser ikke ut til å ha fått noen avklaring.⁴⁸⁷ I august 1724 beklager han seg over at avsløringen av manglende festebrev ”forvolder mig ingen anden fordeel end som it ont Nafn iblandt folk.”⁴⁸⁸

⁴⁸¹ Ibid.

⁴⁸² SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 22a-22b: Rentekammeret til Resen, 30. okt, 1723.

⁴⁸³ RA, Rentekammeret, fogderegnskap for Lister og Mandal, 1724. Spesifikasjon over bøter for manglende festebrev.

⁴⁸⁴ Til sammenligning var de samlede sakefallsinntektene for samme år 170 rdr, 1 sk. RA, Rentekammeret, fogderegnskap for Lister og Mandal, 1724. Regning over sigt- og sagefald, 1724.

⁴⁸⁵ RA, Rentekammeret, fogderegnskap for Lister og Mandal, 1724. Spesifikasjon over bøter for manglende festebrev; og samme sted: Resen til Tostrup, 21. april 1725.

⁴⁸⁶ SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 17a-17b: Resen til Rentekammeret, 1. mars, 1724.

⁴⁸⁷ SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 30b-31a: Resen til Rentekammeret, 11. april, 1724.

⁴⁸⁸ SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 36b-38a: Resen til Rentekammeret, 14. aug, 1724.

5.4.2 Ulovlige sager

Like etter at matrikuleringen var ferdig kunne amtmann Resen rapportere om nok en avsløring:

”Ved samme forretning [...]er mig og forekommen 2de ufri Sauger, den eene ved gaarden Fædog i Gyllands sogn paa hvilcken Saug for 3 a 4 aar siden var begierende frihed og var allereede Resolvert mig fra de høye herrer tilskreven at de kunde den gang faa en frihed mens da begierede opsidderne formedelst de udgifter at løse Saugens tilladelse at det maatte blive, og at de ey vilde bruge den. Icke des mindre hafver de dog siden brugt samme Saug. [...]Lige beskaffenhed fantes een anden Saug ved gaarden Uhndal i Tonsta Sogn som og indtil forespørgende er bliven forseglede”⁴⁸⁹

Dette er selvsagt bakgrunnen for supplikkene om ulovlige sager som vi har sett på i forrige kapittel.⁴⁹⁰ Det var strenge regler for hvem som kunne bygge og bruker sager. Myndighetene hadde lenge vært bekymret for at skogene skulle uthogges. Et sagbruksreglement fra 1688 ga privilegier til 500 sager på Sør- og Østlandet som kunne sage for eksport. Privilegiene beskyttet borgerskapet, som fikk enerett på utførsel av tømmer. Uprivilegerte bondesager hadde bare lov til å sage for lokalt behov, og bare et visst kvantum bord hvert år.⁴⁹¹ Sagene kommisjonen hadde oppdaget ble derfor forseglet i påvente av Rentekammerets avgjørelse.⁴⁹²

Men også her foreslår amtmannen en mild behandling:

”min uforgribelige tancke er om de maatte bruge den til nød for deris huuse at forsyne med bord og der af aarlig betale nogit lidelig til hans May^t eller og at gaarden kunde settis saa meeget høyere i Skat for Saugens skyld.”⁴⁹³

Han bruker de samme argumentene som allmuen i Gyland anførte i sin supplikk. De hevdet som tidligere nevnt at sagen var liten og kun bruktes til å skjære bord til likkister og andre nødvendigheter, som reparasjoner på kirken. De påpekte også at de ikke sagde for salg.⁴⁹⁴ Allmuen hevdet altså at sagen var innefor reglementet fra 1688. Resen viderebringer argumentene til Rentekammeret. Allmuen har brukt sagen,

⁴⁸⁹ SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 19b-20a: Resen til Rentekammeret, 21. sept. 1723

⁴⁹⁰ Kapittel 4.

⁴⁹¹ NHL, s. 357: *Sagbruksprivilegier*

⁴⁹² Se også SAK, ALM Kopibok nr. 10, s 47: Resen til Tostrup, 10. aug, 1723 og s. 48: Resen til Tostrup, 12. aug, 1723.

⁴⁹³ SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 19b-20a: Resen til Rentekammeret, 21. sept. 1723

⁴⁹⁴ SAK, ALM Kopibok nr. 10, s. 56-27. Den samtlige allmue av Gyland sogn til Resen. 9. aug. 1723.

”dog ikkun til huusbehov saa som de ligger saa langt oppe i landet at de ey kand faa boer til deris huuses Reparation fra andre Sauger, mens der er icke ført noget der fra til udsal saa som veyene ere der alt for besverlige og høyest til fields at intet kand føris derfra enten hid eller did.”⁴⁹⁵

Også i disse sakene er Rentekammerets avgjørelse i overensstemmelse med amtmannens anbefaling. Sagene fikk bestå mot at de ble tatt med i matrikkelen og skyldsatt.⁴⁹⁶ Det lokale embetsverket hadde dermed utøvd sin kontrollfunksjon ved å påtale ulovlige forhold til sentralmyndighetene. Men amtmannen hadde også talt bøndernes sak ved å be om mild straff, ofte mildere enn loven la opp til.

5.5 Uenighet om bruken av opplysningene i matrikkelen

Etter at matrikkelen falt oppsto derimot et dilemma med større konfliktpotensiale enn de ovenfor undersøkte sakene. Spørsmålet var hva som skulle skje med opplysningene som hadde blitt innhentet i forbindelse med matrikkelen. Skulle de nye opplysningene sees helt bort fra eller skulle de tas med i den gjeldende matrikkelen? For å antyde det lokale embetsverkets holdning til dette spørsmålet, må vi sammenstille et litt forskjelligartet kildemateriale, inkludert kilder fra Akershus amt. Argumentasjonen i dette avsnittet kan for Lister og Mandals del sies å bygge på indisier snarere enn fellende bevis.

Flere forhold indikerer at fogdene så bort fra de nye opplysningene, og lot den gamle matrikkelen være uendret. Fogdene i Norge hadde tradisjon for å se bort fra opplysninger som var relevante for skatteleggingen. Det har i tidligere undersøkelser blitt vist hvordan allmuen hadde en negativ innflytelse på skattenivået, ved at de svarte nei på fogdens årlige spørsmål om det var skjedd nyryddinger av betydning for matrikkelen.⁴⁹⁷ Denne praksisen var også vanlig på Agder, både før og etter matrikuleringen. Mens opplysninger om slike spørsmål og svar finnes spredt litt tilfeldig i tingbøkene fra Lister og Mandal,⁴⁹⁸ kan regnskapsvedlegg bevart fra nabofogderiet Vestre Råbygdelaget klart bekrefte bildet fra tidligere forskning. Fra 1716 til 1731 ble allmuen for hvert år spurt ”om de j almindelighed eller nogen j Særdehleshed er vitterlig om nogen Gaard eller Particulair Plads [...] med Rødning er forbedret, at de med nogen Skyldsettelse kunde førhøyes, hans kongl. May^{ts} Matricul til forbedring”.⁴⁹⁹ Svarene tyder på at spørsmålet var en formalitet fra fogdens side: ”Paa hvilche

⁴⁹⁵ SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 19b-20a: Resen til Rentekammeret, 21. sept. 1723

⁴⁹⁶ SAK, ALM, Kollegialprotokoll 1723-1730, s. 22a-22b: Rentekammeret til Resen, 30. okt, 1723.

⁴⁹⁷ Dyrvik(1978), s. 374; Nagel(1985), s. 133

⁴⁹⁸ SAK, TBL nr. 45, s. 12b.

⁴⁹⁹ SAK, STK: 0894: Innkomne brev fra Råbygdelaget fogderi, 1699-1720; og 0896: Innkomne brev fra Råbygdelaget fogderi, 1721-1731.

Spørsmåler Samptlig Almue som tilstæde var Svarede: det de ey er vidende nogen jordegods til matriculens forbedring at være oprødet” eller simpelthen ”De svarede ney.” Denne praksisen ga, som tidligere er påpekt, bøndene en viss innflytelse over skattenivået, men i denne sammenhengen er det også grunn til å poengtere at denne innflytelsen forutsatte fogdens stilltiende godkjennelse. Etter matrikuleringen i 1723 kan det synes som han satt på opplysninger som han valgte å se bort fra.

Denne konklusjonen blir klarere når vi ser at Rentekammeret var av samme oppfatning. Sentralmyndighetene ønsket å få de nye opplysningene med i skattegrunnlaget, men mente fogdene forhindret det. I slutten av 1725 mottok stiftamtman de Tønsberg i Akershus et brev fra Rentekammeret. Her skriver kammeret at det fra de andre amtene i Norge er innkommet ”een deel Skyldsetningsforretninger over adskillige oprøddede Jorder og andre herligheder, hvilke af loven og de Aarlige Skattebreve for een hvis lanskuld skal ansettes.”⁵⁰⁰ Rentekammeret antar at lignende uskyldsatte verdier må finnes også i Akershus amt. Det mener også at fogdene må kjenne til dette, men har unnlatt å informere sin amtmann. Brevet fortsetter i en formanende tone:

”Altsaa ere vi herved til hans May^{ts} Interesses iagttagelse [...] begierende, hand (stiftamtmanden) vilde behage fogderne udj sit Allernaadigst anfortroede Aggershuussiske ampt alvorligen at tilholde og anbefale, at de saadan deris Embeders pligt uden forsømmesle allerunderdanigst efterlever.”⁵⁰¹

Hvilke andre amt det hadde innkommet opplysninger fra går ikke frem av brevet, men en kilde tyder på at det ikke var Lister og Mandal. I 1726 satte fogden Nils Tostrup opp en spesifikasjon over ”Rødningspladser, Qverner og Grundskatter” i Lister og Mandal fogderi. Den har påtegnelsen:

”Efter høylig Rente Cammer naadig og høybydende ordre af 16de Feb. 1726 forklares her Allerunderd. alle de Rødningspladser, Qverner, fiskerier, Grundskatter og deslige udi Lister og Mandahls fogderie, *hvilche alle med den nye Matricul Anno 1723 særdelis ere bleven observerede.*”⁵⁰²

Fogden i Lister og Mandal har altså i 1726 fått en konkret oppfordring fra Rentekammeret om å ta hensyn til opplysningene i den nye matrikkelen to måneder etter at en lignende oppfordring ble sendt til stiftamtmanden i Akershus.

⁵⁰⁰ RA, Rentekammeret, ROA, Matrikkelvesen, Matrikelkommissjonen 1722-24: Rentekammeret til de Tønsberg, 22.des. 1725.

⁵⁰¹ Ibid.

⁵⁰² SAK, ALM: 0143/01, Innkomne brev fra Lister og Mandal fogderi, 1723-1724.

Bilde er noe mindre sikkert for Lister og Mandals vedkommende enn for Akershus, men det er altså mye som tyder på at fogdene så bort fra opplysningene i den nye matrikkelen etter at den falt. Skatteleggingen etter den nye skylden tok til fra 1726 på Rentekammerets oppfordring. Dette er bakgrunnen for supplikkene til Rentekammeret fra begynnelsen av 1730-årene, hvor det ble klaget på at man siden 1726 hadde måttet skatte av "herligheter" som ble skyldsatt i 1723.⁵⁰³ Disse supplikkene reiste problemstillingen om hva det innebar at matrikkelen hadde falt. Bøndene mente det innebar at alle opplysninger som ble innhentet i forbindelse med den nye matrikkelen måtte sees bort fra. Rentekammeret, som nevnt, viste til loven og mente opplysningene var relevante uavhengig av i hvilken sammenheng de var hentet inn.⁵⁰⁴

Juridisk sett synes Rentekammeret å ha hatt sitt på det rene. I teorien ble denne bestemmelsen fulgt opp nettopp med fogdens spørsmål til allmuen om nyrydninger. Men denne praksisen samsvarte ikke med lovens intensjon om en kontinuerlig oppdatering av matrikkelen. Derfor hadde den gamle matrikkelen forblitt nesten uforandret siden 1680. Da de lokale matrikkelkommisjonene i 1723 var ute og besiktiget gårder rundt om i landet, er det ikke overraskende at de fant "herligheter" som burde ha vært skyldsatt for lenge siden, og som kom med i den nye matrikkelen. Rentekammeret så ingen grunn til å se bort fra disse funnene selv om matrikkelen hadde falt.

Derimot må det sies å være noe påfallende at fogdene i utgangspunktet ser ut til å ha sett bort fra de nye opplysningene. De har ikke forhørt seg med Rentekammeret om denne praksisen, men simpelthen tolket matrikkelens opphevelse i videst mulig betydning. Også dette tyder på at det lokale embetsverket var lite interessert i å øke bøndenes skatter, og slik sett forsvarte bøndenes interesser.

5.6 Konklusjoner

Matrikkelkommisjonen i Lister og Mandal amt benyttet seg ikke av de strenge straffereaksjonene som sentralmyndighetene åpnet for. Tvert imot ba den ved flere anledninger om mild behandling av dem som ble tatt i svik. Milde straffer ble brukt bevisst av kommisjonen for å gjøre allmuen medgjørilig. Idealet var å innstille i allmuen en kombinasjon av frykt for og kjærlighet til øvrigheten. I dette kan man se et uttrykk for det paternalistiske

⁵⁰³ Kapittel 4.2.1.

⁵⁰⁴ RA, Rentekammeret, ROA, Matrikelvesen, Matrikelkommisjonen 1722-24. Notat om supplikkene signert C. Flor i Rentekammeret, 17. des. 1732.; CVNL, 3-15-1. Om Rydning; se også kapittel 4.2.1.

idealet om en faderlig øvrighet; streng, men mild ut fra omsorg for undersåttene. Men det er også uttrykk for at det lokale embetsverket var mer fleksibelt og praktisk orientert i sitt forhold til allmuen enn sentralmyndighetene var.

Kommisjonen satte ofte den nye skylden lavere enn den strengt tatt kunne ha gjort. Slik sett fungerte den som en forsvarer av bøndernes interesser overfor sentralmyndighetene.

Kommisjonen begrunnet dette med at den foreslåtte omregningen av skylden til hartkorn i seg selv ville øke skattene. Det var altså en interessekonflikt mellom direksjonen som ønsket å øke kongens inntekter og den lokale kommisjonen som ikke ville øke bøndernes skattebyrde. I argumentasjonen for den lave skyldsettingen viste kommisjonen til forordningens egne ord om at bøndernes byrder ikke skulle økes. I den grad denne forsikringen bare var retorikk fra kongens side, ble den altså uansett brukt som argument for å holde skattene nede. Ordet fanger uansett.

Også når det gjaldt andre ulovlige forhold som ble avdekket av matrikkelkommisjonen, talte amtmannen bøndernes sak og ba sentralmyndighetene om ikke å ilegge strenge straffer. Dette var en praksis alle parter ofte var tjent med. Bøndene fikk f. eks beholde sine ulovlige sager, mens staten fikk skatteinntekter ved at de ble matrikulert.

Andre spørsmål hadde større konfliktpotensiale. Stilltiende tjente fogdene bøndernes interesser ved, etter at matrikkelen falt, å se bort fra opplysningene den hadde frembragt. Dette satte Rentekammeret en stopper for ved å instruere fogdene om å ta de nye opplysningene inn i den gjeldende matrikkelen.

Den allmuevennlige holdningen til embetsverket kan på den ene siden tolkes som forståelse for bøndernes kår. Når amtmannen argumenterte for at allmuen i Gyland og Tonstad måtte få beholde sagine sine, vitner det om forståelse for at bøndene var avhengig av å kunne sage til eget bruk. I korrespondansen uttrykkes generelt en bekymring for allmuens byrder, en bekymring som ikke bør overses.

Men amtmannen og andre medlemmer av det lokale embetsverket uttalte seg samtidig ofte i sterkt nedsettende ordelag om bondebefolkningen. De oppfattet allmuen som upålitelig og løgnaktig, og mente den forøkte å lure seg unna skatt som kongen hadde krav på. Årsaken til den "bondevennlige" praksisen må også søkes i embetsmennenes egeninteresse. De var avhengige av lokalbefolkningen for store deler av sin inntekt. Jo høyere skattebyrdene var, jo

mindre evne ville allmuen ha til å betale avgifter og sportler til embetsmennene. Videre ville et konfliktfylt forhold mellom allmue og øvrighet gjøre betalingsviljen hos bøndene mindre.

Det lokale embetsverket opererte i et felt med flere kryssende interesser: kongens, bøndenes og ikke minst sine egne. Ved en mild behandling av allmuen kunne det være større mulighet for å gjennomføre matrikuleringen på en god måte og slik sett forsvare kongens interesser. Samtidig hadde embetsmennene en egeninteresse i at den nye skylden ikke ble høyere enn bøndene kunne tåle. Slik sett forsvarte de allmuens interesser, ut fra egeninteresse.

Kapittel 6: Konklusjoner

Gjennom en undersøkelse av matrikkearbeidet på 1720-tallet i Lister og Mandal har denne oppgaven søkt å belyse noen aspekter ved den politiske kulturen i Norge i en overgangstid i eneveldets historie. Analysen dekker så vel statens politikk og ideologi og det lokale embetsverkets rolle, som allmuens politiske handlingsrom og ulike muligheter til å påvirke beslutningsprosessene. Riksstyrets og embetsverket strategier og handlingsmåter har blitt vurdert både ut fra et interaksjonsperspektiv og et maktstatsperspektiv. Allmuens aksjoner for å hindre eller stoppe matrikkelkommisjonsarbeid har blitt tolket ut fra et vidt motstandsbegrep som også fanger opp hverdagslig motstand.

Denne oppgaven har hatt et noe videre perspektiv enn andre hovedoppgaver og masteroppgaver som har behandlet ulike allmueaksjoner rettet mot lokalt embetsverk eller sentralmyndighetene. Analysen har knyttet an til sentrale teoretiske begrep i internasjonal forskning. Den har således gått lenger enn å kartlegge hva slags intensjoner myndighetene hadde med nymatrikuleringen, og hvorfor bøndene motarbeidet den. Den har også villet si noe mer allment om ”spillereglene” i tidens politiske system, det vil si grenser for maktutøvelse ovenfra og åpninger for politisk innflytelse nedenfra. Videre har den villet vise hvordan aktørers posisjoner og interesser kunne påvirke normene eller spillereglene, og dermed skape spenning mellom politisk ideologi og politisk praksis.

Matrikkelen – et maktstatsprosjekt

Matrikkelen var et maktstatsprosjekt i det at den siktet mot å bedre statens kontroll over samfunnets ressurser. Hadde den trådt i kraft, ville den også ha ført til en kraftig skatteskjerpelse, på tross av at myndighetene hevdet at dette ikke var formålet. I Nes sogn i Lister ville matrikkelen ført til en økning i leilendingsskatten på 33 %. Dette var ikke først og fremst på grunn av skyldøkningen matrikkelen innebar, som var moderat, men fordi matrikkelen la opp til en omregning til en ny skyldenhet, hartkorn. Det var måten denne omregningen ble gjort på som økte skatteprosenten så mye. At skattene ville øke mye mer enn den nye skyldsettingen tilsa, må ha gjort at matrikkelen ble oppfattet som særlig urettferdig. At matrikkelen ble forkastet må avgjort sees som en seier for bøndenes interesser i Norge.

Matrikkelen må sees i forlengelsen av statens tidligere bestrebelser på å sikre og øke skatteinntektene. Den kan på mange måter sees på som et forsøk på å avslutte skattereforarbeidet som ble startet på 1660-tallet, og som siktet mot en uniformering av

skattesystemene i de to statsdelene. Dette var en fiskal ensretting som har paralleller til den juridiske ensrettingen gjennom lovreformene på 1680-tallet. Matrikkelarbeidet kan på den måten plasseres inn i en lengre historisk utvikling som kjennetegnes av statens bestrebelser på økt kontroll på alle samfunnsområder.

Matrikkelarbeidet representerte det siste forsøket fra enevoldsstaten på en omgripende endring av skattesystemet. Matrikkelens fall sikret derfor et moderat skattetrykk i flere tiår framover. Dermed var også en hundre år lang trend brutt. Siden begynnelsen av 1600-tallet hadde hver krig ført til en kraftig skatteskjerpelse, uten at skattenivået sank til førkrignivå ved krigens slutt. Ekstraskattene ble gjort permanente eller videreført gjennom reformer av skattesystemet. Etter den store nordiske krig lykkes det ikke staten å gjennomføre en slik reform. Overgangen fra krigens århundre til den lange fredstiden sammenfaller derfor med en overgang fra økende til synkende skattetrykk.

Også i midlene myndighetene tok i bruk for å gjennomføre den nye matrikkelen ser vi mange av den autoritære maktstatens trekk. Først og fremst gjaldt et absolutt krav om lydighet og underdanighet som ble akkompagnert av trusler om straff for dem som gikk imot kongens befalinger. Selv om myndighetene bedyret at matrikkelen ville være til allmuens beste og at kongen hadde omsorg for sine undersåtter, var det lite rom for innsigelser og motstand. Prosessen ble tolket inn i en paternalistisk ideologi som vektla kongens rolle som farsfigur og at hans myndighet var gitt av Gud. Hele det ideologiske apparatet, særlig prestene, ble tatt i bruk for å understreke at det var en kristen plikt ikke å motarbeide matrikkelen. Kongens rolle som farsfigur ble støttet opp av forestillinger om bonden som en enfoldig skapning som var ute av stand til å ta avgjørelser på egne vegne. Den paternalistiske ideologien legitimerte på den måten å holde allmuen utenfor beslutningsprosessene.

Samtidig ønsket myndighetene å ansvarliggjøre allmuen ved å trekke dem med i beslutningsprosessen. Det var viktig å gi matrikkelen legitimitet hos befolkningen, og derfor hadde prosessen også trekk av interaksjon. Gjennom lagrettemennenes rolle i de lokale matrikkelkommisjonene og åpningen for å sende supplikker, la regimet opp til en viss grad av innflytelse for allmuen. Det ble likevel lagt sterke begrensninger på disse mulighetene. Lagrettemennenes innflytelse ble forsøkt begrenset gjennom forordninger og instruksjoner fra den sentrale matrikkeldireksjonen, og det var restriksjoner på bruken av supplikker.

Motstanden

Denne undersøkelsen har vist at allmuen i svært liten grad benyttet seg av supplikker til kongen eller regjeringsorganene. Heller ikke er det blitt utstyrt bondedeputasjoner til København for å klage. Dette kan tolkes som at bøndene anså at de hadde større muligheter til å påvirke prosessen i møtet med den lokale matrikkelkommisjonen og gjennom ulovlig motstand.

Den ulovlige motstanden inkluderte både åpen motstand mot kommisjonens arbeid og skjult, hverdagslig motstand. På matrikkel-samlingen på Vanse i mars 1722 var motstanden eller ”vrangvilligheten” så omfattende at kommisjonen valgte å avbryte arbeidet. Konsekvensen av denne episoden var at hele arbeidet ble utsatt i over et år. Det virker tydelig at allmuen her hadde bestemt seg for ikke å samarbeide med kommisjonen, en sabotasjestrategi som også hadde blitt benyttet flere steder på Agder mot Landkommisjonen i 1661. Episoden på Vanse vitner om en organisert aksjon som lykkes i sitt mål om å hindre kommisjonen i sitt arbeid.

Hovedsakelig har motstanden mot matrikkelen likevel artet seg som hverdagslig motstand. Den hverdagslige motstanden mot matrikkelen besto først og fremst i å underrapportere gårdenes verdi for å få den nye skylden så lav som mulig. Det dreier seg om en strategi for å minimere ulempene med matrikkelen, snarere enn å torpedere prosjektet. Dette er en type motstand som kan være vanskelig å fange opp i kildematerialet, fordi den foregår i det skjulte. Når den av og til dukker opp i rapportene til embetsmenn, er omtalen av den dessuten ofte lite troverdig. Det viser eksempler fra matrikkelarbeidet i Lister og Mandal, hvor amtmann Resen hevdet at det bare var små og få forsøk på å unndra seg skatt, mens sognepresten i Oddernes hevdet at det foregikk omfattende svik.

Omfanget av underrapportering har derfor i denne oppgaven blitt undersøkt ved å sammenligne matrikkelprotokollene med samtidig skiftemateriale. Resultatene må nødvendigvis bli anslag, men de synes å vise at avvikene var store. Det synes også å være en tendens at avvikene er størst for de gårdene som lå lengst utenfor allfarvei for kommisjonen. Det er altså en sammenheng mellom kommisjonens kontrollmuligheter og underslagenes omfang.

En fordel med hverdagslig motstand er at den krever lite organisering. Likevel har det i denne oppgaven vært en antagelse at også tilsynelatende individuelle motstandshandlinger ofte utføres på bakgrunn av en felles konsensus eller forforståelse. Denne konsensusen blir dannet

i det James Scott har kalt ”den skjulte samtalen”, den diskursen blant undersåttene som unndrar seg myndighetenes kontroll. Symbolsk motstand som baktelelser, slik vi har sett komme til uttrykk gjennom nidviser om øvrighetspersoner, var med å undergrave embetsmennenes autoritet. Den skjulte samtalen kunne berede grunnen for en motideologi til den offisielle paternalistiske lydighetsideologien. Poenget er altså ikke så mye at den hverdagslige motstanden var organisert, som at den bygget på en felles forståelse hos allmuen om at den var rettferdig og legitim. Denne felles forståelsen kan ha hindret at bønder anga hverandre til kommisjonen. Sammen med kommisjonens begrensede muligheter til å etterprøve angivelsene, synes dette å være en forutsetning for at avvikene kunne være så store som de synes å ha vært. Den innbyrdes kontrollen mellom embetsmenn, lagrette og allmue som matrikkelkommisjonenes sammensetning la opp til, synes derfor ikke å ha begrenset underrapporteringene nevneverdig.

Det lokale embetsverkets rolle

Den viktigste arenaen for interaksjon mellom øvrighet og undersått var matrikkelsamlingene. Matrikkelsamlingene hadde på mange måter karakter av å være et slags ekstrating, men kanskje i større grad enn bygdetinget, var de en arena for forhandlinger. Siden utfallet av prosessen var avhengig av bøndernes vilje til å samarbeide, sto allmuen i utgangspunktet i en forhandlingsposisjon som den statlige ideologien ikke innrømmet den.

Den lokale matrikkelkommisjonen i Lister og Mandal la i møtet med allmuen bevisst opp til en strategi hvor den viste omsorg og mildhet overfor allmuen. Dette ble gjort ved ikke å ta i bruk de strenge straffene forordningene åpnet for, og ved å tale bøndernes sak overfor sentralmyndighetene.

Kommisjonen har også bevisst satt skylden lavere for mange gårder enn den strengt tatt kunne ha gjort, for å motvirke de negative konsekvensene av skyldens omregning til hartkorn. Det kan derfor tenkes at kommisjonen ikke bare hadde begrenset kontrolllevne med bøndernes angivelser, men at det også i noen tilfeller har skortet på viljen.

Embetsverkets praksis skyldtes ikke først og fremst en stor sympati med bondebefolkningen. Praksisen står ofte i kontrast til øvrighetens forestillinger om allmuen som svikefull, fordrukken og kranglevoren. Men praksisen kan forklares med andre faktorer. Kommisjonen var klar over at arbeidet var avhengig av en medgjørlig allmue. Det var derfor til dels pragmatiske hensyn som lå bak den milde praksisen. Dessuten passet det godt med den

paternalistiske selvforståelsen embetsmennene hadde. Man var opptatt av å få muligheten til å vise mildhet og nåde. Ikke minst var embetsmennene opptatt av å holde bøndernes byrder på et moderat nivå, siden deres egne inntekter var avhengig av en allmue med evne og vilje til å betale.

Embetsverkets praksis var altså preget av både ideologi, pragmatiske hensyn og egeninteresse. Selv om embetsverket selvsagt var statens instrument i lokalsamfunnet, en rolle man var seg svært bevisst, må det også sees som en selvstendig aktør som har innvirket på utfallet av prosessen på måter sentralmyndighetene ikke la opp til.

Klager på matrikkelens negative virkninger for allmuen har blitt målbært av embetsmenn, noe som er en indikasjon på at bøndene har sett seg tjent med å samhandle med lokale øvrighetspersoner. Dette har vært en ordning som har vært hensiktsmessig for begge parter. Mens embetsmennene ville begrense supplikker fra allmuen, for å ha kontroll på klagen, var bøndene tjent med at embetsverket ga tyngde til deres sak.

Det lokale embetsverket kan derfor også sies å ha spilt en rolle for matrikkelens fall, en rolle som har vært noe underkommunisert i tidligere litteratur. Gjennom å tale bøndernes sak, og å uttrykke bekymring for matrikkelens konsekvenser, har embetsmennene gitt gode argumenter til granskningskommisjonen som anbefalte å forkaste matrikkelen. I en viss forstand kan man si at også bøndene, gjennom at embetsmennene talte deres sak, bidro til matrikkelens fall. På matrikkelsamlingene har de hatt god mulighet til å påvirke embetsverket til å viderebringe klagen. Granskningskommisjonen som anbefalte å forkaste matrikkelen viste til opplysninger fra lokale embetsmenn om bønder som ville ruineres av den nye ordningen. Det er på denne måten, ikke gjennom massiv åpen motstand, at bøndene synes å ha bidratt til matrikkelens fall.

Eva Österberg har, som vi har sett i innledningskapittelet, framhevet at begrepet interaksjon tar utgangspunkt i at bøndene i det tidlige moderne samfunnet var subjekter med evne til å kommunisere og forhandle med øvrigheten. Dette har vært utgangspunktet også for denne oppgaven. På den ene siden har vi fått bekreftet et vanlig bilde av bondemotstand under eneveldet. Motstandshandlingene har vært udramatiske og ofte skjulte. Maktstaten ga rett og slett ikke muligheter for åpen motstand av særlig grad. Likevel har vi også sett en allmue som evnet å fremme sine interesser gjennom praksiser som brøt med de normene myndighetene

fremmet gjennom ideologi, lovverk og retorikk. Gjennom matrikkelarbeidet øyner vi en politisk kultur hvor maktstaten la sterke begrensninger på befolkningens innflytelse på beslutningsprosesser, men hvor statens ideologi ble utfordret gjennom alternative forståelser av hva som er legitim praksis. Ved på den måten å utfordre myndighetenes krav, var bøndernes hverdagslige motstand også en form for politisk praksis.

Litteratur og trykte kilder

Almond, Gabriel A., Verba, Sidney: *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Sage publications, 1989. (3. Utgave).

Aronsson, Peter: *Mentalitet, norm, verklighet – Hustavlan i lokalsamhället i Hilding Pleijel Symposium*, Lund, 1995.

Bagge, Sverre og Mykland, Knut: *Norge i dansketiden*, Politikens forlag 1987.

Berg, Kaare S.: *Gards- og slektshistorie for Nes herred, Flekkefjord*, 1880-88.

Bjørn, Claus: *Bonde, Herremand, Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*, København, 1981.

Blomstedt m.fl: *Administrasjonen i Norden på 1700-tallet*, Universitetsforlaget, 1985.

Blum, Jerome *The End of the Old Order in Rural Europe*, Princeton, 1978.

Bolling, Reidar: *Kyrkeliv i Christiansands stift i attande århundret*, Oslo, 1947.

Bregnsbo, Michael: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen*, København, 1997.

Davis, Natalie Zemon: *Fiction in the Archives. Pardon tales and their tellers in sixteenth-century France*, Polity Press, 1987.

Dansk biografisk lexicon for tidsrummet 1537-1814, Kjøbenhavn, 1887-1905. Digital utgave: <http://runeberg.org/dbl/>

Demertzis, Nicholas: *Cultural Theory and Political Culture, New Directions and Proposals*, Lund, 1985

Dyrvik, Ståle: *Norges historie, bind 8. Den lange fredstiden 1720-1784*, Cappelen, 1978.

Dyrvik, Ståle, *Overgangen til sjølveige i Norge. Nokre nye data for 1700-talet*, i Supphellen, Steinar og Imsen, Steinar (red.): *Studier i norsk historie 1537- ca 1800. Tvillingriket 1660- ca 1800*, Universitetsforlaget, 1984

Dyrvik, Ståle (sammen med O. Feldbæk): *Mellom brødre 1780-1830*, bd 7 i *Aschehougs Norgeshistorie*, Oslo 1996.

Dyrvik, Ståle: *Norsk historie 1625-1814. Vegar til sjølvstende*, Oslo 1999.

Dørum, Knut: Hvordan kullbøndene seiret i striden med Bernt Anker. Bondepolitikk og bondeøkonomi rundt Oslofjorden på 1700-tallet, i *Historisk Tidsskrift* 3/2006

Dørum, Knut: *Den gamle kongetroskab sættes stadig mere paa prøve." Fant det sted et skifte i den norske allmues syn på konge og regjering i 1807-1814?* i Bård Frydenlund og Rasmus Glenthøy (red): *1807 og Danmark-Norge. På vei mot atskillelsen*, Unipub 2009, s. 99-122.

Finne-Grønn, S.H: *Familien Tostrup fra Lister*, Christiania, 1897.

Fiskaa, Ingrid, *Statsmakta og Lofthusreisinga, Styresmaktene si handtering av allmugereisinga i Nedenes og Bratsberg 1786-87*, Oslo, 2009.

Fjermedal, Aslak: *Iveland I. Gards- og ættesoge*, 1955

Frohnert, Pär: *Supplikker och riksdagsbesvär i Blomstedt m.fl: Administrasjonen i Norden på 1700-tallet*, Universitetsforlaget, 1985.

Gausdal, Ole: *Bygdetingets betydning på begynnelsen av 1700-tallet. En undersøkelse av aktiviteten på tinget i Vats tinglag 1700-1714*. UiO, 2006

Gustafsson, Harald: *Political interaction in the old regime: central power and local society in the eighteenth-century Nordic states*, Lund, 1994.

Habermas, Jürgen: *Borgerlig offentlighet*, Gyldendal, 1971 (3. utgave 2002).

Helgesen, Kari: Supplikken som kvinnehistorisk kilde, i *Historisk tidsskrift* 3/1982, s. 257-264.

Henningsen, Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark I-II*. København, 2006.

Holm, Edvard: *Danmark-Norges historie I, Fredrik IV^{ts} sidste ti regeringsaar (1720-1730)*, Kjøbenhavn, 1891.

Holmsen, Andreas: *Gård, skatt og matrikkel*, Universitetsforlaget, 1979.

Imsen, Steinar: 'Over bekken etter vann eller historien om den tyske bonde-kommunalismen som hjelp til selvhjelp', i *Historisk Tidsskrift*, 68, 1989.

Imsen, Steinar: Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca 1700, i *Heimen* 2, 1990a.

Imsen, Steinar: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus lagabøte til Kristian Kvart. Del 1: Middelalderen*, Tapir 1990b.

Imsen, Steinar: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus lagabøte til Kristian Kvart. Del 2: Lydriketiden*, NTNU, Historisk institutt, 1995.

Jensen, Magnus: *Norges historie, annet bind. Fra 1660 til våre dager*. Oslo, 1949.

Jespersen, Leon (red.): *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*, Odense, 2000.

Koht, Halvdan: *Norsk bondereising*. Pax Forlag, 1975 (opprinnelig utgitt i 1926).

Kong Christian den femtes norske lov af 15de April 1687 (CVNL).Utgitt av Otto Mejlænder, Christiania, 1883.

Kvernvoll, Olav: *Lagmenn på Agder*, i *Bidrag til Agders Historie*, XXI, 1938, s.4-33.

Lennersand, Marie: *Rätvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680-1730*, Uppsala, 1999.

Linde, Martin: *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Uppsala, 2000.

Lode, Asgeir: *Tilhøvet mellom styresmakt og almuge i Jæren og Dalane sorenskriveri under den store nordiske krigen*, Bergen, 1978.

Luebke, David M.: 'Naive Monarchism' and Marian Veneration in Early Modern Germany, *Past & Present* 154 1997: 71-106.

Lunden, Kåre: Norsk økonomi under dansk styre, i *Historisk tidsskrift*, nr. 1, 1980, s. 88-108.

Lunden, Kåre: *Norges landbrukshistorie II, 1350-1814. Frå svartedauden til 17. mai*, Oslo, 2002.

- Luther, Martin: *Lille og store katekisme*, De norske bokklubbene, 2001.
- Løyland, Margit: *Slagsmål, leiermål og bøtelagte egder 1600-1700*. Tingbokprosjektet Oslo, 1992.
- Mannheim, Karl: *Ideology and Utopia*, Routledge, 1991 (oppr. 1936).
- Marx, K. og Engels, F: *Den tyske ideologi* i Marx, Karl: *Det kommunistiske manifest og andre ungdomsskrifter*, De norske bokklubbene, 2000a, s. 109-172.
- Marx, K. og Engels, F: *Det kommunistiske manifest* i Marx, Karl: *Det kommunistiske manifest og andre ungdomsskrifter*, De norske bokklubbene, 2000b, s. 223-256.
- Meddelelser fra det norske Rigsarchiv, Bidrag til Norges historie af utrykte kilder*, Første bind. Christiania, 1870.
- Mykland, Knut: *Norges historie, bind 7, Gjennom nødsår og krig 1648-1720*, Cappelen, 1977.
- Mykland, Knut: Et historisk problem i ei bygd i Råbygdelaget, i Supphellen, Steinar og Imsen, Steinar (red.): *Studier i norsk historie 1537- ca 1800. Tvillingriket 1660- ca 1800*, Universitetsforlaget, 1984.
- Nagel, Anne-Hilde: *Styringsapparatet i Norge på 1700-tallet* i Blomsted m.fl.(1985), s. 71-144.
- Nilsen, Tore: *Forholdet mellom allmuen i Hallingdal og Ringerikes sorenskriveri og den lokale og sentrale øvrighet under 'den store nordiske krig', 1709-20*. Bergen, 1978.
- Nissen, Harald A.: *Bondemotstand og statsmodernisering. Bjelkekommissjonen i Trondheim len 1632*, NTNU, 1996.
- Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli*, bind 4, Oslo, 2006. Utgitt av Margit Løyland.
- Norsk Historisk Leksikon (NHL), Cappelen Akademisk forlag, 1999.
- Næss, Hans Eyvind: Mededsinstituttet. En undersøkelse av nektelsesedens utbredelse og betydning i norsk rettsliv på 1600-tallet, i *Historisk tidsskrift* 2, 1991.

Næss, Hans Eyvind (red.): *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge 1591-1991*, Justisdepartementet, 1991.

Næss, Hans Eyvind og Österberg, Eva: *Sanctions, Agreements, Sufferings* i Österberg, Eva, Sogner, Sølvi Bauge (Eds.) *People meet the Law. Control and Conflict-handling in the Courts*. Universitetsforlaget, 2000.

Pleijel, Hilding: *Hustavlans värld : kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm, 1970.

Rian, Øystein: *Jens Juels stattholderskap 1618-29: en studie i stattholderembetets kompetanse og funksjoner*, Oslo, 1975.

Rian, Øystein: *Hvem og hva var staten i Norge? i Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser*, Odense, 1984.

Rian, Øystein: *Den frie og stolte norske bonden. Myter og realiteter*. i Winge, Harald (red.): *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden, ca. 1550-1750*, Oslo, 1992.

Rian, Øystein: *Introduction: Government and Society in Early Modern Scandinavia 1560-1721*, i Jespersen, Leon (red.): *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*, Odense, 2000, s. 13-30.

Rian, Øystein: *Maktens historie i dansketiden*, Makt- og demokratiutredningen, 2003a.

Rian, Øystein: *Embetsstanden i dansketida*, Samlaget, 2003b.

Rudé, George: *Ideology and popular protest*, London, 1980.

Sandmo, Erling: *Tingets tenkemåter: kriminalitet og rettssaker i Rendalen 1763-97*, Tingbokprosjektet, 1992.

Sandmo, Erling: *Voldssamfunnets undergang*, Universitetsforlaget, 1999.

Sandnes, Jørn: *Norsk bondemotstand i hundreåret etter reformasjonen*, i *Heimen* 2, 1989.

Sandnes, Jørn: *Bondeopposisjonen i Norden ved utgangen av middelalderen og tidlig ny tid i Tønnesson, Kåre*(red.): *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850*, Oslo, 1994, s. 45-62.

Sandvik, Gudmund: *Dømande kommisjonar i Noreg. Ein rettshistorisk studie*, Oslo, 1974.

Sandvik, Hilde: Rettsvesenets utbygging i Norge. Lokale konsekvenser og reaksjoner 1550-1750, i Winge, Harald (red.): *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden, ca. 1550-1750*, Oslo, 1992, s.83-102.

Scott, James C.: *Weapons of the Weak. Everyday forms of peasant resistance*. Yale University Press, 1985.

Scott, James C.: *Domination and the Arts of Resistance. Hidden transcripts*, Yale University Press, 1990.

Seip, Jens Arup: Teorien om det opinionsstyrte enevelde, *Historisk tidsskrift* 38 (1957-58), 397-463.

Sennefelt, Karin , *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Hedmora, 2001.

Skirbekk, Sigurd, *Ideologi, myte og tro ved slutten av et århundre*. Aschehoug, 1999.

Sogner, Sølvi: Hva betydde overgangen til selveie for endringene i den sosiale struktur i det norske bondesamfunn på 1700-tallet? i Supphellen, Steinar og Imsen, Steinar (red.): *Studier i norsk historie 1537- ca 1800. Tvillingriket 1660- ca 1800*, Universitetsforlaget, 1984.

Sogner, Sølvi: *Krig og Fred 1660-1780*, bd. 8 i *Aschehougs Norgeshistorie*, Oslo 1996.

Sogner, Sølvi, *Conclusion: The Nordic Model* i Österberg Eva, Sogner, Sølvi Bauge (Eds.), 2000.

Supphellen, Steinar: Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet, i *Historisk tidsskrift*, 1978, s. 152-185.

Supphellen, Steinar: *Administrasjon og avgjerdsprosess i dei nordiske landa på 1700-talet i komparativt perspektiv*, i Blomsted m.fl.(1982), s. 345-368.

Supphellen, Steinar og Imsen, Steinar (red.): *Studier i norsk historie 1537- ca 1800. Tvillingriket 1660- ca 1800*, Universitetsforlaget, 1984.

Supphellen, Steinar: *Den politiske bisp. Bartholomeus Deichman i norsk historie 1713-1730*, Tapir, 1989.

Sætra, Gustav: *Skutehandelen i Nedenes. Kampen om liggedagsordningen og Nedenes-privilegiene 1723-1756* i *Skog och brännvin*, Oslo, 1984, s. 303-344.

Sætra, Gustav: Norske bondeopprør på 1700-tallet, en trussel mot den dansk-norske helstaten? i *Historisk tidsskrift*, nr. 3 1998.

Thomle, E.A., *Commerceraad Johan Adolph Løvenstjerne*, i *Personalhistorisk tidsskrift, anden Række*, 5. bind, København, 1890, s 129-181.

Thompson, E.P: *Customs in common*, Penguin Books, 1991.

Tveite, Johan: *Tveit I. Gårder i Tveit*, Kristiansand, 1973.

Vigrestad, John. *Forholdet mellom almue og øvrighet i Indre Sogn sorenskriveri under den store nordiske krigen*, Bergen, 1978.

Winge, Harald (red.): *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden, ca. 1550-1750*, Oslo, 1992.

Wirth, Luis: *Preface* i Mannheim, Karl: *Ideology and Utopia*, Routledge, 1991 (oppr. 1936), s. xii-xxxi.

Ylinkangas, Heikki: The Historical Connections of European Peasant Revolts, I *Scandinavian Journal of History*, vol 16, 1991, s. 85-104.

Østerberg, Dag: *Innledende essay* i Marx, Karl: *Det kommunistiske manifest og andre ungdomsskrifter*, De norske bokklubbene, 2000, s. VII-XLII.

Österberg, Eva, *Mentalities and Other Realities, Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History*, Lund University Press, 1991a.

Österberg, Eva: Brott och sosial kontroll i *Historisk tidsskrift*, 2, 1991b.

Österberg, Eva: Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige i *Scandia* 1/1992.

Österberg, Eva: *Vardagens sträva samförstånd, Bondepolitik i den svenske modellen från vasatid til frihetstid* i Broberg m. fl. (red.): *Tänkam tycka, tro*, Stockholm, 1993, s. 126-146.

Österberg, Eva, Sogner, Sølvi Bauge (Eds.) *People meet the Law, Control and Conflict-handling in the Courts*. Universitetsforlaget, 2000.

Österberg, Eva og Sandmo, Erling: *Introduction*, i Österberg, Eva, Sogner, Sølvi Bauge (Eds.), 2000.